129.037/2

Korunk jellegéhez

Tudományos szocializmus füzetek

16

A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTÉRIUM
MARXIZMUS-LENINIZMUS OKTATÁSI FŐOSZTÁLYA

Könyvekbe, jegyzetekbe aláhuzni, bejegyezni tilos!
Ellenőrizzük!

129.037/2

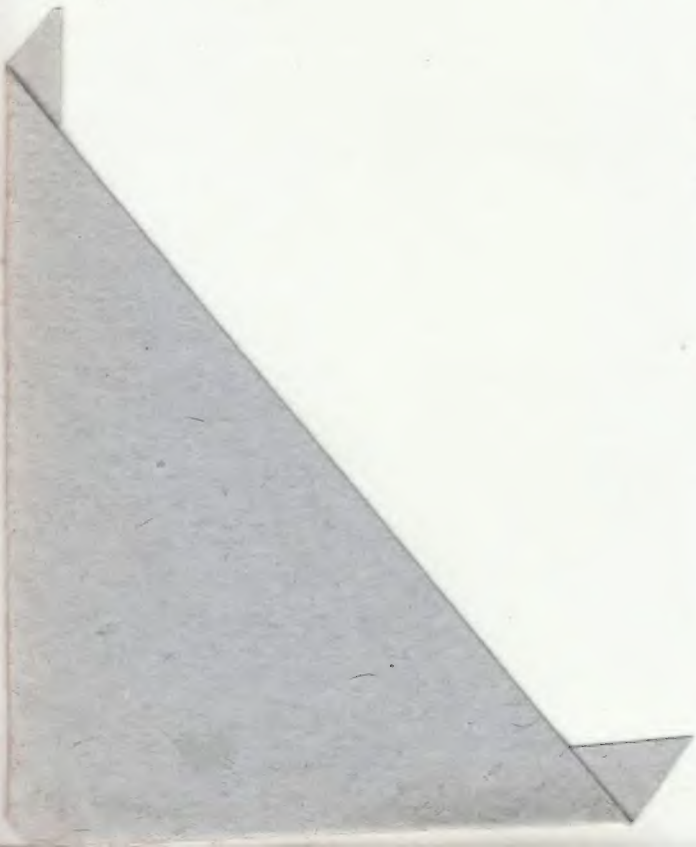

Korunk jellegéhez

(Az ELTE Tudományos Szocializmus
Tanszékének
elméleti konferenciája
1971. június 10-11.)

Tudományos szocializmus füzetek

16

A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTÉRIUM
MARXIZMUS-LENINIZMUS OKTATÁSI FŐOSZTÁLYA

1972

ZÚZDAI

129.037/2

Agrártudományi Egyetem
Könyvtára, Gödöllő
582-12 /1979.

KÉZIRAT GYANÁNT
A kiadásért felelős: Sz. Domonkos Anna
Szerkesztő: Honfi József
Megrendelve: 1972. május. Megjelent: 1972. szeptember. Példányszám: 400

72-1035 - Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest

TARTALOM

Az olvasóhoz 5
Bevezető 7
Mód Aladár: Korunk jellegéhez (Az erkölcsi-politikai válság és ideológia utkeresés a fejlett tőkésországokban) 9
Korreferátumok:
Csatári Dániel: Szocializmus és nemzeti kérdés 75
G. Márkus György: A manipuláció társadalmi funkciója a fejlett tőkésországokban 86
Tolnai Gyula: Burzsoá törekvések a munkásosztály integrálására 95
A vita és a zárszó ismertetése 109

AZ OLVASÓHOZ

A Tudományos Szocializmus Füzeteknek ez a száma az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tudományos Szocializmus Tanszék és a Tudományos Szocializmus Kabinet 1971. junius 10-11. között rendezett konferenciájának anyagát tartalmazza. A konferencia főreferátumát előzetesen megkapták a tanszékek. A korreferátumok szövegével azonban már csak a konferencián ismerkedhettek meg az érdeklődök.

A sikeres konferencia után a tanszék azt javasolta, hogy adjuk ki az ülésszak egész anyagát.

Ennek a javaslatnak eleget tenni nem volt könnyü feladat, mivel a felszólalásokat nem jegyezte gyorsiró, s utólag levélben kellett felkérnünk a felszólalókat, hogy küldjék meg felszólalásuk szövegét. Kevés kivétellel kérésünknek mindenki eleget tett, igy a felszólalások rekonstruálása megtörténhetett. Mivel nem állt rendelkezésünkre minden felszólalás szövege, ahhoz a megoldáshoz folyamodtunk, hogy az értekezlet bevezető részéről, a vitáról, és a zárszóról összefoglaló ismertetést készittettünk. Ebbe belefoglaltunk egy, a konferencián el nem hangzott, utólag, irásban beküldött hozzászólást is.

Igy mindent egybevetve elmondható, hogy a kiadvány a lehetőségekhez mérten a legteljesebben adja vissza a konferencia anyagát.

Ugy véljük, hogy a konferencián tárgyalt kérdések nem vesztettek aktualitásukból, és a tudományos szocializmus oktatók munkájához segitséget adnak.

a szerkesztő

BEVEZETŐ

Mód Aladár egyetemi tanár bevezetőjében a tudományos ülésszak céljáról, jellegéről és problematikájáról szólt. Már a tanszék korábbi tudományos konferenciáin is, de különösen a mult esztendei ülésszakon, mind sürgetőbben fogalmazódott meg a jelenkor kérdéseivel való foglalkozás igénye. Az utóbbi konferencián többen hangoztatták, hogy a kor jellegének vizsgálata megköveteli a sokrétű marxista értékelést, illetve a polgári elméletek alapos kritikáját. Jelen konferencia ezt a munkát kezdi el. A kiküldött és vitára bocsátott anyag[1] a tervezett feldolgozásnak csupán egyik része. A három tanulmány, az elméleti alapvetésen kivül, a kor jellegével kapcsolatos burzsoá koncepciókat és azok problémáit ismerteti, elemzi. Hiányzik, illetve a további munka feladata lesz, a kor jellegével foglalkozó marxista irodalom ismertetése és elemzése. Ennek ellenére jogosnak tartjuk azt az igényt, hogy a témáról már elkészült tanulmányok szélesebb nyilvánosságot kapjanak. Indokolja ezt az a tény is, hogy a polgári irányzatok marxista kritikájában közvetve jelen van a marxista álláspont egy része, elsősorban főbb alaptételei. Igy a közreadott tanulmány elégséges anyagot ad a vitához, sőt a kérdések részletesebb megbeszéléséhez. Egyébként a Kabinet által rendezett tudományos konferenciáknak nem lehet célja csak kész és lezárt munkák vitája, hanem a folyó tudományos kutatások eredményeiről való tájékoztatás, eszmecsere is feladata, ami jelentős segitséget adhat a további munkához, illetve elősegitheti a vitát a nézetek kicserélését, egymáshoz közelitését.

Mód Aladár ezután a kiküldött tanulmányok jellegével foglalkozott. Elmondta, hogy a tanulmányok részben az egyes jellemző irányzatokról és azok képviselőiről informálnak, részben az ismertetett irányzatok és nézetek kritikai elemzését is adják.

Még a konferencia előtti vitákon és megbeszéléseken felmerült egy sor kérdés, amelyekre a most vitára bocsátott tanulmányok, ha nem is a teljesség

---

[1] L. e kiadvány 9-74. oldalain.

igényével, de igyekeznek választ adni. Így kérdésként fogalmazódott meg, hogy beszélhetünk-e a mai kapitalista körülmények között válságról, hogyan értékeljük Roosevelt-Kennedy örökségét, mennyiben van reális esélye a demokratikus megoldásnak, és hogyan értékeljük a nyugat-európai "harmadikutas" elképzeléseket. Ugyancsak eldöntésre várt az a probléma, hogy mindezek megválaszolása mennyiben feladata a tudományos szocializmusnak, mivel olyan kérdésekről van szó, amelyek közvetlenül érintik mind a filozófia, mind a közgazdaságtan területét.

Meggyőződésünk szerint a tudományos szocializmus kérdéseivel foglalkozó oktatóknak és tudományos kutatóknak állást kell foglalniuk ebben, mivel az oktatás és a politika mélyebb megértésének előfeltétele a komplex vizsgálat, kapcsolódás a marxista diszciplinákhoz, mind a kutatásban, mind az egyetemeken folyó oktató munkában - fejezte be bevezetőjét Mód Aladár.

MÓD ALADÁR

KORUNK JELLEGÉHEZ

(az erkölcsi-politikai válság és ideológiai útkeresés a fejlett tőkésországokban)

KORUNK JELLEGÉHEZ

1.

A huszadik század hajnalán Lenin az uj kor: az imperializmus kiélezett ellentmondásaira, az elmaradt Oroszország különleges helyzetére, lehetőségeire összpontositva figyelmét fordul szembe a jelent a tegnappal vagy tegnapelőttel egybemosó nézetekkel. A századfordulón Lenin számára akkor a tegnap a klaszszikus kapitalizmus, a tegnapelőtt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kora volt. Az akkori jelen kérdéseire keresve a választ minősitette Lenin türelmetlennek, sőt hazugnak, hogy Kautsky a huszadik század elejével kezdődő korszak társadalmi folyamatait a XIX. század közepi társadalmi folyamatok: a polgári forradalmak, s a polgári társadalomba való átmenet törvényszerüségeivel igyekezett megmagyarázni. "A nemzetközi konfliktusok - irja erre vonatkozóan - a harmadik korszakban is formájukban ugyanolyan nemzetközi konfliktusok, mint az első korszakban, de szociális és osztálytartalmuk gyökeresen megváltozott. Az objektiv történelmi helyzet egészen más lett."[1] A kor lényeges megváltozásának számbavétele ma is elengedhetetlen feltétele a helyes és korszerü forradalmi politikának - az egyes országokban adott konkrét forradalmi feladatok megoldásának.

Miről is van szó? 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusa a politika leglényegesebb területein (háboru és béke, szocializmusba való átmenet uj formái és lehetőségei, a pártvezetés, a pártok egymáshoz való viszonya, minden ország kommunista pártjának autonómiája és a szocialista demokrácia kérdéseiben) elsőként fogalmazta meg a második világháborut követően a szocializmusba való átmenet uj szakaszának uj lehetőségeit és stratégiai követelményeit. Ennek ellenére a kommunista pártok 1956-ot követő nyilatkozatai a kor meghatározásában a revizionizmus globális visszautasitása s a kommunista pártok elvi egységének alapjaként megmaradtak az uj kort két megelőző korszakkal egybefoglaló általános értékelésnél, megállapitva, hogy "Korunk - amelynek fő tartama a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal elkezdődött átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba - a két ellentétes társadalmi rend-

[1] Idegen lobogó alatt. - Lenin Müvei 21. köt. Bp. 1951. Szikra 116. l.

szer harcának korszaka, a szocialista és nemzeti felszabaditó forradalmak korszaka, az imperializmus összeomlásának és a gyarmati rendszer felszámolásának, egyre több nép szocialista utra térésének, a szocializmus és a kommunizmus világméretü diadalának korszaka."[2] Mint azt G.E. Glezerman "Korunk marxista–leninista jellemzése" cimen a Voproszi Filoszofii 1961. 2. számában megjelent tanulmánya is tanusitja, hasonló állásfoglalás lett általánossá a kor jellegével foglalkozó kommunista irodalomban. Nyilvánvaló azonban, hogy éppen a revizionista, valamint téves és zavaros nézetek következetesebb felszámolására, az uj kor kérdéseinek következetes tisztázására és megoldására törekedve, Leninhez hasonlóan a kommunista pártok ma sem maradhatnak meg a kor több különböző stratégiai korszakot magábafoglaló összefoglaló értékelésénél, hanem a valóságos előrejutás érdekében lényegesen nagyobb sullyal, s önálló stratégiai jelentőséggel kell vizsgálniok a ma születő legujabb korszak minden lényeges kérdését, és ezek fő összefüggését.

Elemi igazságnak kell tekinteni, hogy a kor jellegének, s ezzel kapcsolatban a társadalmi küzdelem perspektivikus kérdéseinek tisztázása születésétől kezdve elengedhetetlen része volt a forradalmi munkásmozgalom, a kommunista pártok elméletének és gyakorlatának. Persze nem önmagában a jövő kutatása, hanem éppen az adott kor, a mindenkori jelen társadalmi valóságának kiélezett ellentmondásai és összefüggései egyre mélyebb és következetesebb tudományos vizsgálata utján, mert csak ez teszi lehetővé a jövő fejlődésének feltárását, tendenciáiban, problémáiban évtizedekre, vagy akár évszázadra való előrejelzését is. Ez mindenekelőtt a tudományos szocializmus megalapitóira, elsősorban Marxra vonatkozik, aki a XIX. század közepi polgári forradalmak, a bontakozó kapitalizmus mélyen tudományos és konkrét elemzése által nemcsak a kapitalista kizsákmányolás felszámolásának, a munkásosztály felszabaditásának történelmi szükségszerüségét látta előre, de Gazdasági és Filozófiai Kézirataiban az ember nembeli lényegével összefüggésben a munka szerepét és az elidegenedést elemezve a jelenkornak az anyagi szükségletek kielégitésén tulmenő leglényegesebb és legkorszerübb problémáit is előre jelezte. Nemcsak azt látta előre, hogy a társadalmivá vált termelőeszközök magántulajdonának felszámolásával, köztulajdonba vételével a munkásosztálynak fel kell szabadulnia a tőkés kizsákmányolás alól, hanem azt is előre látta, hogy az automatizált ipar keretében a munkásosztálynak a munka magasabbrendü formáira szabaddá válva, a gazdaság és a társadalmi élet teljesen uj problémáit kell megoldania. Marxot követően Lenin a századfordulón kibontakozó uj kor s az imperializmus lényegének beható elemzésével tárta fel a XX. századot, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korát. A marxizmus egyoldalu, a gazdasági alap jelentőségét mechanikusan értelmező ökonomizmus birálatán keresztül, a szubjektiv oldal közvetlen forradalmi szerepét előtérbe helyezve, erőit megszervezve nyitotta meg a szocializmus egy országban való győzelemre jutásának

---

[2] A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960 novemberében megtartott Moszkvai Értekezletén egyhangulag elfogadott Nyilatkozat. - Társadalmi Szemle, 1960. 12. sz. 4. l.

utját. Ezzel Marx Feuerbachra vonatkozó birálatának megfelelően maga is a szubjektivet, a társadalmi változásban a forradalmi politika uj világot teremtő jelentőségét állitotta előtérbe. Ugyanakkor a forradalmi harc stratégiájának irányát az objektive adott társadalmi valóság ellentmondásaiból s azok változásából olvasta ki, s az azokban rejlő lehetőségek lehető legmesszebbmenő megvalósitásával egyesitette.

A történelmi átalakulás konkrét elemzése során számbavett és kivánatosnak tartott lehetőségek történelmi realizálódása azonban sem Marx, sem Lenin esetében nem következett be teljes egészében sem 1848-ban, sem 1917-ben a forradalomnak az európai fejlett kapitalista országok szocialista forradalmaként való továbbfejlődésében. A történelem valóságos menetét nézve a klasszikusok nézeteinek egy része igy elméleti jellegü maradt. Messzemenően helytelen volna azonban akár Marxnál, akár Leninnél a forradalom messzebbmenő lehetőségeire vonatkozó nézeteket egészében a tévedés, vagy a hamis tudatként értelmezett "ideológia" kategóriái közé vonni. Ez az ujat teremtő társadalmi forradalom lehetőségeinek meg nem értését, az uj lehetőségek tagadását jelentené. Nagy történelmi átalakulás, forradalmi változás ellentmondásainak kiélezett feszültségében ugyanis az uj mint lehetőség mindenkor szélesebben jelenik meg, mint ameddig a megvalósuló történelem általában közvetlenül eljut. Ez annak a következménye, hogy a nagy történelmi, forradalmi átalakulások korszakai valójában több reális lehetőséget hordanak magukban, mint amennyit abból a progressziv erők a helyzet bonyolultsága, ellentmondásos volta mellett történelmileg valójában realizálni tudnak. Ilyenformán az adott helyzetben reális, s nem egyszerüen "ideológiai" ez a több is - mely harc előtt és harc közben a messzebbmenővel, a perspektivával kapcsolja össze a közvetlenül elérhetőt. Sőt e nélkül nem volna lehetséges maga a történelmileg megvalósuló sem.

Hogy a reális lehetőségből végeredményben mi lesz történelemmé, az csak a milliók küzdelmében dől el. Ez pedig nem kismértékben függ attól is, hogy a harcoló, az uj létrehozásában érdekelt erőket mennyiben hatja át tényleges eszmei erőként az uj reális lehetőségeinek perspektivája. Ugyanakkor a messzebbmenő megoldás elmaradása, a korban rejlő alapvető problémák megoldásának prolongálása a forradalmi erők számára uj követelményt jelent. Mégpedig a kitüzött célok megvalósitásának mélyebb megalapozását, jobb előkészitését követeli meg - mai kifejezéssel élve, a kialakult tényleges helyzethez való visszacsatolást teszi a reális előrejutás előfeltételévé. Az eredeti célkitüzések uj és változott feltételek közti követelményeinek számbavétele volt a jellemző Marx és Engels 1849-et követő magatartására is. A Központi Vezetőség ismeretes 1850. februári ülésén a további forradalomra irányt vevő, az egy csapásra elérhető gyökeres változást erőltetni kivánó kisebbséggel szemben Marx a következőkben összegezte véleményét: "A kisebbség a kritikai szemlélet helyébe a dogmatikust, a materialista szemlélet helyébe az idealistát teszi. Számára a való tények helyett a puszta akarat válik a forradalom hajtóerejévé. Amig mi azt mondjuk a munkásoknak: "15, 20, 50 éven át kell polgárháborukat és nemzetközi csatákat végigküzdenetek ahhoz, hogy meg tudjátok változtatni nemcsak a fennálló viszonyokat, hanem önmagatokat is, és igy

képessé váljatok a politikai hatalom gyakorlására", addig ti éppen ellenkezőleg azt mondjátok: "azonnal hatalomra kell kerülnünk, másképpen lefekhetünk aludni"... A demokraták a nép szóból csinálnak valamiféle szentséget, ti pedig ugyanigy a proletariátus szóból"[3]. De nemcsak Marxra, hanem vele együtt Leninre is messzemenően az volt jellemző, hogy a forradalmi hullám apadásával a kialakult tényleges helyzetet tudomásul véve képes volt a forradalom menetében a számbavettnél kedvezőtlenebb feltételek közt is a lehető megmeszszebbmenő célt képviselni, a forradalom erőit eszmeileg és gyakorlatilag reális célok érdekében átállitani, uj küzdelemre inditani. Az eredményes kommunista politika mérlegét igy éppen azon kell lemérni, hogy a valóságban el nem kerülhető visszalépések ellenére milyen mértékben foglalja magában az ujnak a lehetséges előkészitését, perspektiváit. Marx és Lenin számára ugyanez a feladat a körülmények különbözőségéből következően más-más konkrét tartalmat nyert. Marx és Engels számára 1849-et követően az uj feladatot a munkásosztály önálló osztályként való megszervezése, történelmi harcának mélyebb és teljesebb tudományos megalapozása jelentette, Lenin számára pedig a szocializmus a fejlett országokkal együtt történő, kedvezőbb feltételek közötti építése helyett a szocializmus egy országban, mégpedig az elmaradt cári Oroszországban való felépitése jelentette. Tudvalevő, hogy Lenin nemcsak ezt a feladatot vállalta, hanem az irreálisnak bizonyuló közvetlen termékcserére irányuló eredeti elképzelésekkel szemben az árutermelést számbavevő uj gazdasági politikán keresztül a szocializmus adott feltételek közt reális megalapozására mutatott utat. Ismeretes azonban az is, hogy Lenin halála után a kommunista mozgalom a kapitalizmuson belüli változások vizsgálatának elmaradása következtében a stratégia megfelelő módositása helyett majd másfél évtizeden keresztül megmaradt a szocialista forradalom stratégiájának az 1917-es októberi, első szocialista forradalom stratégiájával, történelmi mechanizmusával való szubjektiv azonositása mellett.

A politika tegnepelőttnél megmaradó e szubjektiv vonalával szemben azonban alapjában az uj helyzet figyelembevételéért való küzdelem és a politikai nézetek gyökeres változása jellemzi már a két világháboru közti éveket is. Az első szocialista forradalom győzelmét követően Lenin meggyőződése a szocializmus és kapitalizmus nemzetközi versenyére nézve az volt, hogy bár az elmaradt gazdasági és társadalmi viszonyok között sokkal sulyosabb feltételek közt kell megoldani a szocializmus felépitését, mintha arra iparilag fejlett országban vagy azokkal együtt kerülhetett volna sor, ennek ellenére a szocializmusban rejlő magasabbrendü fejlődésbeli lehetőségek nemcsak Oroszország gazdasági elmaradottságának leküzdésére, hanem a termelőerők a fejlett kapitalista országok utolérésére, sőt tulhaladására adnak módot. A kapitalizmus 1929/1932-es katasztrófális gazdasági válsága, ugyanakkor a Szovjetunió bár jelentős áldozatok és problémák mellett elért rendkivüli eredményei ezt a feltevést - lényegében a szocializmus feltétlen fölényére s a kapitalizmus feletti közeli és közvetlen győzelmére vonatkozó elképzeléseket - látszottak igazolni.

---

[3] Mehring, F.: Marx Károly életrajza. Bp. 1957. Gondolat. 231. l.

A valóságos történelmi fejlődés azonban két irányban is eltért a kapitalizmus közvetlen bukására s a szocialista forradalom közeli és közvetlen világméretü győzelmére vonatkozó várakozásoktól. Egyrészt az első világháboru és a válság által legsulyosabban érintett országok burzsoáziája - tanulva a demokratikus forradalmak szocialista forradalmakkal való összekapcsolódásából - a fasizmus utján a második világháborut felidézve tett kisérletet Európa s a világpiac ujrafelosztására, a fasiszta országok tőkés gazdasági fejlődésének, világuralmának illetve a világuralomban való nagyobb részesedésének biztositására. Ugyanakkor a világ gazdasági erőforrásainak, tőkeerejének és tartalékainak lényegesen nagyobb része felett rendelkező kapitalista országok - elsősorban azok vezetőereje, az Egyesült Államok - a válság és a szocializmus elleni védekezésként, részben a szocialista tervgazdaság példájából is tanulva, a keynesi közgazdasági elmélet alkalmazásával a kapitalista gazdaság állammonopolista szabályozása, a gazdasági növekedésnek a monopoltőkés állam eszközeivel való biztositásának a reformizmus által támogatott utjára lépett. Jóllehet ez nem oldotta meg sem az országok belső, sem a kapitalizmus nemzetközi problémáit, de lehetővé tette, hogy a kapistalista országok egy része szembeforduljon a többségükben őket is létérdekeikben fenyegető fasizmussal. Ez az alternativa hozzájárult ahhoz, hogy a burzsoá demokratikus országok is jelentős részt vállaljanak a fasizmus felszámolásában, a béke helyreállitásában, s uj feltételek között alapot adott a gazdasági és társadalmi fejlődés meggyorsulásának s azon belül, szándéktól függetlenül, a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc erőforrásai kiszélesedésének is. Vagyis, ahogy a szocializmus egy országban, ugy több országban való létrejöttében is döntő szerepe volt a kapitalizmus különböző erői és irányzatai közötti ellentétek kiéleződésének, s ezzel együtt a nemzetközi küzdelem kiszélesedésének.

A kommunista politikában az uj feltételekhez való alkalmazkodásnak az 1920-as években érvényre jutott formája kétségtelenül annak egyoldalu, a Szovjetunió feltételeihez alkalmazkodó, ugyanakkor a kapitalista fejlődés, a kapitalista országokban a szocializmushoz vezető ut uj feltételeit figyelmen kivül hagyó, sulyos ellentmondásokkal terhelt formája volt. A történelem azonban az uj feltételeknek megfelelő előrelépés megoldatlan kérdéseinek uj szinten való megoldása felé tart s a konzervativ és a progressziv erők harcában az utóbbiakat segiti. Hogy az uj megoldás, az előbbre lépés hogyan, mikor és milyen formákban következik el, az az objektiv feltételek mellett elsősorban a progresszió utját előkészitő erők elméleti és politikai harcától függ. Bizonyitéka ennek az 1905-ös orosz forradalom 1917-es győzelme, de bizonyitéka az 1920-as évek fasizmusba torkoló visszalépésével szemben az 1935-ös VII. kongresszus irányvonalának 1945-ös győzelme is. A történelem ellentétes erőinek küzdelmében azonban, mint 1917 és 1919 messzebbkészülő forradalmi hullámával, nagy reménységeivel szemben az 1920-as években, ugyanugy a visszakozás s az ellentétek uj szinten való kiéleződése következett be 1945/46 nagy reménységeivel szemben az 1950-es évek hidegháborus fordulatával, de hasonlóan ugyanez tapasztalható a jelenkor célkitüzéseit megfogalmazó XX. kongresszust követően is.

Az 1963-as novemberi dallasi orgyilkosság, Jonnson agressziv erőket rejtező

komprimisszuma és a vietnami háboru kiszélesitése nagyon rövid idő alatt bizonyitotta, hogy az uj kor XX. kongresszus által megfogalmazott lehetőségeinek a követelményeinek megvalósitásához távolról sem lehet elégséges a Szovjetunió XX. kongresszuson megmutatkozó politikai, s az ürhajózás terén tanusitott tudományos és technikai teljesitőképessége, nem voltak elégségesek a kapitalista világot meglepetésszerüen érő, uj számvetésre késztető eredményei. Az agresszió erői első meglepetésükből felocsudva hamar észrevették, hogy a Szovjetunió rendkivüli eredményei ellenére az erőviszonyok változása még távolról sem oly teljes és alapvető, mint azt a hatvanas évtized-váltásnál feltételezték. Ugyanakkor azt is látták, hogy épp a fegyverkezési versenyről, a háborus fenyegetésről való lemondás olyan ut volna, mely elkerülhetetlenül magán Amerikán belül vonná maga után a fegyverkezésben érdekelt erők háttérbeszorulását, hatalmának megtörését. Ennek megakadályozása - ami törvényes politikai formák, választás utján már nem volt remélhető - tette az orgyilkosságot a politikai irányváltás, a fegyverkezési versenyhez való visszacsatolás, az ellentétek uj formában való kiélezésének, a helyi háboruk felszámolása helyett azok elmélyitésének és kiszélesitésének kiindulópontjává.

Az adott reális valóság a szocializmus adott pozicióinak fokozott védelmét, az előrejutás szélesebbkörü biztositását helyezte előtérbe a szovjet politikában is. Ugyanakkor azonban a kinai kommunista vonalban a dogmatikus politika szélsőséges formában való megismétlődése és annak teljes abszurditása a főfronton való előrejutás szempontjából azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az ellentmondások a tegnap politikájának erőltetésével szemben csakis a szocialista fejlődés belső ellentmondásainak magasabb szintü megoldása utján mehet végbe. Ez azonban, mint a magyar 1956 és a cseh 1968 tanusitotta, az uj szakaszon sem takarithatta meg a szocializmuson belüli fejlődés uj összeütközéseit sem. 1968 után a politikailag lényegesen bonyolultabb helyzet a XX. kongresszust alapjában magukénak valló pártok között is nézeteltérésekre vezetett a szocializmus és kapitalizmus uj kérdéseinek korszerü megitélése terén. Emellett azonban egy e téren is fellépő szélső töredéktől eltekintve a kommunista pártok a jobb megoldás utját, az uj kérdések vitában történő tisztázását keresve - mint azt az 1969-es moszkvai konferencia vitája is tanusitotta - elvben változatlanul egyetértenek az imperializmus elleni közös harc szükségességében, a nézeteltérések marxista vitában kivánatos feloldásában, s a közös feladatoknak az egyes pártok adottságait figyelembe vevő elméleti és politikai munka által való megoldásában.

A problémák szocialista országokon belüli, valamint a nyugati országok kommunista mozgalmaiban is adott bonyolultságát nézve azt lehet feltételezni, hogy az adott esetben a kor legmélyebb és legnagyobb kérdéseivel szorosan összefüggő problémák hosszabban és nehezebben oldódnak meg, mint ahogy az kivánatos volna. Más oldalról azonban nem lehet nem látni azt a minőségi különbséget, amely a háboru és béke, a világ előrehaladása kérdéseiben a Szovjetunió és szocialista országok politikai ellentmondásai ellenére élesen és nyilvánvalóan ütközik ki ezek és az Egyesült Államoknak az ellentétek uj és uj kiélezését képviselő politikája közt. Ez ma már nemcsak a kommunisták, hanem polgári irányzatok nem egy kiemelkedő képviselője számára is egyre nyil-

vánvalóbb. Jellemző bizonyitékai ennek Raymond Aron és Arnold Toynbee idevágó nyilatkozatai. "Minden ugy fest - irja R. Aron "A tárgyalások korszaka" cimü 1970 márciusában megjelent irásában - mintha a csehszlovákiai szovjet beavatkozás nem állitotta volna meg az enyhülés folyamatát, hanem egyenesen lendületet adott volna neki.[4] A szerző szerint ez érthetővé válik, ha számitásba vesszük, hogy a csehszlovák kisérlet lezárására ugyanaz áll, mint a magyar 56-ra 12 évvel előbb: a szovjet vezetés eltökélten ujra meg ujra visszatérően és messzemenően törekszik a fegyverkezés korlátozására, általában a béke védelmére, különösen pedig az európai biztonság megszilárditására.

Ennél is messzebb megy azonban Arnold Toynbee, aki arra a kérdésre, milyennek látja az Egyesült Államokat, igy válaszolt: "A legtöbb európai szemében, azt hiszem Amerika tünik a világ legveszedelmesebb országának... Amerika és Oroszország helyet cserél a világ szemében... a kioltott életek és a feldult területek számával mérve Amerika számlája - sajnos - lényegesen magasabb minden más országénál a második világháboru vége óta". Végül a vietnami háboru szörnyüségeinek konzerválását - Kambodzsára s más országokra való kiszélesitését a Szovjetunió csehszlovákiai fellépésével - a csehszlovák helyzettel összehasonlitva irja: "Természetesen szivesebben lennék cseh, mint vietnami".[5]

Nem elég azonban itt megmaradni. Ha az európai enyhülésre irányuló erőfeszitések mellett a világban ma a helyi háborukon keresztül a nemzetközi helyzet ismételten jelentkező kiéleződésének, az enyhülés és a feszültség büvös és egyre veszélyesebb szinten visszatérő spiráljának feloldását keressük, tul kell jutni a válság és a vajudás leszükitett, csak a szocializmus ellentmondásait előtérbe állitó nézőpontján. E szocialista oldalon is elég szélesen elterjedt defenziv pozicióval szemben világosan kell látni az ugynevezett "ipari", vagy éppenséggel "iparon tuli" társadalmak kiélezett ellentmondásait, mint a kor vajudásának tulajdonképpeni gócait, valamint ezek kihatását a szocialista országokban jelentkező problémák mikénti megoldására is.

2.

Korunk vajudásának ez átfogóbb megértésére, problémáinak mélyebb megoldására törekedve nem elégedhetünk meg a kor általános meghatározásával: a politikai erőviszonyok mennyiségi változásainak, korunk fő tartalmát illetően a szocializmusba való átmenetnek a kiemelésével. Sulyos zavarba kerülünk ugyanis, ha nem vesszük figyelembe az objektiv feltételek: a termelőerők, a gazdasági és társadalmi struktura s ennek nyomán az uj ellentmondások és lehetőségek politikailag és ideológiailag is változó követelményeit. Nem kétséges,

---

[4] Le Figaro, 1970. márc. 18-19.

[5] Toynbee, Arnol: "A veszedelmes Amerika." - New York Times, 1970. jul. 3.

hogy mint a VII. kongresszus 1935-ben, messzemenően és ma is iránytmutatóan az ujat ragadta meg a XX. kongresszus is 1956-ban. Ma már azonban az is világos, hogy a megváltozott erőviszonyok s a nukleáris háboru következményeiből kiindulva első lépésben a XX. kongresszus is elsősorban a politikailag uj megragadásánál - a béke fenntartásának, a szocializmusba való fokozatos és békés átmenet uj lehetőségeinek, a személyi kultusszal szemben a párt és a szocialista demokrácia jelentőségének előtérbe állitásánál - maradt meg. Az elmult másfél évtized viszont itt is, mint a két világháboru közt a fasizmussal szembeni uj stratégia kialakitásánál az uj korszak egészét felölelő, s ebben a kapitalizmus válságának, és a szocializmus korszerü versenyképes fejlődésének strukturális kérdéseit figyelembe vevő beható és sokoldalu elemzést teszi elkerülhetetlenné. Ha ugyanis a fasizmus elleni harc sulyosbodása szempontjából sulyos következményekkel járt a két világháboru közt a kapitalizmusban végbement lényeges változások kései vagy nem egészében végigvitt elemzése, még sulyosabb következményekkel járhat ez a XX. század második felében kibontakozó uj, a szocializmusba való átmenet harmadik szakaszát illetően, melyet annak előző két szakaszától éppen az különböztet meg, hogy a politika, a társadalmi struktura és az ideológiai harc egész területére kiható, minden eddiginél gyökeresebb változás megy végbe a termelőerők fejlődése terén.

A tudományos és müszaki forradalom következtében beállt változásokról ma gazdag és részletes képet kaphatunk mind a kapitalista, mind a szocialista országok e témával foglalkozó irodalma alapján. A változás az energiaforrásoktól, s a felhasznált nyersanyagoktól, a feldolgozás és megmunkálás különböző folyamatainak automatizálásán keresztül egész üzemek automatizált irányitási rendszeréig az ipar egész területét, sőt a szellemi munka és az adminisztráció növekvő részének gépesitését is felöleli, s a termelés rendkivüli növekedésén tul, a termelés és a munka egész jellegének gyökeres átalakulását eredményezi. A termelés automatizálás utján elért mennyiségi növekedése esetenként az ötven-, sőt a százszoros növekedést is eléri. Igaz, a növekedés ilyen nagy mértéke még egyáltalában nem általános, de az irány mindenesetre ez.

Ha érdemében akarjuk értékelni korunk tudományos és müszaki forradalmának és annak nyomán a termelésben és a munkában beállt változásnak a jelentőségét, abból kell kiindulnunk, hogy semmi esetre sem egyszerüen a termelőerők sokszoros mennyiségi változásairól van szó. A mennyiségi változás itt is nagyon lényeges minőségi változást jelent. Az automatizálás eddigi tapasztalatainak tudományos vizsgálata azt bizonyitja, hogy az automatizálás egyrészt a munka eddigi jellegének alapvető megváltozását: a fizikai erőkifejtésnek a fokozott szellemi és pszichikai igénybevétellel való fölcserélését, másrészt a termelékenység növekedése következtében, a munkaerő igénynek az automatizált termelési ágakban nemcsak felére vagy egytizedére való csökkenését, hanem perspektivában nézve az ember fizikai munkától mentesitését, az embernek az anyagi termelésben való feleslegessé válásának, vagy alkotó erői mikénti felhasználásának problémáját hozza magával.

Az ember és a gép versenye cimen tárgyalt probléma vitája során nyugati és amerikai szociológusok, filozófusok az emberiség egyik legnagyobb válságának tekintik a feleslegessé vált ember, a szabadidő, vagy a felszabaduló

emberi alkotóerő mikénti felhasználásának problémáját.[6] Az egyik irányzat az automatizált termelés lehetőségeit nézve komoly tervként veszi számba a munkakötelezettség nélkül nyujtott havi több ezer dolláros létminimum biztositását azért, hogy az emberek maguk gondoskodjanak szabaddá vált idejük egészséges és értelmes felhasználásáról. Másik irányzat: "Hasznos munkát mindenki számára" jelszóval - az ember elidegenithetetlen jogának, társadalmi léte, egészséges, önmagát megvalósitó léte lényegéhez tartozó igénynek tekinti az alkotó és társadalmi szempontból hasznos munkában való részvételt, s a lét, az élet értelmének tagadásaként az abból való kiközösitést.[7] A tudományos és müszaki forradalom e következményei a nyugati világ kiemelkedő filozófusai, szociológusai szerint is meghaladja a kapitalizmus eddigi kereteit, értelmetlenné teszi a kapitalizmust, illetve a kapitalizmus abszurd ellentmondásba kerül a termelőerők mai fejlődése adta uj lehetőségek és problémák megoldásával. A termelőerők tudományos és müszaki forradalom utján kibontakozó uj szintje ugyanis a kapitalizmus egész árutermelésen, értéktöbbleten, kizsákmányoláson alapuló termelési és elosztási rendjét, munkaszervezetét, társadalmi rendjét teszi kérdésessé.

Mint ismeretes, az ugynevezett ipari, vagy iparon tuli társadalmak ideológusai, szakemberei a kapitalizmussal együtt Marx tanitásait is meghaladottnak tekintik. Valójában azonban az uj kor ez uj problémáinak megértése változatlanul Marx megértése alapján lehetséges, aki a klasszikus kapitalizmus hajnalán előre látta, és a Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie c. munkájában meg is fogalmazta az ipari fejlődés során önmagát tulélő, a fejlődéssel egész gazdasági és munkastrukturájával szembekerülő kapitalizmus válságát. "Abban a mértékben ... -irja itt Marx - ahogyan a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdaság megteremtése nem annyira a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől fog függni, hanem azoknak a hatóerőknek a hatalmától, amelyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak ... s amelyeknek powerful effectiveness-e viszont megint semmiféle viszonyban sincs azzal a közvetlen munkaidővel, amelybe megtermelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológiának, vagyis e tudomány termelésre való alkalmazásának haladásától függ ... A munka már nem annyira a termelési folyamatba beletartozóként jelenik meg, mivel az ember inkább felügyelőként és szabályozóként viszonyul a termelési folyamathoz... A termelési folyamat mellett áll, ahelyett, hogy fő cselekvője lenne ennek. Ebben az átváltozásban a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként már nem a maga az ember által végzett közvetlen munka jelenik meg, sem az az idő, amelyben dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátitása, a természet-megértése és a természet felett társadalmi testként való saját létezése által biztositott uralom -,

---

6) Vö. Theobald, Robert: Ember és a gép versenye - Müszaki haladás problémái. Bp. 1967. Közgazd. és Jogi K.

7) Vö. Melman, Seymon: A müszaki haladás problémái. Bp. 1967. Közgazd. és Jogi K.

Társadalomtudományi Egyetem Gödöllő Könyvtár

egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése. Az idegen munkaidőnek az a meglopása, amelyen a mai gazdaság nyugszik, nyomoruságosnak jelenik meg ehhez az ujonnan kifejlődött, maga a nagyipar által megteremtett alapzathoz képest. Mihelyt közvetlen formájában a munka nem lesz többé a gazdaság nagy forrása, a munkaidő sem lesz, és nem is lehet többé annak mértéke és ezért a használati érték csereértéke (mértéke) sem. A tömeg többletmunkája nem lesz többé az általános gazdagság fejlődésének feltétele, ahogyan a kevesek nemmunkája sem lesz többé annak feltétele, hogy fejlődjenek az emberi faj általános hatalmai. Ezzel összeomlik a csereértéken nyugvó termelés..."[8]

Ami egykor tudományos előrelátás volt, ma valóság. A tudományos és müszaki forradalom olyan uj problémákat vet fel, melyek a kapitalizmust alapjaiban és egészében teszik a fejlődés mai sikján abszurddá és meghaladottá. A kapitalizmus e történelmi meghaladottsága, uj termelőerőkkel szembeni abszurditása egyrészről a kapitalizmus sajátos formában jelentkező, uj válságának, másrészről a szocialista fejlődésnek az SZKP. XXIV. kongresszusa képviselt uj célkitüzéseinek és követelményeinek beható vizsgálatát teszi a nemzetközi fejlődés és korunk kérdései mélyebb megértésének és megoldásának egyik legfontosabb elméleti feltételévé. Marx a maga idejében 15, 20, 50 éven át tartó polgárháboruk és nemzetközi csaták végigküzdését tartotta szükségesnek ahhoz, hogy a proletariátus, a munkásosztály nemzetközi harca ne csak a fennálló viszonyokat, hanem önmagát is meg tudja változtatni, s ezáltal képessé váljon a politikai hatalom gyakorlására.[9] Valóban több mint ötven év kellett egyedül ahhoz, hogy a proletariátus a nemzetközi munkásmozgalom kiszélesedése, problémái alapos megvitatása közben, pártja vezetésével a kapitalizmust egy országban megdöntse, s a kapitalizmus fennmaradását Európa jelentős részében vitássá téve napirendre tüzze a proletárforradalom kérdéseit. Majd további ujabb ötven esztendő történelmi harca, vajudása, tragikus ellentmondásoktól sem ment hősi küzdelme kellett ahhoz, hogy az egy országban épülő szocializmus a fasizmus szétzuzásában vitt döntő szerepe által elszigeteltségéből kitörve, az uj szocialista országokkal szövetségben a szocialista nagyipari gazdaság s mezőgazdaság alapjainak felépitésével a béke védelme mellett annyi évtized áldozata és erőfeszitése után az SZKP XXIV. kongresszusán ma az életviszonyok gyökeres megjavitását, a dolgozók életszintjének korszerü emelését s ezzel együtt a dolgozóknak a politikai hatalom gyakorlásában a Marx és Lenin által képviselt messzebbmenő, közvetlenebb és alkotó részvételét az eddiginél sokkal szélesebb körben állitsa programjának középpontjába.

A népgazdaság, a szocialista társadalmi viszonyok, a kultura és a széles néptömegek öntudatának a multtal szemben felmérhetetlenül magasabb szintjét

---

[8] Marx, K.: Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Berlin, 1953. Dietz Verlag 592., 596. l. Idézi Marcuse az One-Dimensional Man c. müve 35-36. oldalán.

[9] Vö.: Mehring id. m. 231. l.

értük el - állapitja meg az SZKP XXIV. kongresszusa. Oriási gazdasági potenciál jött létre. A szocializmus fő ereje lényegesen megnövekedett lehetőségei közt célul tüzheti, hogy a szocializmus és a béke védelmére, továbbá a technika és a tudományok fejlesztésére, valamint a népmüvelésre forditott óriási összegekkel egyidejüleg a Szovjetunió mind nagyobb erőket forditson "a szovjet emberek jólétének növelésére, s az ezzel összefüggő feladatok megoldására", jól tudva, hogy ez az irányvonal "nemcsak a következő öt esztendőben, hanem távolabbi perspektivában is az ország gazdasági fejlődésének általános orientálását szolgálja". Ennek az irányvonalnak a kitüzésekor a párt mindenekelőtt azt tartja szem előtt, hogy az emberek anyagi és kulturális szükségleteinek lehető legteljesebb kielégitése nemcsak a szocializmus, a társadalmi termelés legfőbb célja, hanem a tudományos és technikai forradalom kibontakozó uj korszakában maguknak a termelőerőknek, s a gazdaságnak a fejlett kapitalizmussal versenyképes fejlesztésének is nélkülözhetetlen feltétele. "A korszerü termelés - állapitja meg a XXIV. kongresszus beszámolója - gyorsan növekvő követelményeket támaszt nem csupán a gépekkel, a technikai eszközökkel, hanem és mindenekelőtt magukkal a dolgozókkal, azokkal szemben, akik ezeket a gépeket megalkotják és ezeket a technikai eszközöket irányitják. A különleges ismeretek, a magas foku szakképzettség, az ember általános kulturáltsága a dolgozók mind szélesebb rétegei körében válik a sikeres munka elengedhetetlen feltételévé. Mindez azonban jelentős mértékben függ az életszinvonaltól, attól, hogy mennyire tudják kielégiteni az anyagi és szellemi szükségleteket."[10]

Méltán mondhatni, hogy az uj kor jellegéről, a fejlett kapitalizmussal versenyképes szocializmus épitésének uj és roppant feladatairól van itt szó. A szocializmusban létrejött óriási gazdasági potenciál ma valóban messze tulmegy azon, amiről Lenin egykor a Goelro-terv idejében álmodott. A fejlett kapitalista országok gazdasági növekedése mellett azok versenyben való leküzdésének követelményei azonban éppen korunk uj adottságai következtében ma már különösen az életszinvonal és a demokrácia, az emberi részvétel és az emberi megvalósulás tekintetében jóval tulmennek minden eddigin. Ez pedig azt is jelenti, hogy az uj korszak uj céljainak teljes megvalósitása ugyancsak nem néhány év, hanem mint az a kongresszuson is hangsulyt kapott, hosszu és kitartó küzdelem feladata lesz. Viszont azt kell mondani, hogy a fejlett szocializmus felépitésének mai - az életszinvonal fokozott emelését és a demokrácia további fejlesztését előtérbe állitó célkitüzései, s ezáltal a jelen politikája már nemcsak a realitásokhoz való visszacsatolást jelenti, hanem olyan előrelépés is, melynek megvalósulása - mint minden eddigi nagy történelmi feladat - a tömegek e feladatok megoldásába való bekapcsolását, sőt az elért eredmények és lehetőségek alapján az eddiginél messzebbmenő aktiv és alkotó részvételét követeli elsősorban.

---

[10] Az SZKP XXIV. kongresszusa, Bp. 1971. Kossuth, 49. old.

AZ ERKÖLCSI - POLITIKAI VÁLSÁG ÉS IDEOLÓGIAI UTKERESÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

1.

Hogyan jelentkezik a kapitalizmus válsága a fejlett kapitalista országokban, vagy beszélhetünk-e egyáltalán válságról a kapitalizmus mai gazdasági helyzetét és életviszonyát tekintve?

Nyilvánvaló, hogy - legalábbis a fejlett kapitalista országok esetében - nem beszélhetünk erről a válság tegnapi, a harmincas évek nyitányánál érvényes, a gazdasági pangással, a termelés és fogyasztás katasztrófális visszaesésével, a közvetlen elnyomorodással, éhséggel és nélkülözéssel azonosított értelemben. De beszélnünk kell, mint ahogy maga a nyugati és amerikai politikai, szociológiai és filozófiai irodalom is egyre nagyobb sullyal beszél, a válság mai, a fejlett ipari társadalmak körében uj, a folyamatos termelést, fogyasztást és életszinvonalat nem érintő, de a tömegek számára közvetlenül kevésbé érzékelhető formája ellenére ez uj szinten jelentkező válság nem kevésbé sulyos vagy még sulyosabb politikai nemzetközi, társadalmi és erkölcsi vonatkozásairól.

Politikailag jellemzően tükröződik a válság a kapitalizmus fő erejének, az Egyesült Államoknak mind belső, mind nemzetközi-politikai, társadalmi helyzetében, ellentmondásai egész világot érintő uj szinten visszatérő kiéleződésében. A vezetés sikján a gyökeres változás szükségességével a 60-as évek fordulóján az "uj határ" politikáját, a békés verseny stratégiáját meghirdető J. Kennedy volt az, aki leginkább és legmesszebbmenően nézett szembe. "Még mielőtt hivatali időm véget ér, ujra meg kell, hogy vizsgáljuk, vajon egy olyan nemzet, melyet ugy szerveztek meg és kormányoznak, mint a mienket, fennmaradhat-e? És egyáltalán nem bizonyos, hogy az eredmény kedvező lesz." - irta John Kennedy már 1961-ben. A nyilatkozat, melyet A. Schlesinger 1969-ben Amerika bizalmi, politikai és társadalmi válságáról megjelent könyvének mottójául választott, jól tanusitja, hogy J. Kennedy aki az atommonopólium stratégiáját a békés verseny stratégiájával kivánta felváltani, az agressziv erőkkel való kompromisszumos hatalomra jutása ellenére jól sejtette, hogy uj politikájának következetes keresztülvitele változást követel az Egyesült Államok társadalmi szervezetében és kormányzati rendjében is. Nem utolsó sorban éppen ezért, mert tovább akart menni, s mert a demokratikus erők elégtelensége következtében nem tudott a kompromisszumon tuljutni, nem tudta politikájának végigvitelét a társadalom szervezeti rendjének megváltoztatásával biztositani, kellett, hogy ő és politikája áldozatul essen a vele nyilt politikai harcban már megbirkózni képtelen agressziónak.

Mélységes volt a megrendülés, Amerika, az emberiség, a világ jobb részének gyásza és aggodalma, de sem J. Kennedy sem Robert Kennedy és Martin Luther King halála feletti gyász és megrendülés sem vált az agresszióval való kompromisszum, az agresszió felszámolásának a forrásává. Sőt, Johnson és

Nixon politikai vezetése a kompromisszum és ezzel a belső agresszió nemzetközi sikon való érvényesülésével, a vietnami háboru kiélezésével csak Amerika belső és külső politikai ellentmondásainak elmélyülését hozta magával.
Az Egyesült Államok sajátos politikai és társadalmi-erkölcsi válsága igy ma már mondhatni, a nemzetközi sajtó egyik központi témájává, érdeklődésének állandóan előtérbe álló kérdésévé vált. "... az átlagos amerikait - irja az amerikai közhangulattal foglalkozva a brüsszeli Special e témával foglalkozó elemzése - mélységesen nyugtalanitja hazája jövője olyan mértékben, amenynyiben a nagy depresszió óta még erre nem volt példa. A felszinen könnyü a nyugtalanság okait felsorolni: egy haszontalan háboru idegenben és a vészterhes faji hangulat az országban, riasztó infláció és ijesztő bünözési arányszám, a fiatalság nagy részének könyörtelen ellenségessége... Az átlagos amerikai eléggé optimista egyéni jövőjét illetően, de attól tart, hogy az ország dolga rosszul áll, s azt gondolja, hogy a helyzet rosszabbodni fog, mert a kormány nem képes megbirkózni a problémákkal és az Amerikát gyötrő kérdések olyan nyomasztóvá változnak, hogy az ország nem lesz képes megoldani őket."
Az átlagos amerikai állampolgárok széleskörüvé kiterjedő nyugtalansága és bizonytalansága kétségtelenül szorosan kapcsolódik a közvetlen politikai helyzet, elsősorban a vietnami háboru és a néger kérdés problémáihoz, de a rossz közérzet okai a politikain tul sokkal messzebbmenően a társadalmi rend alapvető kérdéseit az eddig szent és sérthetetlen munka és a család stabilitásának alapvető kérdéseit érintik.

Az amerikai átlagpolgár, a fehér középosztály egy részének e jobb felé tolódó hangulata ellenére a helyzet másik oldala az, hogy az amerikai nép nagy részében ugyanakkor mindennél erősebb a zavarodottság és az elhagyatottság érzése, s változatlanul nagy, sőt tragikus halála óta még inkább nő J. Kennedy emléke, aki "halála után szinte természetfeletti helyet foglal el honfitársai szivében." Politikájában, mint Johnson, Nixon se hagyhatja ezt és lényegében a korszerü fejlődés igényeit képviselő uj nemzedék, az ifjuság törekvéseit se figyelmen kivül. Nixon, bár politikájában elsősorban az amerikai átlagpolgárt tekinti a maga emberének, politikája szociális bázisának, ugyanakkor számba véve a változó helyzetet, a korszerü és haladást kivánó értelmiség növekvő jelentőségét is, a hagyományhoz ragaszkodó átlagpolgárral való szövetséget igyekszik kiegésziteni az értelmiség mértéktartó reformer részével való együttmüködéssel, vagy legalábbis az együttmüködés látszatával. Az egyeztetés e kisérlete, a béke jelszavai, és elsősorban a vietnami háboru befejezése terén fordulatot jelentő határozott politika 69-es igéretei ellenére a problémák elől való kitérés, a taktikázás, az ujabb huza-vona csak az ujabb vezetés Johnsonénál is gyorsabb lelepleződést hozta magával.

A válság központi kérdése a vietnami háboru problémája. Mig Johnson számára 1963-1968-ig tartott mig az eszkalációval induló vietnami politikájától a vietnami béke programjához eljutva politikájának csődjével kellett szembe néznie, addig a vietnami béke programjával fellépő, de helyette a háborut konzerváló és kiszélesitő Nixonnak alig egy év elegendő volt ahhoz, hogy a számára Johnsonénál sokkal kedvezőbb kiindulóponttól a háboru befejezése helyett a háború vietnamizálásának programjával, kambodzsai kiszélesitésével a válság

nem kevésbé sulyos kiéleződésével kelljen szembe néznie. Nixon 1969. november 4-i televiziós beszédében a háboru vietnamizálásának programját Kennedyre hivatkozva próbálta igazolni. Mondván, hogy 1968-ban Kennedy volt az, aki helyes utat mutatott, amikor ugy nyilatkozott: "... azt akarjuk, hogy ott (Dél-Vietnamban - M.A.) szilárd kormány folytassa a nemzeti függetlenségért folytatott harcot." Csakhogy Nixon megfeledkezik arról, hogy J. Kennedy-nek éppen azért kellett meghalnia, mert Kubában, a szakadék szélén volt bátorsága szembefordulni az agresszió kiszélesitésével, s pozicióját erősitésére törekedve a következetesebb szembefordulás utját kereste, mig Nixon válsága éppen abban gyökerezik, hogy Kennedy-re hivatkozva, a béke és a realizmus igéit hangoztatva politikai gyakorlatában egészében a fegyverkezésben s az agresszióban érdekelt erőknek ad szabad utat, valójában azok politikáját szolgálja. S mert ez a vietnami politikában a legtragikusabb és legnyilvánvalóbb módon mutatja az agresszió belső győzelmének nemzetközi téren való kiszélesitését, mutatja, hogy ha Dallas a változott körülmények, ha nagyobb ellenható erők következtében nem is vált a harmadik világháboru közvetlen bevezetőjévé, de a helyi háboruk konzerválása és kiszélesitése utján ennek veszélyét hordja magában. Ezért Nixon vietnami politikája az, amiért nemcsak ellenfelei, de nemzetközi sikon szövetségesei, s Amerikán belül nemcsak a radikális ifjuság, hanem lojális ellenzéke oldaláról is a legélesebb birálat éri, keserü kiábrándulás és csalódás fogadja politikáját. Megmutatkozik ez az amerikai politikát legtartózkodóbban biráló angol sajtóban is. Igy pl. a The Guardian 1970. május 2-i kambodzsai akciót elitélő cikkében is. Nixon elnök elhibázott döntést hozott Kambodzsáról, olvasható a közleményben, a délkelet-ázsiai háborut nem lehet hamarabb befejezni ugy, hogy előbb kiterjesztik. A békéhez vezető ut, amelyet Amerika oly régóta keres, nem a nagyobb vérontáson keresztül vezet... Az amerikaiak vietnami eszkalációja idején - figyelmeztet a lap a johnsoni politika utjára - minden lépést azzal igazoltak, hogy az a háboru fordulópontját jelenti. Ha tovább növelik a csapatok számát, a légierők egy utolsó erőfeszitéssel végül is legyőzik a Viet-kongot és Észak-Vietnamot, és ezzel az amerikaiak küldetése véget ér. Az idő mult és ez az érvelés ujra és ujra hamisnak bizonyult." Hogy miért, arra a vietnami háboru körülményeit közelről ismerő, annak ellentmondásait reálisan tanulmányozó amerikai tisztek magában az amerikai sajtóban adják meg a választ. A News and World Report, 1970. február 24-i számában amerikai tisztek véleményét összegezve mondja el erről, hogy a "...nagy háborukénti kezelt vietnami háboru stratégiai ellentmondása ott van, hogy bár az 543 000 fő amerikai, s 900 000 fős dél-vietnami hadsereggel szemben az észak-vietnami és a Viet-kong fél ereje sohsem haladta meg a 200 000 körülit, az előbbiek mégsem tudtak győzni. Ennek pedig szerintük az az oka, hogy a 200 000 főnyi észak-vietnamival és Viet-konggal az amerikaiak ténylegesen csak 100 000 főt tudtak szembeállitani, mert a dzsungelháboruban minden egyes harcoló dzsungel-katona harcát 4 nem harcolónak kellett lehetővé tenni. Bár az amerikai beavatkozás óriási áldozatok árán megmentette a saigoni kormányt, a hadmüveletek azonban nem érték el a végső célt, az ellenfél megsemmisitését, s ugyanakkor tönkretették a gazdaságot, óriási kárt okoztak Dél-Vietnamnak. Ez ösztönzője lett a dél-vietnamiak amerikaiakkal való szem-

befordulásának az ellenállási erők kiszélesitésének is.[1] Igy jutott el Nixon a oda, hogy politikáját, melyet a nemzetközi sajtó jórésze az amerikai csapatok kivonásának bejelentése alkalmából 1969-ben az amerikai külpolitika utóbbi 25 évének legjelentősebb fordulataként üdvözölt, egy év mulva a háboru befejezésének vietnamizálásával való felcserélésének nyomán Nixon első évének mérlegét a pesszimizmust, az aggodalmakat, a csalódást előtérbe állitva vonja meg. "Az elnöknek megbizatása első évének végén - irja erről a New York Times is - mindenképpen tisztában kell lennie azzal, hogy jobban politizál a problémákkal kapcsolatban, mint amennyire megoldotta azokat. Többé kevésbé elbánt a háboru ellenzőivel, de nem tudott mit kezdeni magával a háboruval. Elboldogult a Demokrata Párttal, de nem tudta megoldani a fiatal értelmiségiek, a szegények és a négerek problémáját." Nixon mint tapasztalt, s a helyzetet jól felismerő politikus indulásánál jól tudta, hogy ha hatékonyan és hosszabb távra akar politizálni, vigyáznia kell, hogy ne kerüljön szembe "az amerikai népnek azzal a többségével, amely az ő elnöksége idején a 25. életévüket be nem töltött amerikaiakból, s fiatal négerekből és értelmiségiekből tevődik össze. Mégis ő az, aki az ellenforradalmat irányitja ellenük. Egy évi kormányzatát nézve: "többen csodálják taktikáját, mint politikáját". Nixon, mint azt lojális ellenzéke irja róla, tudja, hogy Amerika népe, s a helyzet reális számbavétele mit kivánna tőle. "Szeretne is segiteni. Multja azonban fogva tartja. Reformernek tartja magát, pártja azonban a status quo szimbólumának tekinti. Szeretne együtt haladni a mult mérsékelt ifju birálóival, a Fehér Házban töltött első évét azonban olyan emberként zárta, aki sikerrel szállt szembe az ifjuság forradalmával."[2]

Kérdés azonban, valójában hol is van, hol is áll, és mi tartja fogva Nixont? Multja-e vagy jelen elkötelezettsége? Vajon valójában akarna-e segiteni? Vagy politikájának tartalmát nézve azt kell megállapitani, hogy sok mindent tanult a multból: megtanulta, hogy az érdekeket, amit képvisel, nem lehet a Kennedy-politika örökségével, a reformpolitika, a béke és a realizmus politikájával való nyilt szembefordulás utján képviselni. De ha igy van, a New York Times bár pesszimista, mégis Nixont elismerő, mentegető itélete nem annyira Nixonra, mint mérsékelt demokrata ellenzékére jellemző, mely kritikája ellenére sem képes kellő következetességgel a Nixon-politika igazi gyökereinek, összefüggéseinek feltárására, s ennek alapján szembeszállni ezzel a politikával.

A sajtónál is őszintébb, a történész igényével irt, átfogóbb bizonyitékát adja ennek A. Schlesinger, 1969. végén "A megrendült bizalom" cimen az amerikai vezetés válságával foglalkozó, tanulmányozásra érdemes munkája. A. Schlesinger, mint történész és publicista a J. Kennedy által meghirdetett "uj határ" politikájának, az agresszió politikájával szemben a Roosevelt és a Kennedy örökség folytatását kereső politikának hive. Munkássága az amerikai értelmiség, irástudók egy részének felelősségérzetét, Amerika élező politikai és erkölcsi válságának elmélyülését, ennek tudatosodását s a problémák-

---

[1] News and World Report, 1970. febr. 24.

[2] New York Times, 1970. jan. 3.

kal való őszinte szembenézésre irányuló igényt tanusitja. Könyvében abból az ellentmondásból indul ki, hogy az az Amerika, melyre mióta nemzetté vált, jobbára erkölcseibe, sebezhetetlenségébe vetett higgadt önbizalma volt a jellemző, a huszadik század hatodik évtizedével önbizalmának eddig soha nem tapasztalt válságát éli át. "Ugy látszik - irja - az események kicsusztak a mi irányitásunk alól; elveszitettük sérthetetlenségünket a történelemmel szemben."3)

"Kétszeresen is válságba kerültünk, egyrészt belsőleg nemzeti jellegünk válságát éljük át, másrészt Amerika világhoz való viszonyának válságát. Hosszu éveken át merészen biztunk abban, hogy az emberiség minden szenvedését meg tudjuk gyógyitani", s mégis, a hatvanas évek végén ma ott tart Amerika, hogy elkerülhetetlenül felül kell vizsgálnia intézményeit és értékeit is."

A politikai és erkölcsi válság fő tényezőjét sok más szerzővel együtt Arthur Schlesinger is az erőszak amerikai életben veszélyesen növekvő szerepében, Amerika erőszakos nemzetté való átalakulásában látja. Az öt év leforgása alatt John Kennedy, Martin Luther King és Robert Kennedy ellen elkövetett gyilkosságok "komor kérdéseket vetnek fel a mai Amerika karakterét illetően". Ha csak egy ilyen gyilkosság történik, azt még ugy foghatnánk fel, mint egy elszigetelt szörnytettet, de a rövid idő alatt egymást követő három gyilkosság semmiképpen nem véletlen eltévelyedések sorozatára utal, mint sokkal inkább arra, hogy itt az akció és reakció egy formájáról van szó. "Igaz ugyan - irja -, hogy a gyilkosság mindegyikét valóságos nemzeti gyász időszaka követte, viszont egyszer sem állt be hosszabb időszak a nemzeti önvallatásban. Mindegyik esetben ugy látszott, hogy a társadalom nemcsak önvizsgálatra késztetett, hanem az attól való menekülésre is." A gyász és szégyenkezés orgiája - mindenesetre sokak számára ugy tünt, hogy az "kényelmes módja annak, hogy az emberek könnyitsenek rossz lelkiismeretükön és lehető leggyorsabban térjenek vissza a hétköznapokhoz." Johnson Robert Kennedy meggyilkolása után arról igyekezett meggyőzni az amerikai közvéleményt, hogy ámitás volna akár az uabb merényletből is azt a következtetést levonni, hogy Amerika beteg, és elvesztette egyensulyát. Johnson szerint 1969-ben Robert Kennedyt éppoly kevéssé a 200 millió amerikai lőtte le, mint 1963-ban John Kennedyt. J.R. Johnson nézőpontjával szemben A. Schlesinger becsülettel szegezi szembe az igazságot, hogy az idősebb nemzedék sokmillió munkanélkülije a harmincas években sulyosabb körülmények közt se gyilkolt más véleményen levő politikusokat, vagy az őket utcára tevő nagy vállalkozókat sem. Schlesinger szerint, aki szembe akar nézni az igazsággal, az aligha vonhatja kétségbe, hogy "az emberiség nagy részének a szemében" Amerika "rémületet keltő" nemzet lett, mert hagyta, hogy a "gyilkosságok a belpolitika egyik fontos tényezőjévé váljanak". Rémületet keltő nemzetté vált azáltal, hogy "az erőszak központi tényezővé vált Amerika

---

3) A.M. Schlesinger, Jr., The Crisis of Confidence Ideas Power and Violence in America. Boston. 1969. Mifflin. Az idézetek a Tudományos Szocializmus Kabinetben levő S/38 sz. forditásból származnak itt és a továbbiakban.

"társadalmi életében" - és rémületet keltő nemzet lett azáltal, mert több év óta háboruban pusztit "egy kis országot a földgolyó másik oldalán, egy olyan háboruban, mely egyáltalán nem áll arányban nemzeti biztonságunkkal, vagy nemzeti érdekeinkkel.

A gyilkosságok, s az erőszak politikai értelemben központi tényezővé válásának forrását ma már még az elnöki nyilatkozatok után sem lehet egyes emberek pszichológiai deformálódásával, elhagyatottságával magyarázni, John Kennedyt, Martin Luther Kinget és Robert Kennedyt - fogadja el A. Schlesinger valóban nem a 200 millió amerikai lőtte le. "De nyilvánvaló, hogy a 200 millió amerikai a felelős társadalmi jelleméért." Tegyük hozzá intézményeiért, azok mikénti működéséért, azért, ha lehetővé teszik, hogy a gyilkosság és az erőszak a politika döntő tényezőjévé váljék. Az erőszak eluralkodásának legfontosabb forrásait a "Megrendült bizalom" szerzője a következőkben keresi: Először az amerikai polgárok lőfegyverek iránti mértéktelen igényében, a lőfegyverek megszerzésének és birtoklásának szinte korlátlan lehetőségeiben, s abban, hogy sok amerikainak valósággal vágyálma a lövöldözés. A helyzetre mi sem jellemzőbb, mint hogy az Egyesült Államokhoz hasonlóan iparosodott Angliában, Japánban és az NSZK-ban 214 millió lakos közül egy év alatt mindössze 135 ember esett lőfegyverrel elkövetett gyilkosság áldozatául, az Egyesült Államokban ugyanakkor 5000 volt a lőfegyverrel elkövetett bűntények áldozatának a száma. Philadelphia körülbelül egymaga ugyanannyi gyilkosságot produkált, mint Anglia, Wells, Skócia együttvéve, vagyis egy 2 milliós város annyit, mint a 45 milliós Szigetország együttvéve.

További jelentős támasza a bűnténynek számbeli növekedésének a TV, a film s a ponyvairodalom bűncselekményeket népszerüsitő tevékenysége. Amióta csak TV adás létezik, állandóan növekszik a rémségeknek szentelt müsoridő. Egy 1954-ben végzett vizsgálat eredménye szerint a 16 és 22 óra közt sugárzott programok 22,3%-a mutatott be bűntényeket és erőszakos cselekményeket. 1961-re ez az arány egyharmaddal növekedett.

A legsulyosabb ok azonban az erőszak szellemének és társadalmi szerepének növekedésében, ahogy azt A. Schlesinger állitja, a vietnami háboru, mely "sokkal inkább brutálissá tesz, mint a második világháboru, vagy akár a koreai háboru tett." Ennek forrása pedig az, hogy "az olyan háboru, amely a hadkötelezettség révén azt követeli az amerikaiaktól, hogy gyilkoljanak és meghaljanak anélkül, hogy valamilyen érthető kapcsolatot tudnának felfedezni a személyes áldozat és a nemzeti érdek között. De itt többről is van szó, mint magáról a vietnami háboruról. Mert a háboru a mi hivatalos társadalmunk egyre növekvő megfoghatatlanságának, abszurditásának, sőt egyre terjedő elvetemültségének szimbólumává vált. Egyes emberek szerint a háboru szükségszerü eredménye az amerikai társadalom jóvátehetetlen romlottságának".

A lényeget tekintve az erőszak propagandájának és az uj amerikai nemzedék hazai közéleti és vietnami tapasztalatainak legsulyosabb következménye, hogy az megöli a demokrácia, a törvényes formák közti változtatás lehetősége iránti bizalmat. A vietnami háboru az uj nemzedék jelentős részében érlelte meg azt a meggyőződést, hogy az alkotmányos rend keretében nincs lehetősége a változtatásra s ezért a polgári engedetlenséghez, az érzelmek felszitásához,

sőt erőszakos tüntetésekhez, megmozdulásokhoz kell folyamodnia. Az uj nemzedék jelentős részében vált általánossá az a vélemény, hogy "a szabad demokrácia, mint olyan, tehetetlenné vált a gazdasági, katonai és akadémiai mammutszervezetek uj világában", s a pártpolitika csak álcázás és csalás".

Az erőszak azonban nem megoldás, csak az erőszakot igazolja, a demokráciát deformálja, szögezi le a középpel, sőt az agresszivval szemben a Kennedy alternativának a hatalom, a tőke számára is elfogadható reformjának ideológusa. A "Megrendült bizalom" szerzője ezért a vietnami agresszióval szembefordulva, szembefordul a baloldallal is. Elitéli, reménytelen zsákutcának minősiti az avantgard, szerinte az egzisztencializmusból kiinduló, a politikában a ráció, a célok és utak reális megválasztása helyett az emóciót, az érzelmet, a felháborodást előtérbe helyező politikáját, amely arra számit, hogy maga a mozgalom, az akció, a cselekvés mint ut, megteremti a célt is, a cél pedig s szentesiti az eszközt is.

A tényleges változás előfeltételeként a szélesebb, a tőke egy részét is az agresszióval szembefordító politika igényét tekintve az avantgard kritikájának megvan a szükségessége, de alapvetően helytelen utra kerül a kritika képviselője, ha a kritikát a válság strukturális problémáinak visszautasitásával cseréli fel, s egészében a rendszer strukturális változtatása nélkül remél előre jutni. A. Schlesinger viszont nemcsak az amerikai fogyasztói társadalmat monopoltőkés strukturájában elemző, s azt reménytelennek minősitő Marcuset, de a vietnami háborut imperialista gyarmati háborunak minősitő felvilágosult természettudóst is elitéli mondván, hogy miféle imperialista háboru az, ahol a háboruba befektetett milliárdoknak nem hogy kamatoztatását, de megtérülését sem remélheti a háborut viselő imperialista fél. Minthogy azonban a dolog nyitja ott van, hogy az értelmetlenség megértéséhez az ut éppen a politikán tul a gazdasági és társadalmi struktura uj ellentmondásainak a feltárásán keresztül vezet, nincs mit csodálkozni azon, hogy ugyanaz a szerző, aki annyira őszinte megrendüléssel ir az erőszak utján Amerikát s a világot fenyegető veszélyről, szinte tehetetlenné, semmitmondóvá válik ott, ahol a válság strukturális problémáival kellene szembenéznie, s azok megoldására választ találnia. Nem arról van szó, hogy A. Schlesinger nem látja és nem szól, nem jelzi a gazdaság és a militarizmus, a gazdaság és az állam összenövését, s ennek a vietnami háboru vitelében is sulyos szerepét. Arról van szó, hogy mindezt másodlagosnak tekinti, és a vietnami háboru elfajulását nem a struktura elfajulásából, abszurd ellentmondásaiból, hanem ettől függetlenül idealista módon az amerikai vezetés eszmeiségéből, a szabadságot, a demokráciát, az amerikai emelkedést biztositani kivánók misszionáriusi hivatástudatából, a hivatástudat Rooseveltnél is meglevő univerzalizmusából vezeti le. Történelmi magját és kiindulópontját tekintve ez az eszmeiség szerinte pozitiv volt, de tulzásaiban és a világ megváltozott feltételei következtében végzetessé vált. A megoldást igy a közép képviselője a strukturális változást hangsulyozó baloldallal szemben a liberális politika keretében maradva a realizmus, a józan belátás felülkerekedésétől, s attól várja, hogy a nemzetközi helyzet a szuper hatalmak antagonisztikus versenyére épitő koncepciójával szemben a világ reális differenciálódásának, az

egymás mellett élésnek és pluralizmusnak elismerését s az ehhez való alkalmazkodást teszi elkerülhetetlenné.

Ez általában igaz, de önmagában távolról sem elég. Viszont a politikai koncepció alapvető korlátait, elégtelenségét, illuzionizmusát megállapitva se volna helyes eltekinteni a koncepció pozitiv vonatkozásától. Igy azt, hogy az amerikai válság megoldását A. Schlesinger, a történész, Amerika történeti sajátosságaival összefüggésben keresi. Munkájában az értelmiség az amerikai nemzet létrejöttében vitt kiemelkedő politikai szerepét, s azt a folyamatot elemzi, ahogy a kapitalista vállalkozás, a tőkés konjunktura szakaszainak kihasználása során az értelmiség a szakmaiság vagy a tudományok területére visszaszorul, kivonul a politikából, s jelentősebb sulyt a politikában csak Amerika modern megujulási kisérleteiben a roosevelti New Deal, s legutóbb a Kennedy kisérlet során nyer.

A reménységet, az értelmiség politika felé fordulását azonban ujra csak a kiábrándulás és a csalódás váltotta fel. Az is igaz viszont, hogy a roosevelti örökség következetes folytatását, a Kennedy-tragédia feloldását, amerikai tragédiaként való folytatásának megakadályozását, s a korszerü felemelkedés utján változatlanul csak a sulyában megnövekedett értelmiség és az amerikai nép uj nemzeti blokkja találhatja meg. A tudományos és müszaki forradalom adta páratlan lehetőségek mikénti kihasználása, Amerika sorsa ezért ma döntő módon attól függ, hogy az uj koalició, Amerika uj nemzeti blokkja, hogyan képes létrejönni. Ez Amerikában nyilvánvalóan nem közvetlenül a szocialista átalakulás utját, hanem Amerika óriási lehetőségeit tekintve, mint maximális feladatot a roosevelti célkitüzés a monopoltőke demokratikus ellenőrzését, agressziv erőinek megfékezését, hatalomból való kiszoritását jelenti. Ugyanakkor azonban ez a politika csak mint Amerika strukturális problémáinak megoldásával szembenéző, az agresszió hatalomból való kiszoritásával, Amerika gazdasági, politikai szerkezetében a strukturális változásra vállalkozó politika juthat előre.

Amerika politikai és társadalmi válságának jelentőségét és mélységét mindenesetre világosan mutatja az is, hogy az amerikai társadalom korábbi apologetikájával szemben ma már egyre szélesebb körben bontakozik ki az amerikai gazdaság és társadalom strukturális kérdéseit tudományosan is vizsgáló, annak alapvető kritikai elemzésére irányuló irodalom is.

2.

Az Egyesült Államok gazdasági és társadalmi helyzetét és problémáit vizsgáló uj tudományos irodalom kiemelkedő képviselője J.K. Galbraith, a vezető kör egyik tényezőjeként a hatvanas évek első felében belülről, a gyakorlat oldaláról volt részese a Kennedy kormányzatnak, hive elképzeléseinek és törekvéseinek. Mint közgazdásznak jelentős szerepe van az ipari társadalomra s az ipari társadalmak utján szükségszerü konvergencia elmélet gondolatainak kialakitásában.

1970-ben "Az uj ipari állam" cimü, a szerző fő gondolatait és koncepcióját összefoglaló müve nálunk is megjelent.[4] A munka nem közgazdasági szaktudományi mü, de a szaktudós és a politikus alapvető nézeteit foglalja össze, széles közvélemény számára érthető társadalmi és politikai állásfoglalás, részben társadalmi program igényével. Igy azonban még inkább alkalmas társadalmi mondanivalójának értékelésére és megitélésére. Koncepciójában Galbraith szemben áll a marxizmus mai alkalmazásával, ugyanakkor lényeges részben el is ismeri a marxizmus tudományos jelentőségét, s maga is támaszkodik rá. Igy például mindjárt abban is, hogy a marxizmus módszerével egyezően az amerikai gazdaság és társadalom lényeges változásainak, átalakulásának elemzését, az amerikai gazdaságban végbemenő rendkivüli mérvü koncentráció elemzésével vezeti be, s a vezetés, az irányitás és a hatalom mechanizmusában és jellegében végbemenő változásokat a gazdasági koncentráció s az ezzel összefüggő változások elemzésével kivánja megalapozni, uj törvényszerüségeit megértetni.

Az Egyesült Államokban - állapitja meg munkájában Galbraith - ma az ország 500 legnagyobb konszernje állitja elő az ország rendelkezésére álló javaknak és szolgáltatásoknak 50 százalékát. Az óriási mérvü koncentráció lényeges változást jelent a vezetés jellegében. Mig azelőtt a részvénytársaságok tulajdonosainak eszközei, a részvénytulajdon alapján tulajdonos vezetők, Rockefeller, Harriman, Ford s mások országosan ismert nevek és személyiségek voltak, addig azok, akik a vállalatokat ma irányitják, nem rendelkeznek jelentős számu vállalati részvénnyel. Nem a részvényesek választják meg őket, hanem általában az igazgatótanács, amelynek tagjait viszont ők maguk jelölik ki.
A nagymérvü koncentráció nem kevésbé lényeges változást eredményezett az Egyesült Államok gazdasági életében, az állam és a gazdaság, az állam és a vállalatok viszonylatában. Az állam s a helyi közigazgatás ma az összes gazdasági tevékenység mintegy 25%-át végzi. Az állam ugyanakkor a keynesi elméletnek megfelelően szabályozza a javak és szolgáltatások megvásárlására forditható összjövedelmet, célja, hogy megfelelő vásárlóerőt biztositson mindazon javak megszerzésére, amit a munkaerő előállit. Az amerikai gazdaság jellemző sajátosságaként emeli ki, hogy egyes ágakban szinte a javak termelésére forditott összegekkel egyenlő arányban költenek a reklámra, a fogyasztás irányitására, másrészt, hogy a munkások fogyasztásban való növekvő részesedésével, életszinvonalának emelésével csökken a szakszervezetek tagjainak létszáma.

Egészében szerinte az uj ipari államban néhány száz nagyvállalat dönti el, hogy milyen összegek kerüljenek megtakaritásra, beruházásra. A nagyvállalatok arra törekednek, hogy önálló tartalék- és beruházási alapot teremtsenek, s ezáltal viszonylagos függetlenséget, önállóságot biztositsanak maguk számára. Igy kivánják elkerülni a pénzpiac ingadozásának kedvezőtlen következményeit. Az önálló alapok létrehozására a modern nagyipari részvénytársaság rendkivüli mérete, nagyarányu felhalmozási képessége ad lehetőséget. A mo-

[4] Galbraith, J.K.: Az uj ipari állam. Bp. 1970. Közgazd. és Jogi K.

dern ipari rendszer legsajátosabb jellemzője - tér vissza ujra meg ujra a koncentráció alapvető jelentőségére Galbraith - éppen a mai részvénytársaság óriási mérete - 1962-ben az Egyesült Államok öt legnagyobb ipari részvénytársasága, melyeknek együttes vállalati alapja több, mint 36 milliárd dollárt tett ki, az iparban felhasznált aktivák több mint 12%-a felett rendelkezett. Ötven nagy részvénytársaság a termelésbe beruházott tőkének több mint egyharmadát, és az 500 legnagyobb jóval több mint kétharmadát birtokolta. A 10 millió dollárt meghaladó vagyonnal biró részvénytársaságok, számszerint mintegy 2000, az amerikai árutermelésben fekvő anyagi javaknak mintegy 80%-a felett rendelkeztek... Az övenes évek első felében (1950 juniusától 1956 juniusáig) pénzértékben kifejezve száz cég részesedett a katonai megrendelések kétharmadában, 10 cég volt a megrendelések egyharmadának élvezője. 1960-ban négy részvénytársaság az összes ipari és fejlesztési kutatásokra szánt összeg 22%-át ruházta be. Az 5000 vagy annál több munkást foglalkoztató 384 részvénytársaság a kiadásoknak 85%-át teljesitette, ugyanakkor az ezer munkásnál kevesebbet foglalkoztató 260 000 cég együttvéve mindössze 7%-ot.[5]

A mennyiség minőséget jelent. A roppant méretü tőkekoncentráció lényeges változásokat eredményez az Egyesült Államok gazdasági és társadalmi szerkezetében, müködésének mechanizmusában, sőt Galbraith szerint jellegében is. Az igen lényeges változások Galbraith alapján a következőkben összegezhetők:

Először is lényeges változás következett be az Egyesült Államok gazdasági életében az irányitás és a vállalati döntés rendjét és jellegét illetően. A magasan fejlett amerikai ipari rendszer nagyvállalatai részvénytársaságain belül az irányitás, a döntés joga s ezzel a hatalom az egyes részvényes, a tőkés, a tulajdonos kezéből a részvénytársaság alkalmazott igazgatói, szakmai és üzleti szervező, főosztályvezetői, osztályvezetői kara kezébe megy át. Az egyes tőkés vagy tőkések személyes döntési jogát és hatalmát a szakértő szervező és vezető menedzserek, ahogy Galbraith meghatározza: a technokrata struktura hatalma váltja fel. Azt irja, hogy az utolsó három évtized során egyre több konkrét bizonyitékát látni, hogy a modern nagy konszernekben a hatalom a tulajdonosok kezéből a menedzserek, igazgatók kezébe kerül át. A részvényesek hatalma tudjuk, egyre erőteljesebbé válik... A vezetők általában elhanyagolható mennyiségi részvénytulajdonnal birnak ... mégis "szilárd ellenőrzésük alatt tartják a vállalatokat és minden látható jel szerint övék a hatalom... A hatalom jelentős mértékben és tartósan kicsuszott a tőkések kezéből".[6]

Galbraith megállapitásának kétségkivül megvan a reális magja. A fejlett tőkés ipari rendszer óriási vállalataiban, "érett" részvénytársaságaiban valójában háttérbe szorul vagy részben el is tünik az egyes tőkésnek, mint személyes vezetőnek a szerepe és jelentősége. Ennek gazdaságilag is, politikailag is megvan a maga nem lebecsülhető jelentősége. Gazdaságilag abban, hogy a modern kapitalista gazdaság bonyolult viszonylatai közt at egyes tőkés esetleges áttekintésével, személyi vezetői képességeivel szemben csak egy szakértői, szerve-

---

[5] Galbraith, id. mü, 111-112. old.

[6] Vö.: Galbraith id. mü, 182-192. old.

zői és szakmai kollektiva az, amely a bonyolult, a rendkivül kiterjedt gazdasági viszonylatok közt a fejlett részvénytársaságok eredményes s távlataiban is viszonylag stabil s eredményes fejlődését biztosithatja. Másrészről, amint azt J. Kennedy fellépése is tanusitja, politikai jelentősége is van, vagy lehet annak, hogy a gyakorlatban a valóság és a reális erőviszonyok számbavételéhez idomult s abban érdekelt réteg az erőviszonyok megfelelő változása, a szocializmus, a demokrácia és a függetlenség erői növekedésének sulya alatt a fegyverkezésben érdekelt agressziv erőkkel való kényszerü összeütközés tényezője lehet, s hozzájárulhat a békés egymás mellett élés, a békés verseny reális szükségszerüségét és feltételeit számba vevő politika előtérbe kerüléséhez s felülkerekedéséhez is.

Mindez azonban ezzel együtt sem azt jelenti, hogy az Egyesült Államokban a gazdaság, vagy a hatalom jellegének megváltozásáról, a tőkés gazdaság vagy tőkés hatalom megszünéséről, valami mássá, tőkés hatalom nélküli ipari társadalommá való átalakulásáról lehetne beszélni. Lehetetlen illuzió ez, akárcsak a milliomosok amerikai jövedelemstatisztikában képviselt sulyát, de méginkább gazdasági és politikai vezetésben képviselt sulyát, politikai befolyását, legfőképp az egész rendszer tőkét szolgáló, tőkétől függő rendjét tekintve.

Bizonyos változások felszines s leegyszerüsitett, a kivánatosat már adottnak vevő értékeléssel, nézetekkel ellentétben a jelenség mögött a lényeget megragadó elemzésnek oda kell jutnia, hogy amint a XX. század első felében a kelet-európai országok egy részében s Magyarországon is a polgári átalakulásért vivott társadalmi és nemzeti küzdelmek jellegét nem az szabta meg, hogy azok élén többségükben polgárok, a polgárság vagy a birtokos osztály képviselői haladtak, hanem az, hogy magában a gazdasági és politikai átalakulásban mit képviseltek, ugyanugy a tőkés amerikai társadalmon belül is e fejlett ipari rendszer jellegét sem képviselőinek részvényes volta, hanem magának a rendszernek a jellege: a tőkés termelési s uralmi viszonyok fenntartása vagy megváltoztatása határozza meg.

A vezetés személyi összetételében beállt változás a termelési viszonyok változatlansága mellett csak azt jelenti, hogy a szakértő szervezők, menedzserek a technokrata réteg a tőkés rend alapján ahhoz alkalmazkodva maguk válnak a tőke s a tőkés tőkésnél jobb kiszolgálóivá, képviselőivé, törvényszerüségeinek s érdekeinek végrehajtóivá, szakértői voltuk, magasabbrendü vezetőképességük ellenére a tőkés rend abszurd, s végzetes katasztrófához való ellentmondásainak ésszerütlenségeinek képviselőivé is.

Galbraith azonban maga is jól tudja, hogy az amerikai társadalmi rendszer jellegének a meghatározásánál nem elég csak arra hivatkozni, hogy a nagyvállalatok és részvénytársaságok vezetésében közvetlenül háttérbe vonul a tőkés tulajdonos, a részvényes közvetlen személy szerinti vezető szerepe. Jól tudja, hogy közgazdaságilag a tőkés rendszer tőkésnél is lényegesebb meghatározója a profit, a profitra való termelés, s a profitnak a dolgozók rendelkezése alól elvont felhalmozása, a dolgozóktól elidegenitett tőkés hatalomként való növelése. Galbraith ezért a modern ipari államban a modern ipari rendszer vezetésében beállt változások, uj sajátosságok mellett a rendszer másik lényeges sajátosságaként hangsulyozza, hogy a technokrata vezetés alatt álló fejlett

ipari rendszeren belül a részvénytársaságok, a vállalatok fő célja nem a profit, nem a nyereség maximális növelése, hanem a vállalkozás, a vállalat stabilitása, s az ezt biztositó gazdasági növekedés fejlődése. "...Amikor a tőkének volt döntő szerepe és a tőkés gyakorolta az ellenőrzést a vállalat felett - irja erre vonatkozóan Galbraith -, azt maximált, ami tőle eredt, vagyis a pénzt (a nyersanyagot, a profitot)... A techno-struktura nem tőkét, hanem specializált tudást, és szervezetet gyüjt a vállalatnak. Nincs tehát ... okunk feltételezni, hogy éppen a tőkéhez való visszatérést akarná maximalizálni. Sokkal valószinübb, hogy önmagának, mint szervezetnek a maximális sikerességére törekszik".

Szerzőnk méltatlankodva itéli el a közgazdászok többségét, hogy azok a modern, az "érett" részvénytársaságok, nagyvállalatok valóságos életét figyelmen kivül hagyva még mindig "a profit maximalizálásának" egyedüli célját hangoztatják. A közgazdászok jelentős részének a profithoz, a nyereséghez, mint a kapitalista gazdaság céljához s hajtóerejéhez való ragaszkodásának értelme s Galbraith tételének alapvető ellentmondása azonnal nyilvánvalóvá lesz, ha arra a kérdésre kivánunk felelni, mi is e biztonság, e gazdasági növekedés és stabilitás záloga a tőkés rendszer feltételei közt. Nyilvánvaló, hogy a piac a versenyképes, s korszerü fejlesztést biztositó beruházási alap, ennek forrásaként növekvő jövedelmezőség, ezáltal a technokrata vezetés számára is a nyereség, a profit az értéktöbblet növelése a feltétel. A különbség a modern és a klaszszikus kapitalizmus közt igy nem a kapitalizmus profit és tőkés hatalom növekedésére irányuló céljában, hanem módjában van. Abban testesül meg, hogy a nyereség, a profit növelésének az értéktöbblet abszolut növelésén, a kizsákmányolás eredeti s brutális módszerén alapuló formáival szemben az értéktöbblet, a tőke és a tőkés hatalom növelésében a suly a modern technika és tudományos fejlődés adta lehetőségek körében az értéktöbblet relativ, de eredményében összehasonlithatatlanul hatékonyabb formáira, a piac és a termelés roppant méretü kiszélesitésére, állami megrendelésekkel való kiegészitésére, a monopoltőke érdekében megfelelő szabályozására és tervezésére a kapitalizmus előző fejlődési szakaszaira jellemző ciklikus gazdasági válságok és forradalmi megrázkódtatások ezuton való kiküszöbölésére tevődik át. Ezzel függ össze, hogy a fejlett állammonopolista kapitalizmus keretében a tőkés vezetés az uj követelményekhez és lehetőségekhez alkalmazkodva, miközben az önálló egzisztenciák feltételeinek a felszámolásával a társadalom tulnyomó többségét 80-85%-át, változtatja át bérből és fizetésből élő, a tőkétől, illetve annak államától függő, termelőeszközök, társadalmi hatalom és saját sorsa felett nem rendelkező tömegekké - a reálbér és az életszinvonal piacot is szélesitő, a termelt javak fogyasztását is biztositó emelése mellett a munkásosztály "integrációját", semlegesitését, az osztályharc kikapcsolását igyekszik keresztülvinni. A fejlett kapitalizmus ipari állama, ipari társadalma azonban az irányitás, a kizsákmányolás, az életszinvonal emelkedésével kapcsolatos sajátos változásai, uj sajátosságai nem azt jelentik, hogy a kapitalizmus jellege, alapvető ellentmondásai megváltoztak volna. Csak ezek formái változtak meg. Az életszinvonal emelése ellenére ezek a változások bizonyos vonatkozásban

az alapvető ellentmondások még veszedelmesebb, sulyosabb katasztrófával fenyegető kiéleződését is magukban foglalják.

Galbraith a maximális profitot, a nyereséget gazdasági növekedéssel, biztonsággal felváltó tételének másik oldala, hogy a vállalat és a dolgozók kapcsolatában, egymáshoz való viszonyában a tőke és a munkás közt növekvő ellentéteket az érdekegység, a vállalati és gazdasági növekedésben való érdekazonosulás váltja fel. Nézete szerint a modern ipari állam, az automatizált ipari nagyüzemek, fejlett részvénytársaságok magasfoku szakértelmet, fegyelmet és kezdeményezőkészséget követelő működési feltételeit nézve a gazdasági növekedés nem biztositható a dolgozók, az alkalmazottak vállalattal, vállalat céljaival való messzebbmenő azonosulása nélkül. Ahogy a tőkés ipari termelés kialakulásának a rabszolga, vagy a jobbágymunkaerővel szemben előfeltétele volt a munkaerejét "önként" s "szabad elhatározásából" eladó s bizonyos alapképzettséggel rendelkező bérmunkás, ugy a modern automatizált nagyüzemi termelés, az érett ipari részvénytársaság eredményes működésének feltétele a jóval magasabb fokon képzett és a vállalat céljaival azonosuló munkás, értelmiségi és alkalmazotti bázisa.

A társadalom, vagy annak egyes szervezett csoportjain, egységein belül a célok elérésének - mint azt Galbraith kifejti - feltétele, hogy az emberek vállalják a célok megvalósitásához szükséges közös tevékenységet, tevékenységüket alárendeljék mások vagy a közösség céljainak. A közös tevékenység s ezek közt a társadalmi alapvető termelőmunka biztositásának formája lehet a kényszerités, a bot, vagy az éhség, az anyagi juttatás, az anyagi érdekeltség, magasabb fokon az anyagi érdekeltség és az adott céloknak, mint társadalmi céloknak tudatos vállalása, e célokkal és feladatokkal való tudatos azonosulás. A modern ipari rendszeren, az ipari államon belül - Galbraith előadása szerint - a sajátosan uj az, hogy annak eredményességét, sikeres működését nem lehet egyedül a kényszer, egyedül az anyagi juttatás utján biztositani, ha az nem párosul egyben a magasabb követelménnyel, a célokkal való azonosulással is. Ennek viszont elengedhetetlen feltétele a megfelelő motiváció, s éppen ennek alapján a célok s a rendszer adaptációja. "Akár egy adott motiváció, akár az egész motivációs rendszer erejét - emeli ki, mint igen lényegeset Galbraith - azon lehet leméri, hogy az egyént milyen mértékben sikerül a szervezet céljaiért sorompóba állitani."[7]

Fejtegetései alapján a modern ipari államban az adaptációnak, az azonosulásnak a reálbér folyamatos és tartós fogyasztási cikkek fogyasztását biztositó emelése mellett ideológiailag e legfontosabb motiváló tényező az a tudat, hogy a gazdasági növekedés a jóléthez s a nemzetbiztonsághoz való hozzájárulás. Az a gondolat, hogy "a gazdasági fejlődés társadalmilag fontos cél", azt jelenti, hogy a techno-struktura, de a vállalat alkalmazottai és munkásai is azzal a tudattal azonosithatják magukat a vállalat céljaival, hogy a "magukénál felsőbbrendü célt követnek. Amikor vállalatuk fejlődését szolgálják, előmozditják az egész gazdaság fejlődését."[8]

[7] Galbraith, id. mü, 186. old.

[8] Galbraith, id. mü, 210. old.

Az azonosulás áll elsősorban a vállalati vezetőségekre, a techno strukturára, de áll különböző fokozatokban a vállalat szélesebb köreire, igy az előmunkások, felügyelők, irodai és egyéb rutinmunkát végző alkalmazottak körére is. E kör "belső határain tul következnek - mint Galbraith irja - a technikusok, mérnökök, kereskedelmi vezetők, tudósok, tervezők, s más specialisták, akik a techno strukturát alkotják. A körben legbelül a vállalat legfőbb irányitói foglalnak helyet s minél beljebb haladunk a körben, annál erősebbek az azonosulás és adaptáció inditékai". Galbraith szerint: Ha társadalmi célként fogadjuk el a gazdasági fejlődést, (a gazdasági növekedést) "ezzel elválaszthatatlanul együttjár a kiforrott részvénytársaság és a techno struktura hatalmának felülkerekedése". A techno strukturának természetszerüleg "minden oka megvan arra, hogy a gazdasági növekedést elsőrendüen fontos célnak tekintse és vitába a cél érdemlegessége tekintetében mégcsak nem is bocsátkozik. Mint általában, ezuttal is feltételezésre hagyatkozik, mert "mi más is lehetne ennél sürgősebb célja a társadalomnak".[9]

De vajon igy van-e? Vagy minek az adaptációját jelenti a fejlett ipari társadalom, kapitalista ipari állam részvénytársaságai céljainak adaptációja? A kérdésre a választ Galbraith terv és piac kapcsolatára vonatkozó megállapitásainak, nézeteinek valósággal való szembesitése, tartalma szerinti átgondolása mutatja. A kérdést Galbraith, jelezve az e téren meglevő eddigi nézetekkel való szöges szembefordulását, könyvében "a megforditott sorrend" cimü fejezet alatt tárgyalja. Szerinte a szabad világ, szabad kereskedelem s a fogyasztó és a piac által meghatározott gazdasági tevékenység ideológiáját valló Egyesült Államokban meghaladott feltételezés, hogy a kezdeményezés a fogyasztó, átfogóan fogalmazva a piac oldalán van. "Manapság a közgazdasági elemzések - irja - szinte kivétel nélkül abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a kezdeményezés a fogyasztó kezében van... A piac jelzéseket közvetit a termelő cégekhez a haszon több-kevesebb lehetőségéről. A termelővállalatok a piac jelzéseire reagálnak és ezáltal végső soron a fogyasztó parancsát teljesitik... A kiforrott részvénytársaságnak rendelkezésre állnak az eszközök az árak ellenőrzésére, amelyeken vásárol és amelyeken termékeit értékesiti: megfelelő eszközökkel tudja meghatározni azt is, hogy a fogyasztó mennyit vásároljon az ellenőrzött áron."[10] Ismeretes, hogy a kereslet szabályozása már a harmincas évektől elfogadott állami politika az Egyesült Államokban. A keynesi elmélet megfelelő alkalmazását Roosewelt eredetileg a válság leküzdése, a gazdaság fellenditése érdekében vezette be. A vállalkozói részvénytársaságokat annak idején a kivételes nehéz helyzet kényszeritette az állam gazdaságszabályozó szerepének az elfogadására. Megváltozik azonban a helyzet a fejlett ipari rendszer körében, ahol az érett részvénytársaságok roppant méretü beruházásai, gazdasági növekedése és biztonsága e rendszer egésze biztonságának s eredményes müködésének is elengedhetetlen feltételévé teszi a tervezést, s ebben a piac s a fogyasztás előre való biztositását is. Vagyis mig az egyszerübb mü-

---

[9] Galbraith, id. mü, 211. old.

[10] Galbraith, id. mü, 251-252. old.

szaki eljárások s kisebb ráforditások körülményei között a vállalkozói részvénytársaságok csak kis mértékben szorultak rá a tervezésre, addig a mai részvényóriások számára a fejlett technika és a nagy tőkeráforditás elve elengedhetetlenné teszik a globális terület tervezését és biztonságot jelentő biztositását is.

Mindez igaz, a tapasztalat alapján egyet kell érteni Galbraith-tal: ez nemcsak követelménye, de bizonyos körben lehetséges s uj sajátossága is a korszerüen vezetett, érett részvénytársaságoknak s ezzel a monopoltőkés államnak. De a rendszer változatlanul tőkés, profitra termelő jellegének megfelelően semmiképpen sem jelenti e téren a tőkés ellentmondások kiküszöbölését, csak magasabb fokon (világpiac - világuralmi szinten) való visszatérését, transzponálását. Hogy az uj rendszer s a piac kapitalista szabályozása, állami közreműködéssel való bővitése - az elmult évtizedek nagy gazdasági krizistől ment tapasztalata ellenére sem - az automatizált termelés szédítő növekedése s a munkaerő tömegméretü feleslegessé tétele mellett még egy uj gazdasági krach egyértelmü kizárását sem jelenti, arra a L'Expansionban megjelent nyilatkozatában maga Galbraith igyekszik felhivni a figyelmet. "...A válság emléke még jóval 1929 után is megőrzött bennünket attól, hogy visszatérhessen - mondja nyilatkozatában. Az emberek emlékeztek arra, hogy akkor mi történt, és óvatosan jártak el. De most már a 40. évforduló következik, és az emlékek elmosódtak. Azok, akik megégették az ujjukat 1929-ben, tulnyomórészt öreg emberek és a halál küszöbén állnak. A mostani "ártatlan" nemzedék ugy véli, hogy a "közös alapokkal" kell szerencsét próbálniok, hogy az elektronikának mágikus ereje van, s az ordinátorokban olyan titokzatos képességek rejlenek, amelyek bizonyára gazdaggá teszik őket. A mai emberek szentül hiszik, hogy eredeti nézeteket vallanak, holott a valóságban csak elfelejtették, ami 40 év előtt történt."

A fogyasztás, s a kereslet növelése, kiszélesitése és az intenzitás fokozása nemcsak az ajakruzs, mosószerek, de az uj autótipusok, tartós fogyasztási javak tekintetében is lehetséges, de amint azt éppen az amerikai gazdaság strukturális problémái is tanusitják, ez távolról sem elégséges az óriási mértékben növekvő termelési kapacitások és megrendelési szükséglet, megfelelő kereslet és piac stabil egyensulyának a biztositásához. Ehhez világpiacot uraló és irányitó hatalomra, e hatalom és a piac kiegészitéseképp a termelés döntő területeken való folyamatosságát biztositó rendkivüli s növekvő méretü fegyverkezési megrendelésekre van szükség.

"Az amerikai szövetségi kormány összkiadásai különféle javakra és szolgáltatásokra 1929-ben 3,5 millió dollárt, 1939-ben 12,5, 1965-ben 57 milliárd dollárt tett ki, vagyis az állami megrendelés aránya 1,7%-ról 8,7%-ra, majd 10%-ra nőtt. Ebben az összegben - mint azt Galbraith ismerteti - a katonai kiadások aránya a harmincas években az állami költségvetésnek 10-15%-át, a hatvanas évek elején már 55-60%-át tették ki. Összegszerüen a harmincas évek elejének 750 millió dollárjáról 1939-re 1 milliárd fölé, 1965 után 50 milliárd fölé emelkedtek a katonai kiadások.[11]

[11] Galbraith, id. mü, 271-272. old.

Az amerikai monopoltőke, mint ismeretes, a háborutól sértetlenül az első és második világháboruban megnőtt fegyverkezési megrendelések s rendkivüli piaci konjunktura utján nyerte el a kapitalista világban hatalmi és gazdasági elsőbbségét, vezetőszerepét. Az első és második világháboru közt s még a második világháborut követő első szakaszon is azonban, sulyának jelentős növekedése ellenére is, a klasszikus fegyverekre szoritkozó fegyverkezési iparoknak még alárendelt szerepe volt a gazdaság egészében, s a termelés technikai és tudományos fejlődésében. Gyökeresen változott a helyzet az ötvenes években kibontakozó nukleáris fegyverkezés és ürverseny során, amikor is az e területekkel összefüggő, s ezekhez szorosan kapcsolódó tudományos és technikai forradalom keretében a fegyverkezés a gazdaság, a termelés, valamint a technikai és tudományos fejlődés szempontjából elsőrendü jelentőséget s uralkodó poziciót, kulcshelyzetet nyert az amerikai gazdasági és politikai élet struktúrájában. Galbraith érdeme, hogy erre munkájában, tanulmányaiban és különböző megnyilatkozásaiban világosan és nagyon határozottan felhivja a figyelmet. A gazdaságnak ma - irja itt szóban forgó munkájában - kétségkivül az állami megrendelések szektora, s ezen belül a katonai kiadások képezik a kereslet s a piac szabályozásának, tartós beruházásának, tudományos és müszaki fejlesztésének sarkpontját, legjelentősebb tényezőjét.[12] Galbraith szerint a közvélemény és számos közgazdász hajlik rá, hogy bagatellizálja a katonai kiadások szerepét. Nyugtalanitónak tartják ugyanis az effajta kiadásoktól való függőség elismerését. Hiszen az amerikai közvélemény számára kinos az a felismerés, hogy: "a több megatonnás pusztitó fegyvereknek szerves kapcsolata lehet a gazdasági rendszer müködésével. Az ilyesmi nem valami jó szinben tünteti fel a rendszert s a marxisták véleményét támasztja alá. Ennek megfelelően az elméleti és gyakorlati közgazdasági müvek lebecsülik a katonai kiadások szerepét a kereslet szabályozásában..." Galbraith nyilvánvaló szimplifikációnak minősiti ezt a felfogást. Szerinte: "magángazdaságok számára felszabaditott, vagy azoktól elvont jövedelem ugyanis csak akkor szolgálhatja valóban a kereslet szabályozását, ha az állami szektor nagyméretü és a felszabaditott, illetve felszivott összegek jelentősek. Az állami szektor nagyságát - viszont - manapság éppen a katonai kiadások bizonyitják, nélkülük az amerikai szövetségi kormány gazdasági tevékenysége a jelenleginek a felét sem tenné ki. Aligha hihető, hogy csökkentett méretek mellett szabályozólag tudna hatni a magángazdaságra".[13]

Galbraith, aki téved az amerikai ipari rendszer, ipari állam s gazdaság uj vonásainak és jellegének a megitélésében, itt és ebben a kérdésben helyesen szembesit a rendszernek az amerikai népre és a világra végzetessé válható összefüggéseivel, a Kennedy tragédia amerikai s nemzetközi tragédiává válható ellentmondásainak a forrásával. Helyesebben: szembesit a józan értelem s az elemi politikai előrelátás számára is érthetetlenül ismétlődő, áthághatat-

---

[12] Vö.: id. mü, 272. old.

[13] Galbraith, id. mü, 273-274. old.

lan s végzetes ördögi kör forrásával. Annak forrásával, hogy az ujra meg ujra ismételt nyilatkozatok ellenére, az amerikai nép és az amerikai tőke nagyobb részének a békés verseny utját biztositó politikát kivánó érdekei s a nyilvánvaló szakadék ellenére a monopoltőkés vezetés nem képes igazában szakitani és szembefordulni a fegyverkezés és az agresszió politikájával.

Hogyan akar, hogyan remél azonban J.K. Galbraith ezen változtatni? Mit vár és hogyan látja az ipari állam jövőjét? A kérdésre a választ Galbraith munkájának az oktatók és tudósok rendje, az ipari rendszer és az állam, a művelődés, a politika vezetőszerepe és az ipari rendszer jövőjével foglalkozó fejezeteiben kivánja megadni.

J.K. Galbraith, mint munkájának e fejezeteiből kitünik világosan látja a fejlett ipari rendszeren belül az állam megnövekedett, lényegesen megváltozott szerepét és jelentőségét. "Az ipari rendszer - irja - kétségtelenül erősen összefonódott az állammal. A kiforrott részvénytársaság sok lényeges kérdésben nem egyéb, mint az állam végrehajtó szerve és az állam lényeges kérdésekben az ipari rendszer eszköze." Ez szerinte szögesen ellenkezik az elfogadott doktrinával, amely "éles választóvonalat tételez fel a kormányzat és a magánvállalkozás között". A valóságban azonban "az ipari rendszerben a választóvonal az állami, illetve magánhatalom között elmosódott, sőt nagymértékben képzeletbeli, az állami és magánszervezetek hivatalosan becsmérelt szövetsége egészen mindennapos". Ugyanakkor nem szabad figyelmen kivül hagyni, hogy: "A techno struktura és kapcsolata az állammal ... merőben más, mint a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaságé volt", s "ebből a különbségből kell kiindulni", [14] A multban ugy vélték, hogy az államhatalom beavatkozása a gazdaságba sérti és árt a magángazdaságnak, kiderült azonban, hogy ez mindenekelőtt a vállalkozók részvénytársaságát sujtja. "A kiforrott részvénytársaságnak nem válik kárára, sőt éppenséggel azt bizonyitja, hogy az állam ennek igényeihez alkalmazkodik."[15] Az ipari rendszerről egyre inkább az derül ki, hogy az része egy sokkal átfogóbb komplexumnak, amely mind az ipari rendszert, mind az államot magában foglalja, s melyben az állam az egyes vállalkozóval, vagy vállalattal szemben is az összmonopoltőkés struktura érdekeit védi. Galbraith számára nem ismeretlenek a veszélyek sem, amelyek a gazdaság-technostruktura, különösen pedig a fegyverkezésben érdekelt vállalatok összenövéséből következnek. Jól látja a politikának a gazdaság békés emberi célok, a kultura az emberi célok és szükségletek jegyében való alárendelésének a jelentőségét is. "Csak a legnaivabb reformerek és a legsötétebb konzervativok képzelik, hogy az állam a változások eszköze lehet - irja a politikai vezetőszerep jelentőségével foglalkozva - polgárainak érdekeitől és törekvéseitől függetlenül is. Valójában az ipari rendszer érdekei és szükségletei nagyon rafináltan és határozottan jutnak érvényre. Mivel az ipari rendszer céljait a társadalom egyetemes céljaival azonosnak tüntetik fel." Hogy a fejlett ipari társadalom biztonságosabban, nyugodtabban és sokrétübben, kellemeseb-

14) Galbraith, id. mü, 323-324. old.

15) Galbraith, id. mü, 332. old.

ben, szellemileg és esztétikailag fejlettebben, emberileg tartalmasabban élhessen, s az ipari társadalmak s különböző rendszerek közt jobb megértés érvényesüljön, ahhoz Galbraith szerint is lényeges változásokra van szükség, melyek nem jöhetnek létre az ipari rendszer társadalmi célok feletti monopóliuma alapján. A szükséges változások azonban a Galbraith által kifejtettek szerint "alapvetően szellemi igényűek, tehát elsősorban, ha nem is kizárólag", de "az ugynevezett értelmiség érdekében állnak". Minthogy pedig foglalkozásukkal azonosuló értelmiségiek legnagyobb számban az oktatók és tudósok csoportjában találhatók, a politikai kezdeményezést tőlük, nem az ipari rendszertől kell várni. Galbraith szerint ezért: "az ugynevezett modern társadalom jövője attól függ, hogy az értelmiségiek általában és az oktatók és tudósok kiváltképpen mennyire hajlandók és képesek a politikai akció és vezetőszerep felelősségét vállalni".[16]

Galbraith tehát látja az ipari rendszeren belül a változtatás, látja a politika jelentőségét is, mégis mivel már megvalósultnak tekinti a még elérendőt, jellegében megváltozottnak, nem tőkés hatalomnak, hanem szakértői, technokrata rendszernek minősiti. Amerika tőkés ipari rendszerét ezzel le is szükiti, nem látja a politika állam és tőkés hatalom megváltoztatása szempontjából alapvető jelentőségét és bázisát, erőforrásait sem. Bár maga is veszélyesnek tartja a gazdaság, különösen a hadiipar és az állam egyoldalu összefonódását az ipari részvénytársaságokkal, s azok érdekeivel szemben az irányitásban lényegesen nagyobb politikai sulyt kiván az oktatással, a tudománnyal, az emberibb élettel, kulturával foglalkozó értelmiségnek, ugyanakkor a tőkés vezetés személyi és formai változását a tőkés gazdaság és hatalom megszünésével azonositva el is mossa a strukturális változás szükségességének jelentőségét s a megoldás tekintetében inkább alátámasztja, mintsem cáfolja A. Schlesinger liberális, a politikai válság, az adott hatalmi és gazdasági rendszer strukturális változtatása nélkül lehetséges megoldására vonatkozó illuzióit. Ugy gondolja: minthogy az élet emberibb igényei a müszaki és technikai értelmiség jórészének is igényét képezik, törvényszerü, hogy a társadalomban egyre nagyobb jelentőségre szert tevő oktatói, tudományos és a kultura területén foglalkozó értelmiséggel együtt az értelmiségnek fokozatosan és törvényszerüen kell felülkerekednie, vagy megfelelő sulyt kapnia az állami és a társadalmi élet irányitásában is. Ez egymagában persze még nem elég. A két rendszer viszonyában azonban Galbraith szerint a jövő utját az jelenti, hogy a gazdasági és politikai kérdések erőszakos, fegyveres megoldását képviselő politikával és elképzelésekkel szemben a technikai és tudományos fejlődés az ipari rendszeren belüli azonos követelményei következtében a még különböző politikai jellegü rendszerekben is a konvergencia, a közeledés, a hasonulás s ennek nyomán az öngyilkosságot jelentő nukleáris háboruval szemben a békés egymás mellett élés, békés verseny politikája fog felülkerekedni. Az ipari társadalmak az állami vagy ideológiai eltérések ellenére "egymáshoz közeledő tendenciát mutatnak, s ez a konvergencia

---

6) Galbraith, id. mü, 393-395. old.

a nagyjából azonos szervezési és tervezési követelményekből ered" - szögezi le idevonatkozó véleményét J.K. Galbraith.

Galbraith e feltételezését, elképzeléseit azzal hozza összefüggésbe, abból igyekszik levezetni, hogy a hatalom a gazdaságban és a társadalomban is mindenkor oda kerül, ami adott korban történetileg a leginkább szükséges volt a társadalom fenntartásához és továbbfejlődéséhez. Igy és ennek megfelelően volt szerinte a patriarchális mezőgazdasági termelésre alapozott feudális társadalmon belül a hatalom a földbirtokosok hatalma, a kereskedelem, az ipar, a pénzgazdaság és a tőkés termelés kifejlődésével, amikor is a pénz, s a tőke válik a gazdasági haladás legfőbb tényezőjévé, a tőke és a tőkés válik a hatalom birtokosává, fő tényezőjévé. A technikai és tudományos forradalom, a modern ipari rendnek fejlődése során azonban a legnagyobb igény, a legnagyobb hiány az egyes vállalatok létrehozásában s az egész rendszer eredményes működése szempontjából is nem a tőke, hanem a szakértelem, a tudás, a tudományok alkalmazása terén jelentkezik. Ennek megfelelően a gazdasági és állami vezetésben is szükségszerüen egyre nagyobb sulyt kell kapnia az oktatók és tudósok rendjének. Galbraith, mint az ipari rendszer céljával és jellegével kapcsolatban, itt is figyelmen kivül hagyja az egyébként általa is jól ismert, s más vonatkozásban számba is vett valóságos helyzetet. Galbraith maga is kiemeli, hogyan és milyen szoros összefüggés, együttmüködés alakul ki a fejlett részvénytársaságok technokrata vezetése és az állami vezetés adminisztrációja közt. Maga mutat rá arra, hogyan és mennyire kerüli az állami megrendelésekben érdekelt technokrata vezetés, ellentétben a még viszonylag önálló egyéni vállalati vezetés idejével, az állami adminisztrációval való szembekerülést, a politikai külön álláspont, vagy vélemény képviseletét. A technokrata vezetés egységes rendszerbe integrálódik államával s azon keresztül abban a különleges sulyt képviselő fegyverkezésben s agresszióban érdekelt erőkkel is, melyek érdekeik védelmében, ha már ez alkotmányos uton nem megy, nem riadnak vissza attól, hogy az orgyilkosságot, a nyilt és brutális erőszakot tegyék a politikai harc eszközévé. Ennek az összefonódásnak, masszív hatalomnak strukturális megváltoztatását, csak az értelmiség és a változásban érdekelt nagy tömegek közös ereje, az adaptációval való szembefordulása, a rendszer strukturális átalakulásának feltételezése helyett, annak kikényszeritése biztosithatja.

Mindez nem azt jelenti, hogy az Egyesült Államokban a strukturális kérdések számbavételével a tőkés termelési viszonyok, a polgári társadalom alapjainak közvetlen felszámolása, s a szocializmusba való közvetlen átmenet kerülhetne napirendre. De azt mindenesetre jelenti, hogy Amerikában a politikai és erkölcsi válság megoldása a katasztrófák elkerülése, Amerika békés jövője közvetlenül követeli a Roosewelt örökség s a Kennedy kezdeményezés következetes továbbvitelét, elsősorban is az agresszióban érdekelt monopoltőkés erők hatalomból való kikapcsolását, vagy legalábbis befolyásának messzemenő korlátozását, s az Egyesült Államok polgári demokratikus viszonyok között is óriási lehetőségeinek az amerikai nép s az emberiség javára való gyümölcsöztetését, ezáltal igazi önmagára találásának a biztositását.

Az amerikai válság érlelődésére jellemzően a strukturális problémákat megkerülő vagy azokat csak részben érintő irányzatok mellől nem hiányzik az amerikai tudományos és filozófiai irodalom körében az ipar monopoltőkés jellegével összefüggő problémáinak éles és határozott kritikai feltárása s az ipari társadalom monopoltőkés lényegével való határozott szembefordulás sem. A filozófia terén az ipari vagy fogyasztói társadalom e kritikai elemzésének az 1968-as nyári diákmozgalmak során nemzetközileg is legismertebbé vált képviselője Herbert Marcuse - Hegelen és Marxon nevelkedett, de a szovjet-szocializmussal, forradalmi marxizmussal a 20-as években szembeforduló - német származásu amerikai filozófus. Marcuse "Az egydimenziós ember" cimen 1964-ben megjelent munkájában Galbraith-tel egybehangzóan emeli ki a páratlan lehetőséget, amit az ipari és technikai haladás jelent az emberi szükségletek tömeges kielégitése, a világ és az emberi élet megváltoztatása tekintetében. Galbraithtel egybehangzóan hansulyozza azt is, hogy a technikai haladás "miután az uralom és a koordináció egész rendszerévé tágult, olyan életformákat és hatalmi formákat hoz létre, amelyek ugy látszik, lecsillapitják a rendszer ellen harcoló erőket s a nehéz munkától és az uralomtól való történelmi megszabadulás történeti kilátásai nevében leküzdenek vagy megcáfolnak mindennemü tiltakozást, amely irányt szabna a termelési folyamatnak, s az emberi létezés uj módjait hozná magával.[17]

A helyzetet, az ipari állam teljesitőképességét és a rendszer adaptációját Galbraithtal azonos módon méri fel Marcuse is. Alapvetően különbözik azonban Galbraithtól e rendszer értékelésében is megitélésében. Mig Galbraith a tőkés hatalom lényeges megváltozásának fogja fel az ipari államot, melyben megszünik a tőkés és a tőkés hatalom, Marcuse a legsulyosabbnak azt tekinti, hogy a tömegek fogyasztásba való bevonása kikapcsolja, semlegesiti azt az erőt, mely hivatva volna a tőkés hatalmi és tulajdoni rendszer megváltoztatására, a modern termelőerőknek a tőkés elidegenedés és a háborus agresszió eszközéből az emberi önrendelkezés és szabadság eszközévé tételére. Marcuse éppen a rendszer adaptációját - a társadalom monopoltőkés ipari államba való önkéntes beilleszkedését, alávetettségét tekinti a legveszedelmesebb uj vonásnak, mely a munkások, az értelmiségiek, alkalmazottak integrálásával konzerválja a monopoltőkés rendszer lényegét, a többség saját sorsa feletti rendelkezéséből való kizárását. Marcuse az ipari állam Galbraith által a tőkés hatalom megszünéseként minősitett uj vonásaiból, a rendszer adaptációjából éppen azt a következtetést vonja le, hogy az uj ipari állam gazdasági rendje és mechanizmusa mellett - a monopoltőkének saját feltétlen egyeduralma, diktatúrája érdekében többé nincs szüksége egypártrendszerre, éppen azt emeli ki, hogy totális rendszer is alapja lehet a specifikus gazdasági termelési és elosztási rendszer,

---

[17] Marcuse, H.: One Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advenced. Boston, 1964. Industrial Society. Beacon Press. 12. old.

mely automatikusan integrálva a tömegeket - kizárja az érdemi szembefordulást, s éppen ezért nyugodtan összefér a többpárt, az ujságok különböző, látszólag ellensulyozó tényezők "pluralizmusával".[18] Marcuse szerint: "az a nyers tény, hogy a gép fizikai (csak fizikai?) hatalma nagyobb az egyén és minden egyes egyénekből álló csoport hatalmának, a leghatékonyabb politikai eszközzé teszi a gépet, minden olyan társadalomban, melynek alapvető szervezete a gépi folyamat szervezete".[19] A politikai tendencia természetesen megfordítható hiszen a gép hatalma lényegileg az ember felhalmozott és kivetitett hatalma, de "minden szabadulás a többség tudatától függ". Mig az emberek tudatát és viselkedését - irta előszavában Marcuse - "fel nem forgatja annak felismerése, hogy a társadalom mit tesz és mit akadályoz meg, még egy katasztrófa sem hozhatja meg a változást".[20] Ugyanakkor éppen e "tudatnak megszületését lépten nyomon gátolja azoknak a szükségleteknek és kielégülésének uralma, melyek igen nagy mértékben az egyén szükségletévé és kielégülésévé lettek".[21]

A helyzetet igy az ipari társadalomban a társadalmi felszabadulás szempontjából az teszi különlegesen nehézzé, hogy "...a szabadságnélküliséget - abban az értelemben, hogy az ember alá van vetve saját termelési apparátusának - a technikai haladás a szabadság és a kényelmi berendezés alakjában állandósitja és teszi intenzivebbé..." Ugyanakkor, füzi ehhez hozzá ennek ellentétét is Marcuse -: "sem a nehéz munka jellegének a megváltozása, sem a foglalkozási csoportok hasonulása sem a fogyasztás szférájában végbemenő kiegyenlitődés nem kompenzálja azt a tényt, hogy életről és halálról, személyes és nemzetbiztonságról olyan formában döntenek, amelyek felett az egyének nem gyakorolnak semmiféle ellenőrzést. A fejlett ipari civilizáció rabszolgái szublimált rabszolgák, de rabszolgák, mert a rabszolgaságot "nem az engedelmesség, nem is a keserves munka, hanem az eszköz lét statusa, az embernek dologgá való degradálása határozza meg."[22] Az eldologiasodásnak pedig ennek technológiai formájánál fogva a tendenciája az, hogy "totalitáriussá váljék, maguk a szervezők és adminisztrátorok is egyre inkább függésbe kerülnek azzal a gépezettel szemben, melyet szerveznek és adminisztrálnak. S ez a kölcsönös függőség, már nem urnak és szolgának dialektikus viszonya - teszi hozzá Marcuse -, mely a kölcsönös elismertetésért való harcban született, hanem büvös kör, amely az urat és a szolgát egyaránt magába zárja".

Kérdés, mi az, ami a büvös kört felrobbanthatja, vagy van-e erő és lehetőség arra, hogy e büvös kört véletlen, vagy törvényszerüen létező és szembe-

---

18) Marcuse, id. mü, 3. old.

19) Marcuse, id. mü, 3. old.

20) Marcuse, id. mü, XV. old.

21) Marcuse, id. mü, 7. old.

22) Marcuse, id. mü, 32. old.

forduló erő felrobbantsa? Marcuse szerint ilyen robbanó erő lehet maga a termelőerő fejlődése terén végbemenő forradalmi átalakulás, maga az automatizálás, a fejlett ipari társadalom nagy katalizátora. Ennek a robbanó szerepe abban van, hogy az automatizálás a termelés anyagi folyamatában a mennyiségből minőségbe való átcsapás eszköze, mégpedig azáltal, hogy "az automatizálás társadalmi folyamata a munkaerőnek azt az átalakulását vagy inkább átlényegülését fejezi ki, melynek során a munkaerő az egyéntől elkülönitve független, termelő objektummá és ezzel maga is szubjektummá válik". Ez mindenesetre alapvetően téves megitélése a helyzetnek. Az automatika nem független az egyéntől, az embertől. Az automatika, az emberi szükségletnek, programnak, céloknak alávetett automatika, melynek sajátos jelentősége abban van, hogy az emberi munkaerő közvetlen részvételével ellentétben a szellemi produkció, a tudományok alkalmazása által válik önállóan utasitásra, programra dolgozó, hatványozottan termelékeny de alávetett eszközévé a vele rendelkező társadalmi erőknek. Az viszont igaz, hogy a végigvitt automatizálás uj civilizációt teremtő robbantó erő, mely végső fokon összeférhetetlen a kapitalizmussal. Marcuse szerint a legsulyosabb probléma azonban az, hogy magán a rendszeren belül a technológiai racionalitás elejét veszi a változtatásra képes vagy hivatott társadalmi erő kialakulásának és fellépésének. "Az a társadalom, mely a természet technikai átalakitását tervezi és megvalósitja, megváltoztatja az uralom alapját, amennyiben a személyes függést (a rabszolgáknak az urtól, a jobbágynak a földesurtól stb. való függését) fokozatosan a "dolgok objektiv rendjétől", (a gazdasági törvényektől, a piactól stb.) való függéssel váltja fel." E sajátos, a technológiával szorosan összefüggő magasabbfoku racionalitás korlátja és vészthozó ereje is abban jelentkezik, hogy "az embert mindinkább rabságba dönti egy olyan termelő apparátus, amely állandósitja és totális nemzetközi harccá tágitja a létért vivott harcot, s ebbe tönkre megy az (ti. technikai és társadalmi) apparátust kiépitő és használó emberek élete". Igy nyilvánvaló, hogy valami magának a rendszernek a racionalitásával nincs rendben. "A társadalom hibás szervezete további magyarázatot kiván a fejlett társadalom helyzetét illetően, amelyben a korábban negativ és transzcendáló társadalmi erőknek a fennálló rendszerbe való integrálása, ugy tünik, uj társadalmi strukturát hoz létre." Ezzel Marcuse is elismeri az uj társadalmi struktura létrejöttét, bár azt Galbraiththől eltérően negativan, messzemenően problematikusan és kritikusan itéli meg. "Racionálisan és produktivan élünk, tudjuk, hogy a rombolás a haladás ára - irja -, hogy lemondás és robotolás nélkül nincs élvezet és öröm, hogy első az üzlet, és hogy az alternativák utópiák. Ez az ideológia hozzátartozik a fennálló társadalmi apparátushoz, zökkenőmentes működésének nélkülözhetetlen kelléke és racionalitásának része." Ez azt jelenti, hogy ujra csak az elnyomatás és nyomoruság ismétlődik uj formában. Az uj nyomoruság az uj ellentmondás forrása Marcuse szerint magának az emberi felemelkedést szolgáló technikai apparátusnak fejlesztésében, ennek társadalmi követelményeiben s következményeiben van. Az uj szakasz is kezdettől tartalmazza a negativat, a humanizálás az embertelent. A társadalom modern termelőerők által való felszabadulása a természetnek való szoros és közvetlen alávetettsége alól szükségképpen magával hozza az ember technológiai racionalitásának kö-

vetelményei által való uj rabságát. Az uj az, hogy ez egy olyan uj és sajátos alávetettség, rabság törvénye, melyben éppen a tudományos szellemnek van döntő szerepe.[23]

A modern kor emberét a tudomány és a tudományok által kifejlesztett uj technika, automatika emeli messze a mult világa fölé, szabaditja fel a természetnek való szükkörü alávetettség és kiszolgáltatottság alól, de bármifelé is törekedjék a természet (az embert is beleértve) csak az általános fizikai, kémiai, vagy biológiai mozgástörvények értelmében lehet tudományosan racionális.[24]

Marcuse igy, bár J.K. Galbraith-tel szemben kiméletlen élességgel tárja fel, leplezi le s veszi bonckés alá a jellegében változatlan monopoltőkés amerikai ipari állam, ipari társadalom problémáját, lélekölő, minden ujat, szembefordulót eleve kikapcsoló rendjét, ugyanakkor az uj alávetettséget, az uj nyomoruságot végül is a technikai fejlődés racionalitásával hozza összefüggésbe. Azt a haladással egészében elkerülhetetlennek, s a változtatásra hivatott társadalmi erők integrálásával majdnem reménytelenül változtathatatlannak is tekinti. Szerinte ugyanis valójában: "Az a tudományos módszer, mely a természet feletti egyre hatékonyabb uralomhoz vezet, szolgáltatta mind a tiszta fogalmakat, mind az eszközöket az embernek ember feletti egyre hatékonyabb uralmához, melyet a természet feletti uralom közvetit.[25]

Igy pedig a tudományos és müszaki forradalom uj világában maga a technológia biztosítja az ember szabadságnélküliségének nagy racionalitását s bizonyitja az emberi autonómia, az élet feletti rendelkezés "technikai" lehetetlenségét. "Ez a szabadságnélküliség ugyanis nem irracionálisként és nem is politikaiként jelenik meg, hanem mint annak a technikai apparátusnak való alávetettség, mely növeli az élet kényelmét és emeli a munka termelékenységét." Igy "a technológiai racionalitás inkább alátámasztja, mint semmissé teszi az uralom jogosságát s az Ész instrumentális látóterében egy racionálisan totalitárius társadalom bontakozik ki.[26]

Marcuse egészen odáig megy, hogy az uj alávetettséget, önfeladást és elnyomatást onnan vezeti le, hogy nem csak az embernek ember által való előző korszakokra vonatkozó közvetlen alávetettsége és elnyomatása, az ember ember feletti uralma, hanem az ember gépek feletti uralma, a gépeknek az embernek való alávetése, az ember szolgálatába állitása is az alávetettség s az abba való belenyugvás forrásává válik magán a társadalmon belül is. A szolgaság igy az "Egydimenziós emberben" kifejtettek szerint nem haladható tul ott, ahol a jólét, a nyomoruságtól való szabadulás a szolgaság, az alávetettség, ha most már a gépek, vagy a tudomány által létrehozott géprendszerek szolgaságának a fenntartásához kapcsolódik is. Nehéz felszabadulnunk, irja C. Simondont

---

[23] Marcuse, id. mü, 144-145. old.

[24] Marcuse, id. mü, 147. old.

[25] Marcuse, id. mü, 158. old.

[26] Marcuse, id. mü, 159. old.

idézve "ugy, hogy a szolgaságot, más tényezőkre, emberekre, állatokra vagy gépekre háritjuk át; ha egy, az egész világot uraló gép-népesség felett uralkodunk, az is csak uralkodás, és minden uralkodás a leigázás sémáinak az elfogadását feltételezi".[27] Ennek elfogadását jelenti szerinte, mert: "A technikai haladás páratlan dinamikája politikai tartalommal telitődött, s a technika Logosza a folyamatos szolgaság Logoszává alakul át. A technika felszabaditó ereje - a dolgok instrumentálizálása - a felszabadulás béklyójává válik az ember instrumentalizálásával."[28]

Marcuse igy a monopoltőkével való szembefordulása, az ipari állam monopoltőkés jellegének leleplezése ellenére a változás és változtatás lehetőségét tekintve mélységesen pesszimista állásponthoz jut. Azt lehet mondani, hogy ha Galbraith filozófiája idealista módon késznek veszi a kivánatosat - a kapitalista hatalom megszünését és a társadalom jellegének megváltoztatását, Marcuse eredendően a technikai haladás szükségleteivel hozza kapcsolatba az alávetettséget, reménytelennek vagy alig lehetségesnek tekinti a változást, vagy a változtatást. Marcuse e pesszimizmusa annál kirivóbb, mert maga is látja, s munkájában jelzi is tételének paradox s alapvetően ellentmondásos voltát: A termelőerők s a világ objektivitásával szemben a szubjektiv tényezők növekvő szerepét és jelentőségét. Az objektiv, a valóságos összefüggések változását nézve a fizika, a kémia, a biológia, a természeti valóságos objektiv törvényszerüségei keretében, de egyre inkább az ember tudományos megalapozott tevékenységétől, emberi szükségletektől, célkitüzésektől, az emberi tudományos és technika fejlettségétől és alkalmazásától válik függővé - irja maga is. Az objektiv világ paradox módon hovatovább egészében is különböző, de egyaránt kvantifikálható minőségekké válik s "a világ a maga objektivitásában mindinkább a szubjektumoktól válik függővé".[29] A tudomány és az anyagi és természeti valóság összefüggésében ez jellemzően tükröződik a tudományok matematikához való viszonyában, a tudományok matematizálódásában, s "szélsőséges alakot ölt a mai tudományfilozófia egyes koncepcióiban, mely szerint a fizikai tudomány minden anyaga oda tendál, hogy matematikai vagy logikai relációban oldódjék fel. Ugy látszik, hogy a szubjektummal szembenálló objektiv szubsztanciának a fogalma hullik szét". A szubjektiv növekvő szerepe, mint Marcuse e nézetek idealista jellegére vonatkozó megjegyzése is jelzi, természetesen egyáltalán nem jelenti az objektiv eltünését, szétfoszlását, a valóság dialektikus összefüggésében mindkettő teljességgel belefér. Az objektiv változatlan érvénye egyáltalán nem zárja ki a szubjektiv szerepének és lehetőségeinek a növekedését, a szervetlennel, az élettelennel szemben az élőnek, a csak biológiaival szemben a társadalminak, az öntudatlannal, a kiszolgáltatottal, az alávetettel szemben a tudatosnak és alkotónak világot s önmagát változtató

---

[27] C. Simondon: Du mode d'existence des objets techniques, 127. old. Idézi Marcuse emlitett könyvének 159. oldalán.

[28] Marcuse, idézett müve, 159. old.

[29] Marcuse, id. mü, 148. old.

jelentőségét. Hol és miben van Marcuse pesszimizmusának, nézetei ellentmondásának forrása? Elméleti oldalról nézve az az objektiv és szubjektiv, a természet és a társadalom, a technika és ember metafizikus kettéválasztásában, illetve szembeállitásában, a világ materiális egységével szemben a dualizmus uj formában való reprodukálásában van. Mig azonban a dualizmus a multban az emberi tehetetlenség és isteni mindenhatóság szembeállitásában volt, Marcusenél ez a technika mindenhatóságában, a technikai lehetőségek határtalanságában és az ember társadalmi alávetettségével, társadalmi nyomoruságával szembeni tehetetlenségében és kiszolgáltatottságában születik ujra.

Ez annál szembetünőbb, mert mint Marx, Marcuse is az emberi lényegnek: a tudatosan alkotó, tevékeny emberként való életnek a lehetetlenné válását feltárva fordul szembe az amerikai ipari társadalom monopoltőkés rendjével, ahol a lakosság bérből fizetésből élő dolgozóvá vált tulnyomó többségére áll, hogy olyan világban kell élnie, ahol nem rendelkezik életfeltételei, sorsa és jövője felett, nem tudatos és alkotó része se a termelő se a társadalmi életnek, hanem fogyasztási szintje ellenére tehetetlen, magányos és boldogtalan függvénye egy tőle idegenné vált gazdasági és politikai hatalomnak, melynek a fogyasztásban való magasszintü részesedés s a civilizált élet feltételeként önként veti alá magát. Marcuse ezt az alávetettséget Marxszal ellentétben, aki ezt a társadalmi viszonyok, a társadalmi berendezkedés következményeiként s azzal együtt meg is változtatható törvényszerüségként kezeli, a technológia, a technikai fejlődés törvényszerüségeként fogja fel, s ezzel az emberi haladás, az ember természetfeletti technikai uralma megváltoztathatatlan részeként tekinti, ami azt is jelenti, hogy a vele való szembefordulás, - mint az a hippi mozgalomban kifejezésre is jut - a technikával, a civilizációval való részben, vagy egészében való szembefordulást, a természethez, mint nem ember által technikailag uralt, s alakitott természethez való visszatérést foglalja magában.

Igy pedig Marcuse, aki a monopolkapitalizmussal, az elidegenedéssel való szembefordulás utját kereső nyugati értelmiségi fiatalság körében Marxnak az elidegenedéssel szemben egy emberibb világ nembeli lényegét feltáró felfedezéséhez kapcsolódva érte el páratlan népszerüségét, diametriálisan szembe is kerül Marxszal, de az emberi haladással, a XIX. század forradalmi humanizmusával is. Szembekerül a társadalmi alávetettség, de szembekerül a természet és ember, technika és ember kapcsolatának a megitélését tekintve is. Szembekerül a társadalmi alávetettség megitélésében ismételjük azzal, hogy Marcuse a marxizmusnak a társadalmi alávetettség és elidegenedés megszüntetésében a tulajdonviszonyok megváltoztatásából kiinduló álláspontjával ellentétben az uj kort tekintve, mint sajátost az alávetettség technikából adódó szükségszerüségét, elkerülhetetlenségét, állitja előtérbe, s a technológiát, a technikai fejlődésből adódó törvényszerüséget teszi meg az alávetettség forrásául. Ehhez járul, hogy Marcuse a szocializmusban is meglevő igazgatási és alárendelési, függőségi viszonyokat a konvergencia elmélettel paralel a monopoltőkés rendszer szerinti a technológia logikájából következő uralmi és alárendelési viszonyaival hozta párhuzamba, ezzel pedig fel is menti és el is mossa a monopolkapitalizmus felelősségét, felszámolásának elsőrendü jelentőségét. Igy jut Marcuse oda, hogy sok vonatkozásban éles dialektikájának sulyos egyol-

dalusága, korlátozottsága jut kifejezésre, amikor maga is, mint a kor páratlan uj lehetőségét, különösen uj vonását emli ki, hogy az ember az általa létrehozott technika utján egyre messzebbmenően lesz urrá külső környezetén, amikor ott tartunk, hogy a képzelet messze elmarad a tudomány által valóra váltott lehetőségektől, amikor az ember minden eddigi képzeletet felülmuló módon változtatja meg objektive adott világát, alakitja és formálja ujjá azt, ugyanakkor nézete szerint képtelen arra, hogy urrá legyen, átalakitsa és valóban emberivé tegye saját emberi világát.

Marx ezzel ellentétben a természet és a társadalom azonosságából, ellentmondásai mind magasabb szinten való feloldásából indul ki, s a természet emberivé válását egyben a társadalom emberivé válásával egyesiti. Marcuse a tulajdonviszonyok társadalmi alávetettség felszámolása szempontjából elsődleges szerepét elvetve a természet és társadalom közötti szakadékhoz, a gép és a technológia társadalom feletti uralmával a dualizmus uj formájához jut. Marx számára a természet emberivé válása a társadalom emberivé válásával találkozik, a kettő dialektikusan egymásba fonódó egymástól elválaszthatatlan történelmi folyamat: a történelem lényege, melynek éppen ezért törvényszerü része a társadalmi változás, az ember társadalmi viszonyai feletti uralma, igazi szabadsága is az, hogy nemcsak technikai és természeti világát, de saját társadalmi világát is maga teremti és változtatja.

Marx - Marcuse által is elemzése kiindulópontjaként többször idézett -, Gazdasági és filozófiai kéziratainban az ember természeti voltát, az ember és a természet azonosságát, ugyanakkor történelmi tevékenysége során a természet emberivé válását emeli ki, a kettő egymáshoz való viszonyában a szubjektiv, az emberi, a társadalmi tényező szerepének növekedését hangsulyozza. "Az ember egyetemessége - irja - éppen abban az egyetemességben jelenik meg, amely az egész természetet az ember szervetlen testévé teszi, mind annyiban, hogy a természet 1. közvetlen, létfenntartási eszköz, mind annyiban, hogy 2. élettevékenységének az anyaga, a tárgya és szerszáma. A természet az ember szervetlen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon." Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak azonban nem más az értelme, minthogy "a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része".[30]

Ebben az összefüggésben Marx Gazdasági és filozófiai kéziratokban kifejtettek szerint "a szervetlen természet megmunkálása" a termelő munka az embernek tulajdonképpen "mint tudatos nembeli lénynek az igazolása". Igaz, az állat is termel, de "csak azt termeli, amire közvetlenül a maga és kicsinyei számára szüksége van... az állat csak önmagát termeli, mig az ember az egész természetet ujra termeli..."[31] Az ember igy a tárgyi világ megmunkálása által bizonyul sajátos nembeli lénynek. Élete és tevékenysége ezáltal lesz

[30] Marx, K.: Gazdasági és filozófiai Kéziratok. Bp. 1962. Kossuth K. 49. old.

[31] Marx, id. mü, 50. old.

"dolgozva tevékeny nembeli élete" és a természet ezáltal jelenik meg "az ő műveként, s az ő valóságaként". De ezáltal jelenik meg önmaga és társadalma is, mint saját tevékenységének eredménye, szülötte.

Marx szerint ezért, amikor a tőkés termelésben az elidegenült munka "elszakitja az embertől termelésének tárgyát, akkor nembeli életét, valóságos nembeli tárgyiságát szakitja el tőle".[32] Marx felfogásában a kapitalizmusban "a munka megvalósulása... a munkás megvalótlanulása, a tárgyiasulás, mint a tárgy elvesztése és a tárgy igájában való szolgasága, az elsajátitás, mint elidegenülés, mint külsővé, idegenné válás jelenik meg". Ennek következtében: lesz a munkás annál szegényebb "minél hatalmasabb lesz az idegen tárgyi világ, melyet magával szemben létrehoz".

E külsővé, idegenné váló munka, azaz a külsővé, idegenné vált ember, az elidegenült munka, elidegenült ember e fogalma viszont eredendően a magántulajdon fogalmával azonos.

Marx ezért, - nézetem szerint - a magántulajdonnak, mint emberi önelidegenülésnek pozitiv megszüntetését, a kommunizmust tekinti, mint olyan társadalmi formát, mely az emberi lényegnek az ember által és az ember számára való elsajátitását; az ember önmaga számára, önmaga által uralt munkája által az embernek igazában társadalmi, azaz emberi emberként való létét, társadalmi létének valóságos humanista tartalmának érvényesülését teszi lehetővé. Marcuse ezzel ellentétben az elidegenedést a modern monopoltőkés ipari társadalmakban a magasan fejlett technika, a technológia elválaszthatatlan részének tekinti. Sőt "Humanizmus, van még ilyen?" cimen a Neues Forum 1970. I. számában nézeteit összefoglaló tanulmányában odáig megy, hogy a modern termelőerők, az automatika fizikai munkát kiküszöbölő szintje következtében tulhaladottnak minősiti Marxnak s a forradalmi humanizmusnak az emberi létnek, mint "nembeli létnek" munkával való összekapcsolását, s a humanizmusnak, mint a munkában való önmegvalósulás eszméjét. Számára tulhaladottnak látszik az emberi szabadságnak, az emberi létnek, mint "nembeli létnek" az eszméje. A fejlett ipari társadalom - irja -: "az emberi szabadság, az autonóm személyiség humanista eszméjét ... "Tulhaladta": ebben a társadalomban az ilyen autonómia tartalmatlannak, nem rentabilisnek, zavarónak - sőt, mi több, technikailag és fizikailag lehetetlennek tünik"... "A fejlett ipari társadalom - irja - a humanizmus, vele a radikális marxizmus-leninizmus eszméjét is kérdésessé tette; olyan lehetőségeket teremtett, amelynek fényében az embernek, mint alkotó módon dolgozó autonóm személyiségnek az eszméje tulhaladottnak tünik. Az elidegenedett, valamint az el nem idegenedett munka fogalma egyaránt kérdésessé válik a kisérlet láttán, mely a fejlett ipari társadalmat nyugtalanitja: ez a társadalmilag szükséges munka totális automatizálásának, a kizsákmányolás feleslegessé válásának, a létért való küzdelem megbékélésének kisérlete. És e kisérlettel szemben a társadalom a totális mozgósitás állapotában van, mivel a munka eltörlése, mint lehetőség nem egyeztethető össze azokkal az intézményekkel, amelyeken a modern civilizáció nyugszik".

---

[32] Marx, id. mü, 50. old.

Az automatizálás, a technikai és tudományos fejlődés Marcuse szerint feleslegessé teszi az emberi munkát és ezért értelmét, önmegvalósulását sem adhatja az ember nembeli lényegének. Marcuse azonban ezzel a felfogásával a legprimitivebb módon a fizikai, vagy közvetlen anyagi termelőmunkára szűkiti az emberi munkát. Figyelmen kivül hagyja, hogy ezt nembeli voltában legkezdetlegesebb formájában is annak céltudatos - értelmi tevékenységgel összefonódott s társadalmi tapasztalatot hasznositó jellege különbözteti meg az állati tevékenységtől.

A technikai fejlődés, s különösen a modern nagyipari fejlődés keretében az ember anyagi termelőmunkájában a természetet az ember számára alakitó munkájába a közvetlen fizikai munkával szemben egyre nagyobb szerepet kapnak a gépek, a géprendszerek és a tudomány, az anyagi termelés automatizálása, de az ipari rendszer bármely magas, bármily messzemenően automatizált szintje se létezhet az ember alkotó, programadó és ellenőrző szellemi munkája nélkül, azaz emberi, egyéni és társadalmi munka nélkül. A különbség csak az, hogy a munkában a fizikai munkáról a suly részben vagy egészében a szellemi munkára helyeződik át. A közvetlen anyagi termelőmunkától való felszabadulás nem a munkát, mint társadalmi szükségletet teszi feleslegessé, ellenkezőleg, a magasabbrendű, alkotó munkára szabaditja fel az emberiség többségét. Igy pedig, ami érvényes a multra, érvényes magasabb értelemben a jelenre is. Érvényes, amennyiben az ember az emberiség számára életet, kulturát biztositó természetfeletti uralma, s a különböző társadalmi rendszerek versenye is attól függ, mennyiben képes tömegméretekben is az ember alkotóerőit szabaddá tenni, s ezzel az embert maga és a társadalma alkotó képességeinek s lehetőségeinek megvalósitásáért való küzdelmében önmagával és társadalmával eggyé tenni. Ez a szocializmusban sem valósul meg közvetlenül, de a magasabbrendű társadalmi rendnek minden esetre mércéje s győzelmének előfeltétele, hogy minél szélesebb körben legyen képes társadalma számára a magasabbrendű, a hasznos alkotó jellegü munkába való bekapcsolódást biztositani. Az anyagi termelés egyre messzebbmenő automatizálásával a fogyasztási javak nemcsak élelem és ruha, de a tartós fogyasztási javak tekintetében is a fejlett ipari rendszeren belül mechanikusan könnyebben biztositható kielégitése mellett a suly egyre inkább a magasabb emberi és társadalmi igények, a nevelés, az oktatás, az egészségügy, a kultura és tudomány területén, s különösképpen a társadalmi életben való egészséges bekapcsolódás erkölcsi, politikai és politikai-közösségi feltételeinek biztositására esik. S éppen ez az, amit a magántulajdonra, a trösztök, a vállalatok érdekére korlátozott, a társadalmi szükséglet helyett a profitra termelő kapitalizmussal szemben a magántulajdon rendjét felszámoló szocializmus tehet az emberiség többsége számára életének igazi tartalmává.

Marx felfogása szerint ez az ember önmagához való visszatérésének, egyben természettel való egységének, természetfeletti magasabbrendü uralmának, természeti környezete emberivé tételének, humanizálásának feltétele is. Mig Marcuse számára a technika és a tudomány magasabbfoku alkalmazása, az ember természetfeletti uralmának az eszköze kikerülhetetlenül és feloldhatatlanul az ember leigázásának, elidegenedésének az eszköze, Marx szerint a

technika és az ezt megalapozó természettudományok fejlődése tulajdonképpen előfeltétele az ember társadalom feletti uralmának is. "Maga a történetirás - irja erre vonatkozóan Marx - csak mellékesen van tekintettel a természettudományra, mint a felvilágosodásnak, hasznosságnak, egyes nagy felfedezéseknek a mozzanatára. De annál gyakorlatiabban nyult bele a természettudomány az ipar révén az emberi életbe és alakitotta ezt át és készitette elő az emberi emancipációt, bármennyire teljessé kellett is közvetlenül tennie az elembertelenedést."[33] "A történelemnek - állapitja meg ugyanezzel összefüggésben Marx - az emberi társadalom keletkezési aktusában - létrejövő természet az ember valóságos természete, ezért a természet - amely elidegenült alakban is - az ipar által létrejött, az igazi antropológiai természet." Marx szerint: "Maga a történelem a természet történetének, a természet emberivé levésének valóságos része. A természettudomány később épp ugy be fogja sorolni maga alá az emberről való tudományt, mint az emberről való tudomány a természettudományt: egy tudomány lesz."[34] Szerinte: a szocialista ember számára "... az egész ugynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése..." Amennyiben pedig "az ember az ember számára, mint természet létezése és a természet az ember számára, mint az ember létezése gyakorlativá, érzékelhetővé lett" akkor már ez a felfogás, mely egy idegen lényeget akár az isten, de tegyük hozzá akár a technika képében feltételezett, formájában is a természet és az ember lényegtelenségét foglalná magában, gyakorlatilag válik lehetetlenné".[35]

Nem elég azonban a filozófia és a filozófus gondolatrendszerének ellentmondásait, tévedéseit, ezek forrását csak az elméleti oldaláról keresni és megvilágitani. A filozófia, az elmélet eredményeiben és tévedéseiben a gyakorlattal függ össze, s ellentmondásai azzal összefüggésben érthetők s oldhatók meg. Vonatkozik ez Marcuse filozófiai gondolatrendszerére és annak ellentmondásaira is. Mégpedig először is abban, hogy Marcuse nemcsak a társadalom és a technikai fejlődés merev szembeállitásával, a technikai fejlődés meghatározó szerepének abszolutizálásával képvisel metafizikus pozíciót, de metafizikus pozíciót képvisel azzal is, hogy egy ország, az Egyesült Államok adott viszonyait általánositva foglal negativ állást korunk fő kérdése, a munkásosztály s a szocializmus harcának lehetőségét és történelmi jelentőségét tekintve is, s tulajdonképpen ez a pozíciója képezi kiindulópontját nézetei lényeges koncepcionális ellentmondásainak, alapvető elméleti tévedéseinek is. A jellemző az ellentmondásra nézve, hogy a társadalmi változás és egy emberibb világ lehetőségéről, ifjukora s egyben a mai ifjuság nagy álmáról Marcuse maga se kiván lemondani, de az integrált, a magasabb szintü fogyasztásba való bekapcsoló-

---

[33] Marx, id. mü, 75. old.

[34] Marx, id. mü, 75. old.

[35] Marx, id. mü, 78. old.

kérdését is magában foglalja.

az amerikai társadalmat önmagában zárt rendszerként, törvényeit a fejlődés általános törvényeiként fogja fel, amikor pedig tulajdonképpen az amerikai társadalom jelenét és jövő fejlődését tekintve is reálisan csak az egésszel való összefüggésben érthető és értelmezhető. Marcuse élesen áll szembe az imperialista agresszió erőivel, de mégsem veszi kellőképpen számba, hogy az amerikai ipari társadalom egész rendszere mennyire elválaszthatatlan a Galbraith által is feltárt összefüggésektől. Nem veszi számba, hogy a fogyasztói társadalom mechanizmusának fenntartása, gazdasági növekedése, hogyan kerül szembe a világ nagyobb részének s nem utolsó sorban a fejlett kapitalista országok gazdasági és társadalmi önrendelkezésre, saját életre vonatkozó igé-

Gödöllő

nyével. Még kevésbé veszi számba, hogy a világ nagyobb részének társadalmi önrendelkezésre, nemzetközi munkamegosztásba, alkotó munkába önálló szereppel való bekapcsolódásra irányuló szükségszerű küzdelmének, mint a fasizmussal szembeni küzdelem idején, nehézségei, termelőerői viszonylag még mindig alacsonyabb szintje ellenére éppen uj szocialista termelési és társadalmi viszonyokat képviselő harca következtében ujra csak a munkásosztály és a szocialista országok, ma már azonban a szocializmust, a termelőviszonyok változását a tulajdonviszonyok közvetlen megváltozására korlátozó értelmezésével szemben a termelőerőik versenyképes fejlesztése előfeltételeképpen is a szocializmus és a termelési viszonyok magasabbrendü értelmében a tulajdonviszonyok megváltozásának szocialista demokráciával, a nagy tömegek alkotóerejének felszabaditásával, az ember nembeli lényegének megvalósitásával egyesitett megoldását kereső munkásosztály s a szocialista országok képezik az uj világ győzelmének főerőit. Marcuse, aki a történelem reális utját, ellentmondásait és követelményeit figyelmen kivül hagyva a demokratikus szocializmus, s a humanizmus elvont s ennek kispolgári értelméhez ragaszkodva képtelen volt az októberi forradalmat követően az elmaradt cári Oroszország romjain szocializmust épitő Szovjetunió az imperializmussal, a fasizmussal szemben a szovjet szocializmus polgári demokráciák szempontjából is alapvető történelmi jelentőségét megérteni az elmaradottságot helyezve előtérbe, hasonlóan képtelen erre a legujabb kor történelmi feladatai esetében is.

Marcuse nem veszi észre, hogy a tulajdonviszonyokról s a szélesebb, a marxi értelemben vett termelési viszonyokról a termelőerőkre helyezve a társadalmi haladás ellentmondásainak és azok megoldásának vagy megoldatlanságának problémáját, tulajdonképpen ugyanazon hibát követi el, ami történelmi fejlődésünk során egyik legsulyosabb hibája, korlátozottsága volt az elmaradt viszonyok közt szocializmust épitő országok vezetésének, annak tudniillik, hogy az elmaradottság behozásáért való küzdelemben jóformán minden figyelmüket a gazdasági elmaradottság felszámolására összpontositva, a szocializmust magát a tulajdonviszonyok megváltozása után az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésére, az ökonómiára korlátozva háttérbe szorult s elmaradt a szocialista termelési viszonyok szélesebb és teljesebb, a dolgozók termelőerőik és társadalom feletti demokratikus uralmának elsődleges jelentősége. Látni kell azonban, hogy igy a kapitalizmuson belül - a termelési viszonyok megváltozása, a szocializmuson belül a szocialista termelési viszonyok magasabbrendü, a szocialista demokráciát magában foglaló megvalósitása és fejlesztése értelmében, ez korunk fő kérdése.

Marcuse metafizikus nézőpontja a munkásmozgalommal, marxizmussal, a szocializmus történelmileg létrejött s adott formáival szembekerülve véletlennek vagy egyenesen lehetetlennek minősiti a monopoltőkés ipari társadalommal szemben az uj és emberibb világ, tulhaladottnak a maradi értelemben elképzelt - az ember nembeli lényegét megvalósitó szocializmus és szocialista humanizmus realitását és megvalósulását. Ahol azonban alapvető ellentmondásokról, Marcuse szerint emberi lényegről való lemondásról, s egy olyan gazdasági és politikai rendszer fenntartásáról van szó, amely szükségszerüen kerül szembe a világ s ezzel az amerikai társadalom többségének életérdekeivel,

ott az ellentmondások előbb-utóbb szükségképpen tudatossá is válnak, s megteremtik érvényrejuttatásuk, az ellentmondások megoldásának tudatos társadalmi erőit is. Mint azt az 1960-as évek második felének, különösen utolsó két-három évének fejleményei, társadalmi politikai konkluziói tanusitják, Marcuse a változás lehetőségeit, jellegét és erőit tekintve egyaránt téved Amerika belső erjedése, Európa fejlett országaiban levő harmadik utat kereső tendenciáit, s még inkább a szocialista országok, s a Szovjetunió ellentmondásai ellenére is növekvő szerepét és jelentőségét nézve is.

A NYUGAT-EURÓPAI HARMADIK UT

1.

A nyugat-európai kapitalista országok viszonylagos önállóságuk biztositására irányuló utkeresése, ez irányu védekezése és igénye különböző formában szükségszerü következménye az amerikai tőke európai térhóditásának, a kapitalista érdekek egységén belül az amerikai és európai tőkés érdekek ellentmondásainak.

A problémáról a nyugati forrásanyag beható elemzésére támaszkodva részletes képet ad Ádám György "Amerika Európában" cimü, 1970-ben a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál megjelent munkája. Ádám György Nyugat-Európa lemaradására jellemzésül kiemeli, hogy 140 második világháboru utáni felfedezés közül 60%-ot az Egyesült Államokban, 15%-ot Nagy-Britanniában, 9%-ot az NSZK-ban, 4%-ot Svájcban, 3%-ot Svédországban, 9%-ot pedig más országokban hoztak először kereskedelmi forgalomba.[1] A felfedezéseknek ez az aránya azzal jár, hogy az alapkutatásoknak hovatovább az Egyesült Államok válik fő szinhelyévé. Ez pedig azt is jelenti, hogy Nyugat-Európának egyre inkább az Egyesült Államokból kell megvásárolnia a fejlesztésből eredő uj vivmányokat és termékeket. Ehhez járul, hogy a világ egyéb részeivel szemben a hatvanas évtized folyamán jelentősen nőtt s ma már Európában a legnagyobb az amerikai tőkebefektetés. De a méreteknél is sokkal nagyobb a jelentősége annak, hogy a befektetések az ipari és tudományos fejlődés olyan legfontosabb területeire összpontosulnak, mint a számitógépgyártás, a repülőgépipar, az ürkutatás, a vegyipari müszergyártás, valamint az atomenergia felhasználás. Nyugat-Európában ezért hovatovább lidércnyomássá vált az aggodalom, hogy ha valami lényeges változás nem történik az európai országok részéről, Nyugat-Európa elkerülhetetlenül és tartósan "az ipari fejlettség második vonalába szorul".

Az amerikai tőkebehatolás azonban nem egy vonatkozásban máris lényeges surlódási felületek kialakulása és éleződése közben megy végbe. Potenciális

---

[1] Ádám György: Amerika Európában. Bp. 1970, Közgazd. és Jogi K. 104. old.

vagy esetenként tényleges ellentét jön létre a beruházások tekintetében az Amerikából igazgatott nagyvállalatok és az érintett európai országok kormányai közt, különösen ha az utóbbiak nemcsak szűken értelmezett gazdasági, hanem ezen tulmenő célokat is meg akarnak valósitani. Ehhez járul az amerikai vállalatvezetés fölényes, az egyes országok sajátos szociális, gazdasági és politikai érdekeit figyelmen kivül hagyó fellépése. Az amerikai nagyvállalatok igy pl. egyik vagy másik országban minden tekintet nélkül épitenek le üzemeket, ha az össz-európai piacon más országban nekik megfelelőbb feltételek közt futtathatják fel tömegtermelésüket. Az amerikai tőkés érdekeltségek külföldre telepitett leányvállalataikat a befogadó ország szuverenitását figyelmen kivül hagyva az amerikai torvények és irányitási módszerek szerint kivánják irányitani. Az ellentmondások és surlódási felületek nem korlátozódnak egyik vagy másik európai országra, hanem éreztetik hatásukat olyan, az amerikai vezetéssel addig szorosan együttmüködő, messzemenően arra támaszkodó országokban is, mint Nagy-Britannia, és Nyugat-Németország. Nyugat-Németországban "Germánia kiárusitása" cimen Kurt Blauhorn (Ausverkauf in Germany?) tollából nagy feltünést keltő mü jelent meg a "második amerikai inváziórol". Növekvő aggodalomnak adott hangot széles nyilvánosság előtt a Der Spiegel is, arról cikkezve, hogy "a nyugatnémet ipari export értéke 1968-ban kereken 100 milliárd márka (25 milliárd dollár) volt ugyan, de ennek 80%-át tegnapi technikával gyártott gépek, vegyi termékek, járművek, elektrotechnikai felszerelések és vasáruk tették ki. A "holnapi" technikát az igényesebb ügyfelek ma már az USA-ból szerzik be".[2] A brit nagyiparban is egyre élénkebb az igény az amerikai tőkés expanzió következményeinek tudatositására, az azzal szembeni védekezés kialakitására. "Amerika 'átveszi' Britanniát" cimen itt is külön munka foglalkozik az amerikai tőke angliai behatolásával, Angliában is hovatovább attól tartanak, hogy országuk Kanada sorsára jut, "leányvállalati gazdasággá" válik s azt szeretnék, hogy Nagy-Britannia álljon ellen az amerikai behatolásnak.

Megvan-e azonban erre a reális lehetőség? Az ellenakciókat Ádám György idézett munkájában elég bizonytalanoknak tekinti. Egyrészt, mert az amerikai behatolás egyes országok oldaláról való elzárása a verseny következtében az visszájára fordul, másrészt mert a nyugat-európai országok az európai gazdasági fuziókkal szemben még nagyobb ellenállást fejtenek ki, mint az amerikai benyomulással szemben, és végül mert a Kelet felé nyitás lehetőségeit az országok egyike sem használja ki kellő következetességgel.

A fenntartást, az ellenállás realitását nézve, az eddigiek alapján kétségkivül helytállónak lehet tekinteni. Másképp áll azonban a dolog, ha azt egyfelől a tőkés ellentmondások reális jelentősége, másfelől az egyes országok népeinek és a szocialista országoknak a monopolkapitalizmussal szembeni közös érdekei s az ebben rejlő lehetőségek oldaláról nézzük. Ebben az összefüggésben ugyanis reális jelentőséget kell tulajdonitanunk az egyes országok monopoltőkés strukturája és érdekösszefonódása mellett feloldhatatlan ellentmondások-

---

[2] Der Spiegel, 1969. febr. 2.

nak. Kétségtelen, hogy nemzetközi méretekben is és az egyes országokon belül is az alapkérdés a monopolkapitalizmus agressziv erőinek korlátozása, vele szemben döntő területeken a termelési viszonyok megváltoztatását vállaló demokratizmus biztositása. Az is bizonyos azonban, hogy a monopoltőke főerőivel való leszámolás, mint egy nemzedékkel ezelőtt a fasizmus felszámolása, ma sem lehetséges közvetlenül a monopolkapitalizmus és tőkés rend egészének egycsapásra való átalakulása utján. Ez csakis a tőkés elidegenedés elleni és társadalmi felszabadulásért, a humanizmusért, a demokráciáért és szocializmusért való harcot a népek és nemzetek önrendelkezéséért, szabadságáért való harccal egyesitő küzdelem utján lehetséges, mely az agresszió erőivel szemben a tőkés érdekek összeütközését is számba veszi.

A kor legmesszebbmenő igénye az ember nembeli lényegének, társadalmi léte korszerű kiteljesedésének megvalósulása - csak konkrét gazdasági-társadalmi, politikai közösségek küzdelmében, az egyes népek és országok demokráciát szocializmussal egyesitő küzdelmén keresztül válhat nemzetközi szinten is reális erővé. Az elidegenedést egyes nemzeteken belül feloldó, s azokat a közös érdekekért való harcban az egyenranguság alapján egyesitő küzdelem nélkül, akár a kapitalizmus tagadása, akár az uj világ humán ideálja reálisan nem valósulhat meg. Mint azt éppen a hatvanas évek tanusitják, a társadalmi önrendelkezés, az egyének és népek uj világ teremtésében való alkotó részvétele a legfejlettebb nyugati országok számára sem lehetséges az uj kolonializmussal szemben a kapitalizmus legalább bizonyos strukturális reformját is vállaló nemzeti harc nélkül.

Az amerikai kapitalizmus vezető szerepének ideológusai, ma is éppen ugy, mint a második világháboru után, a kommunizmussal való szövetkezés veszélyét is magában hordó nemzeti önállóságnak az előtérbe helyezését minősitik a béke, a "szabad világ" s a gazdasági és társadalmi haladás egyik legfőbb akadályának. Akkor azt remélték, hogy a háboruban elpusztult Szovjetuniót s Európa háboruban kimerült országait a gazdasági helyreállitáshoz nyujtott segitséggel fokozatosan a nemzeti érdekekről és önállóságukról való lemondás s egy "egységes világállam" utjára sikerül juttatniok, melynek vezetője természetesen Amerika lett volna. Ma az uj tudományos és technikai forradalom nyomán éleződő gazdasági verseny és a fejlett országokat is fenyegető technológiai elmaradás következtében abban bizhatnak, hogy a korszerüsitéshez nyujtott segitséggel érhetik el vezető szerepük biztositását. De ha ez közvetlenül a második világháborut követően illuzió volt, még inkább illuzió a huszadik század utolsó harmadában. Az amerikai koncepciót annak idején elsősorban a társadalmi gazdasági és politikai szuverenitását nemcsak megvédelmező, de az Egyesült Államok agressziv erőit korlátozó, egyenrangu hatalomként kibontakozó szovjet fejlődés és a szocializmus erőinek nemzetközi növekedése huzta keresztül. A Szovjetunió sulyos ellentmondások ellenére is nemcsak a szocializmus utjára lépő országok számára vált létük biztositásának feltételévé, hanem az elmult két évtizedben amerikai segitséggel a gyors gazdasági növekedés utjára lépő nyugat-európai országok számára is lényeges nemzetközi feltételévé vált viszonylagos önállóságuk védelmének, az amerikai tőkés monopólium egyeduralmát korlátozó utkeresésüknek, annak, hogy a szocializmussal való

szembenállásuk és az Egyesült Államokkal való szövetségi rendszerük fenntartása ellenére is nagyobb mértékben keressék a szocialista országokkal való együttmüködés alapján viszonylagos önállóságuk uj lehetőségeit. Ez ugyan egyelőre - az 1930-as évek közepén a fasizmus elleni együttmüködéshez hasonlóan - jobbára csak lehetőség, de olyan lehetőség, melyet ma is a történelem ellentmondásai érlelnek, s amely ezért ma sem kevésbé reális, mint annakidején a fasizmus elleni összefogás létrejötte.

Természetesen nem arról van szó, hogy az európai kapitalista országok valamiféle általános és frontális ütközés utján válhatnának az agresszió korlátozásának támaszává. Csupán arról, hogy Európa önálló szerepre igényt tartó és a béke fenntartásában közvetlenebbül érdekelt erői az amerikai kapitalizmuson belül válhatnak az erőszak és a fasizálás erőivel szemben a Kennedy örökséget képviselő reálpolitikai erők támaszává. Hogy ennek reális lehetősége mennyire hat az egyre inkább agressziv irányba tolódó Nixon vezetésre is, azt jól tükrözi stratégiai tanácsadójának, Henry A. Kissingernek "Amerikai külpolitika" cimen megjelent munkája, mely az amerikai politikában uj és differenciáltabb, rugalmasabb módszerek szükségességét hangsulyozza. Az európai és amerikai érdekek egyesitésére még atlanti piacot javasló Kennedy-vel szemben H. A. Kissinger azt emeli ki, hogy a Marshall-terv idejének közvetlen kötelezettség vállalásra irányuló politikájával szemben a jelen feltételeihez alkalmazkodva az amerikai külpolitikának sokkal inkább a célok azonosságára, a szabad világ korszerü fejlesztésében s védelmében való kölcsönös érdekeltségre helyezve a hangsulyt, az európai politikát sokkal nagyobb mértékben kell az európai problémákban közvetlenebbül érdekelt, azokat közelről ismerő európai országokra bizni.

Az amerikai érdekek érvényesitése, mint azt Kissinger alig győzi hangsulyozni, a tulnyomó gazdasági és katonai erőn tul elsősorban a politikában az uj feltételeket számba vevő és uj rugalmasabb módszerek, uj társadalmi szükségletek megértésén mulik. Ennek a politikának és ideológiának a követelményei azonban szögesen szemben állnak az amerikai monopoltőke mai világuralmi törekvéseivel, igy a rugalmasabb, korszerübb módszerek meghirdetése csak arra szolgál, hogy elaltassa a világ s Európa nagyobb részének aggályait az amerikai politika lényegét illetően. A megoldás, mint annakidején a fasizmus brutális kisérletével szemben, uj tartalommal bár, de ma is nagy jelentőséget ad a nemzetek, mint társadalmi közösségek autonómiájának. A tényleges előrejutás ezért azt követeli, hogy a nemzeti és nemzetközi érdekek uj szinten - a demokrácia és szocializmus lehető egyesitésének szintjén - legyenek összhangba hozhatók. A nemzeti érdekek nemzetközi érdekek fölé helyezése, mint ismeretes, egyik sulyos problémájává vált a szocialista országok előrejutásának is. Ennek az ellentmondásnak a kiéleződése a szocialista országok körében és a kommunista pártok politikájában érthető módon elsőrendü kérdéssé tette a nacionalizmus elleni harcot. Ugyanakkor azonban annak felismerését is szükségessé teszi, hogy a probléma eredményes feloldását nem a nemzeti eljelentéktelenitésében, tartalmatlanná tételében, hanem a nemzetköziségnek, mint elsőrendü nemzeti érdeknek, mint a nemzeti fejlődés feltételének és erőforrásának érvényesitésében kell keresni.

A nemzeti mult eljelentéktelenitésének tendenciája nálunk sem hiányzik. Többek közt ez abban is kifejezésre jutott, hogy a gyarmati és félgyarmati viszony kialakulását a fejlett európai és tengerentuli elmaradt országok kapcsolatára szükitve tudománytalan minősitést kapott az ilyen viszony számbavétele az európai országok közt - igy Ausztria és Magyarország közt is. Ez a felfogás lényegében tagadásba vette társadalmi harcainkban, forradalmainkban a nemzeti kérdés sajátos jelentőségét, mely a fasizmus elleni harcban népi demokratikus forradalmunk ideológiai megalapozása során nyert feltárást.

Az amerikai monopoltőke és Nyugat-Európa legfejlettebb országai közt ma kialakuló, a kolonializmus kérdéseit felvető ellentmondások világos cáfolatát adják a multra vonatkozó ezen leegyszerüsitésnek. Még nagyobb azonban a jelentősége annak, hogy mint fél évszázaddal ezelőtt az októberi forradalom győzelméhez, majd a fasizmus felszámolásához vezető uton, ugy a modern kapitalizmusnak a gazdasági növekedés élén haladó, de változatlanul katasztrófát, elembertelenedést képviselő erővel szemben is a nemzeti és nemzetközi helyes egyesitése az egyik leglényegesebb erőforrás. Ez az erő az egyes országok különböző adottságai következtében különböző formában és különböző sulylyal jelentkezik. Ennek az erőnek európai viszonylatban is nagy jelentőségét jellemzően mutatja Franciaország és Nyugat-Németország e kérdéshez való viszonya, e kérdésben képviselt politikájának alakulása.

2.

Az elmult másfél évtizedben az európai fejlett országokban a nemzeti kérdés, mint az amerikai monopoltőke érdekeivel ütköző kérdés, legmesszebbmenően a francia burzsoázia De Gaulle által képviselt politikájában öltött testet. De Gaulle egyszerre kivánt választ találni a fejlett kapitalista országok versenyében lemaradó Franciaország és Európa önállóságának, uj harmadik erőként való konstituálásának kérdéseire. Erre De Gaullet Franciaországnak az a helyzete kényszeritette, hogy Európa kérdése Nyugat-Európában s a közös piac keretei közt is, mint századokon keresztül, ujra csak Németország vagy Franciaország vezetőszerepében koncentrálódott. Franciaország mind az első, mind a második világháborut követően a győztesek oldalán került ki a világháboruból, Németország veresége viszont 1945 után teljesebbnek és véglegesebbnek tünt, mint az első világháboru után. Alig husz év alatt azonban Franciaország ujra csak lemaradt Nyugat-Németországnak a német gazdaság két világháboru közti növekedését messze tulszárnyaló fejlődése mögött. A "német csoda" kiindulópontja tudvalevően az amerikai tőke Nyugat-Németország tőkés restaurációjában való részvétele volt, melyn Németországok európai fő hidfőállásként kivánta kiépiteni. A német burzsoázia, más kiutat nem is látva, készséggel tette magáévá Nyugat-Németország agressziv célok jegyében való amerikanizálását, s Adenauerrel az élen készséggel vállalta azt is, hogy az amerikai tőke szélesebb és szabadabb európai bekapcsolódásának is kaput nyitva, az európai közös

piac fő képviselője legyen. A francia burzsoáziának gazdaságilag ugyancsak eminens érdeke volt a szén- és acélközösség, de politikai fővonalának változatlanul egyik fő célkitűzése volt Németország európai vezetőszerepének megakadályozása. A francia burzsoázia látva, hogy az Egyesült Államok támogatásával szemben egymagában képtelen megakadályozni az európai közös piac Németország részvételével való létrejöttét, helyesebbnek vélte, hogy a közös piachoz csatlakozva azon belül ellensúlyozza Németország vezető szerepét, és saját politikai súlyának növelésével Európát a viszonylagos önállóság, a harmadik erő pozíciója irányába juttassa. A francia burzsoá vezetés e politika jegyében lépett a közös piac és az uj európai politika utjára. A 60-as évek első fele - Franciaország viszonylag kisebb gazdasági és politikai súlya ellenére - látszólag igazolta e politikát.

A közös piac országainak az amerikai gazdaságét meghaladó növekedési üteme növelte ez országok gazdasági súlyát, lazította az Egyesült Államoktól való függőségét. A francia gyarmatok kényszerü feladását követően De Gaulle a békés egymás mellett élés lehetőségeit számba véve még inkább hangsúlyozta az önállóbb Európára irányuló politikát. A közös piacon belül igy két irány, két koncepció került szembe egymással: egyfelől a német hatalmi restaurációnak és az amerikai agresszív erőknek Európát az atlanti piacba kapcsoló, Nyugat-Európát a Szovjetunióval és a szocialista kelettel szembehelyező, attól elválasztó iránya, másfelől Európa viszonylag önálló erőként való kialakítására törekvő irány.

De Gaulle és a francia burzsoázia nagyobb önállóságra irányuló politikájának a 60-as évek fordulójával változó nemzetközi helyzet adott viszonylagos realitást: Amerika nemcsak a Szovjetunióval, de saját szövetségeseivel szemben is messzebbmenően kényszerült a realitásokat számba venni és ugyanebbe az irányba hatott a Szovjetunió egymás mellett élést segitő politikája. A koncepció realizálása azonban Franciaország korszerüsitésének demokratikus utján a monopoltőkés strukturába belenyuló reformokat s a szocialista országokkal való együttmüködés messzebbmenő elmélyitését követelte. De Gaulle és a francia burzsoázia vezető erői képtelenek lévén szembenézni a nemzetközi helyzet uj változásával, az amerikai vezetés reakciós megmerevedésével, egyszerre kellett szembenézniök nemzetközi orientációjuk messzebbmenő követelményeivel és a belső szociális és politikai helyzet sulyos kiéleződésével - annak 1968 májusi robbanásával. A robbanás a mélyben rejlő rendkivüli erőkről tett tanuságot. Az egész világnak adott hirt a gyökeres társadalmi átalakulást kivánó uj erőkről, s a modern korban is lehetséges forradalmi tömegmozgalmakról. Ennek ellenére egyben a strukturális változáshoz szükséges erők megosztottságát és elégtelenségét is tanusitotta. Az erők megosztottsága, a messzebbmenő átalakulást vállaló antimonopolista egység hiánya nemcsak a kis- és középpolgárságon, de magán a munkásosztályon belül is csak a szélsőbal elszigetelésére, jobboldali diktatura bevezetésére adott volna alkalmat. Erre fegyveres erői és a szélsőjobb készenlétbe helyezésével De Gaulle kész is volt. Politikáját azonban a francia burzsoázia és monopoltőke főerőinek az Amerikával való kompromisszumra irányuló törekvésével szemben még ez sem menthette meg. Franciaországban ugyanis eddigre még a francia burzsoáziának ön-

állósághoz, s Európában, mint harmadik erőhöz ragaszkodó részében is megérlelődött a de gaullei politika lényeges módositásának elkerülhetetlenségére - reálisabb megoldások szükségességére vonatkozó meggyőződése.

Az uj ut keresését legvilágosabban s igen széles körben nagy hatást keltő módon Jean Jacques Servan-Schreiber több nyelven megjelent "Amerikai kihivás" cimü könyve fejezi ki.[3] J.J.S. Schreiber munkájában annak a gazdasági növekedésnek a globális értékelésével szemben, amely az európai gazdasági közösség amerikainál nagyobb növekedésével reális bázist látszott adni Európa önálló hatalomként való kibontakozása számára, arra a veszélyre figyelmeztet, hogy az európai gazdasági növekedés eredményeként valójában nem Európa, hanem az Európába telepitett amerikai ipar válhat igazában a világ harmadik nagyhatalmává. Az amerikai tőke ugyanis Franciaországban s az európai közösségben általában a tudományos és müszaki forradalom szempontjából döntő kulcspozíciókat szállja meg. Ugyanakkor legszebbé számukra ezt az üzletet az teszi, hogy uj befektetéseiket már eddigi európa befektetéseikből finanszirozzák, s igy tulajdonképpen az európaiak "fizetnek azért, hogy megvásárolhassák őket". "A közös piac 1965. junius 30-án kezdődött válságának felszámolása óta a közvélemény abban a hitben él - irja Schreiber -, hogy Európa ujra megindult a felemelkedés utján."[4] Bizonyos másodrangu kérdések tekintetében ez igaz is, de ami a döntő tényezőket, azt a kérdést illeti, hogy az európaiak megteremthetik-e az amerikai kolonizáció elkerüléséhez szükséges eszközöket, az adott helyzet alapján Schreiber negativ választ ad. Szerinte azt kell látni, hogy Európa ebben a tekintetben a felbomlás állapotában van. Ugyanakkor szerinte az, ami ma az európai ipar amerikaiak részére való "nagy kiárusitásának" tünik, paradox módon végül "áldásossá" is válhat, amennyiben semmi sem ösztönözheti "annyira Európát, hogy keresse saját felemelkedésének utját, mint az amerikai gazdasági kihivás".

A kérdés S. Schreiber számára is az, hogy a fenyegető veszéllyel szemben miben van az eredményes védekezés lehetősége? A kérdés kulcspontjaként általában a technológiai szakadékot itélik meg. Schreiber szerint azonban a szakadék nem annyira a technológia, mint inkább a "management" vagyis az igazgatás terén áll fenn, ezért leglényegesebbnek az amerikai vezetési módszerek átvételét tartja, sőt szerinte fölmerülhet az a kérdés is: "nem volna-e a fejlődés legrövidebb utja, ha az európaiak amerikai menedzserekre biznák iparunk legfontosabb ágainak vezetését"?[5] Mindezek mellett S. Schreiber szerint a szakadék felszámolásának előfeltétele de Gaulle nemzeti szuverenitáshoz ragaszkodó felfogásával ellentétben a közös piac Angliával kibővitett, egységes döntési centrumnak alárendelt, föderativ átalakitása. "Ha Európa nem akar lemondani

---

[3] Jean Jacques Servan-Schreiber, Le defi americain, Paris, 1967. Denoel 342 pp.

[4] Jean Jacques Servan-Schreiber, id. mü, 117. old.

[5] Jean Jacques Servan-Schreiber, id. mü, 49. old.

függetlenségéről, legalábbis viszonylagos gazdasági és politikai önállóságáról, nem mondhat le a müszaki és tudományos fejlődés, az uj ipari forradalom legfontosabb területein: a számitógépek, az atomenergia felhasználása, az ürhajózás terén való versenyképességről. Erre pedig egyetlen európai ország sem lehet képes önmagában, saját határai és lehetőségei közé zárkózva..."[6] Vagyis: "ha Európa, mint olyan fenn akar maradni, az európaiaknak el kell fogadniok a föderalizmus bizonyos minimumát"...[7] Az előrejutáshoz nem elég már a konföderativ tipusu szervezet - irja - melynek alapján semmilyen döntést nem lehet hozni egyhangu jóváhagyás nélkül. "Az egyhangu döntés elve: az elutasitás technikája. A többségi elv: a cselekvés technikája."[8]

Igy jut el az önálló Európa polgári képviselője a szuverenitáshoz annyira ragaszkodó Franciaországban az önállótlansággal szemben a De Gaullénál reálisabb utat keresve, a szuverenitás korlátozása, közös érdekek és célok jegyében való alárendelés elvéhez. Az elv önmagában s általánosságban kétségkivül helyes és szükségszerü követelménye a nemzeti érdekek és nemzetközi haladás korszerü egyesitésének. Nem lehet azonban figyelmen kivül hagyni, hogy ez csak olyan társadalomban lehet a közös védekezés, a korszerü fejlődés és egyben a nemzetek egyenranguságának záloga, ahol a monopoltőkés struktura fokozatos átalakitása és fokozatos felszámolása következtében a döntést már nem a tőke megoszlása, hanem a dolgozók hatalomban való részvétele határozza meg. S. Schreiber pedig a tőkés struktura változatlan fenntartásához ragaszkodva éppen erről nem vesz tudomást, mert a megoldást az Egyesült Államok fejlettebb tőkés irányitási rendszerének valamilyen Egyesült Európa keretei közti alkalmazására korlátozza. E módszerek előtérbe állitása mögött - mint Galbraithnél és az ipari társadalmak más ideológusainál is - a társadalmi kérdés technikai forradalomra való leszükitése rejlik, aminek lényege, hogy a termelési viszonyok átalakitását fölöslegesnek, meghaladottnak minősitik. Galbraithet követve S. Schreiber is azt vallja - a hatalom a modern ipari társadalmakban többé nem a vállalatok régi, klasszikus értelemben vett tőkés vezetői kezében van, hanem a sokoldalu technikai, szervezői közgazdasági képzettséggel rendelkező szakemberek csoportjainak a kezében összpontosul.

Ugyanakkor azonban, mint J.K. Galbraith és H. Marcuse, ugy S. Schreiber is azt vallja, hogy az önálló Európa tekintetében a gazdasági és irányitási módszerek elsődleges jelentősége ellenére sem jöhet létre politikai erő a társadalom többségének az uj társadalmi célok, és az azt megvalósitó uj hatalmi központ számára való megnyerése nélkül. Ezt a politikai erőt a kommunisták kizárásával a polgárság, az értelmiség és szociáldemokrata munkásság, illetve a kommunistákkal szembeforduló szocialisták összefogásában látja. Szerinte az uj erő európai kibontakozásának utját jelzi a fejlett nyugati országokban a

---

6) Uo. 183-184. old.

7) Uo. 187. old.

8) Uo. 193. old.

szociáldemokraták, szocialisták kormányrajutása vagy uj baloldali kormánykoalíciókban való részvétele. Példa erre Pietro Nenni lépése nyomán az olasz balközép kormányra kerülése, Angliában Wilson kormányzati periódusa és változatlan kormányzati esélyei, majd Nyugat-Németországban a német szociáldemokrata párt előretörése és kormányra kerülése.

Európa fejlett országainak társadalmi és politikai fejlődése valóban messze eltér az ezerkilencszáznegyvenes évek végén, az ötvenes évek elején akár egyik, akár másik oldalról elképzelt uttól. Európa őrzi önálló lehetőségeit ugyanakkor nem tudja feloldani kérdőjeleit. A technikai és tudományos forradalom már érezhető hatása, a termelékenység rendkivüli növekedése, a reálbérek növekedése és a dolgozók fogyasztásba való nagyobbmérvü bevonása a gazdasági válságok időszakától nagymértékben különböző társadalmi megoldásokat tesz lehetővé. Ennek során a közvetlen erőszakkal szemben a tömegeket a fogyasztáson keresztül semlegesitő, a monopoltőkés rendszer fokozatos szociális javitásának és átalakitásának programjával manipuláló, a tömegek politikai megnyerésére alkalmas irányzatok, ezek közt Európa fejlett országaiban a jelentős történelmi hagyományokkal és bázissal rendelkező szociáldemokrata pártok egy része került a politikai megoldások előterébe. Ugyanakkor azt sem lehet szem elől téveszteni, hogy mint azt az olasz balközép szakadatlan válsága, Wilson gyors felemelkedése majd hirtelen bukása tanusitja, a monopoltőkés viszonyok alapvető problémáinak megoldásától, illetve a tömegek ilyen irányu harcbavitelétől visszariadó, a kommunista pártokkal egyértelmüen szembeforduló pártok nem képesek megoldani sem saját országaik korszerü fejlődésének, sem Európa önálló erőként való kibontakozásának problémáját.

A monopoltőke hatalmon levő erőihez, mint azt elsősorban Nixon politikája tanusitja, közelebb áll a konzervativ, a reakciós fasiszta vagy félfasiszta megoldások támogatása. Ugyanakkor a tömegek fogyasztásba való nagyobb mértékü bevonása mellett sokhelyütt a monopoltőke is kénytelen és kész elfogadni a szélesebb rétegek semlegesitésére alkalmasabb, e rétegekhez közelebb álló szociáldemokrata pártokkal való megoldásokat, melyek a szociális és társadalmi reform szineiben lépnek fel, s részben arra is törekszenek.

Az életviszonyok általános javulása a strukturális forradalmi változás nélküli megoldás uj reménységével tölti el a reformizmus politikáját és politikusait, de mint az olasz, a francia s az angol tapasztalat tanusitja, hamar uj választ elé is állitja egyfelől a reformizmus és a tőke, másfelől a tényleges változáshoz ragaszkodó tömegek politikai képviselőit. Európa különböző országaiban különböző szinten válik ugyanis nyilvánvalóvá ugyanaz, hogy tudniillik semmiféle tényleges és maradandó megoldás nem lehetséges a strukturális változást képviselő politikai erők, a kommunista pártok kizárásával. Ennek az a gyökere, hogy a termelési viszonyok lényeges változtatásától független gazdasági növekedésre alapozott minden megoldás illuzió és önámitás, nem egyedül a kapitalizmus főerejét, az Egyesült Államokat illetően, de még inkább Európára vonatkozóan. A nyugat-európai fejlett országok politikai fejleményei ugyanis még messzebbmenően tanusitják, hogy bármilyen reform, fokozatos átmenet csak a strukturális átalakulást is számba vevő, a reformot azzal egyesitő irányynyal összekapcsolva reális. Azoknak a S. Schreiber-féle elképzeléseknek a

megvalósulása, hogy a nyugat-európai fejlett országok önálló erőként való kibontakozását egymagában az amerikai vezetési és irányitási módszerek átvétele biztositathatná, csak meggyorsithatná az Amerikától való függést, éppen azt, amitől az országoknak nemcsak dolgozó, de részben polgári erői is szabadulni szeretnének. Nem utolsósorban bizonyitja ezt a De Gaullet váltó Pompidou 1970-es washingtoni utja is. De Gaulle irreálissá vált koncepciójával szemben Pompidou a realitásokat számba vevő közeledés, az egyezkedés utját keresve ment Washingtonban, mégis ugy, hogy nem kivánta azt a francia monopoltőke önálló érdekeinek feladásával, illetve fenntartás nélküli alárendelésével, 1947-hez való visszatéréssel felváltani. Hamar világossá vált azonban, hogy az amerikai vezetés ezt messzemenő kellemetlenséggel fogadta s a "De Gaulle nélküli gaulleizmus", a realitásokhoz alkalmazott geulleizmus lényegesen messzebbmenő alárendelését kivánja.

A. Schreiber-féle harmadikutas elgondolás irrealitása ugyanakkor nemcsak nemzetközileg vált nyilvánvalóvá, hanem az 1970. őszi bordeauxi választásokon elszenvedett veresége belpolitikailag is irreálisnak minősitette azt a koncepciót, mely baloldali mezben, bizonyos szociális engedmények, reformok csillogtatásával, a kommunisták kizárásával kivánt "baloldali" összefogást, s ily módon próbálta megközeliteni a francia, s egyben az európai probléma megoldását. S. Schreiber belpolitikai elszigeteltsége csak azt huzta alá, hogy Franciaországban még Olaszországnál is kevesebb realitása van egy kommunisták nélküli, vagy kommunistaellenes balközép kormányzattal való kisérletezésnek.

Összegezve: ahogy a hetvenes évtizedforduló rácáfolt az amerikai társadalmon belüli harmadikutas megoldások koncepcióira, alig egy év leforgása alatt rácáfolt a De Gaulle nélküli gaulleizmus koncepciójára is. Ugyanakkor ez mégsem jelenti azt, hogy nincs perspektivája a korszerüsitésre és egyenranguságra vonatkozó francia történelmi igényeknek, hanem azt jelenti, hogy éppen Franciaországban lényegesen többet követel, mint amit a feltételek egyelőre megérleltek. Viszont De Gaulle távozását követően jellemzően éppen a nyugatnémet sajtóban volt olvasható az a figyelmeztetés, hogy a de gaullei igény tulzásaitól, irreális vonatkozásaitól mentes nemzeti egyenranguság igénye közös és élő problémája, közös igénye Európa minden jelentős, s a történelemben, az alakuló világban magának szerepet kivánó országának és népének. A nyugatnémet sajtó e megállapitása távolról sem csupán elvont elméleti megállapitás, hanem nagyon is reális ideológiai része annak a folyamatnak, melyben az európai gazdasági közösség vezetőjeként most már nemcsak gazdaságilag, hanem sulyának megfelelően politikailag is Nyugat-Németország lép előtérbe.

A történelem ujra ravaszabb, mint a legmerészebb elképzelés. Nemcsak a tudomány és a technika, hanem a politika terén is messze tulmegy minden korábbi elképzelésen, s a Brandt kormány politikai fordulatával problémáiban és lehetőségeiben olyat produkál, ami mind a kapitalista, mind a szocialista világ addigi politikai számvetéséből egyaránt hiányzott. Felületesen nézve könnyen azt lehet gondolni, hogy amint a Kiesinger-Erhardt, ugy a Brandt-Kiesinger kormányváltás sem jelent lényeges változást a német monopoltőke, a német burzsoázia politikai irányában. A hatalom lényege, jellege, céljai nem változtak, csupán ugyanazon célok eredményesebb és rugalmasabb, az adott helyzethez jobban alkalmazkodó, megtévesztőbb képviseletéről van szó, annak következtében, hogy az Egyesült Államok és Nyugat-Németország burzsoáziája is rájött, hogy a realitás hiányában végzetes dolog lehet az agressziv restaurációs politika erőltetése. Ez azonban csak a felszin - valójában másról, ennél lényegesen többről van szó.[9)]

Brandt koncepciója szorosan kapcsolódik Kennedy politikai elképzeléseihez. Brandt Kennedy politikáját "a Kelet és Nyugat közti viszony illuziók nélküli megváltoztatására irányuló átfogó kisérletnek" minősitette. "Kisérlet ez - mondotta - a rémület atomegyensulyának enyhitésére és a kérdések békés megoldásának megközelitésére." Ugyanakkor kiemelte, hogy az uj stratégia nem a "status quo" befagyasztására, megmerevitésére, hanem arra irányul, hogy "ne engedje befagyasztani azt", hanem lépésről lépésre változtassa s azután ugy győzze le.[10)] Az amerikai s az arra támaszkodó nyugatnémet burzsoázia egy része is rájött, hogy miután "a háboru többé nem alternativája a békének", több eredmény várható egy olyan politikától, mely az európai status quo realitását elismerve, az agressziv restaurációról lemondva, Nyugat-Németország növekvő gazdasági és tudományos potenciáljára támaszkodva a kelet-európai gazdasági együttmüködés fejlesztésével, a merev választóvonalak feloldásával törekszik a német kérdésnek az európai együttmüködés keretében való átfogóbb megoldására. Brandt a fegyverkezés és háborus ut helyett a gazdasági verseny utját helyezi előtérbe. "Anyagi eszközeinket és lehetőségünket - mondja a multtal szembefordulva - a korábbi években tulságosan és kényszeritően lekötötték a rövid lélekzetü honvédelmi elgondolások a tudományos kutatás rovására. Ugy vélem, most be kell bizonyitanunk a tudományos és müszaki expanzióra irányuló becsvágyunkat."[11] Ez a politika tulajdonképpen az Amerikának való kesztyüdobást elkerülve, az Amerikával való együttmüködést és szövetséget hangsulyoz-

---

[9)] Willy Brandt, Friedenspolitik in Europa. Frankfurt am Main, 1968, Fischer Verlag, 224 pp.

[10)] Willy Brandt, id. mü, 83. old.

[11)] Willy Brandt, id. mü, 76. old.

va törekszik az önálló Európa nyugatnémet vezetéssel való reális feltételekhez alkalmazkodó megvalósitására. S éppen ez az, ami által a monopoltőke azonos céljai ellenére az adenaueri politika kiesingeri módositásánál lényegesen többről van szó.

Természetesen, mint 1960-ban Kennedy uj határ politikájánál, ugy itt sem a hatalom jellegének megváltozásáról van szó. De itt is lényegesen más az ut és mások a politikai módszerek az agresszió békés versennyel való felváltására irányuló stratégia tekintetében. A leglényegesebb ebből a szempontból az, amit Brandt ugy fogalmaz meg, hogy "Amennyire rajtunk mulik, Németország nevében nem fognak többé gyilkolni."[12] A nyilatkozatnak külön jelentőséget az ad, hogy azt Brandt mint a német kormány képviselője mondja és azzal az uj német nemzedék és a német nép többségének érdekét és óhaját juttatja kifejezésre. Brandt, mint a fasizmust átélt, s uj katasztrófák lehetőségeit számba vevő politikus ugyanakkor azt is tudja, hogy a mult és jelen agressziv erőivel szemben a béke biztositása olyan feladat, mely a legnagyobb eltökéltséget, tisztánlátást, s különösen Nyugat-Németország bizonyos köreiben a népszerütlenség vállalását, az elvakultság és kaland erőivel szembeni bátor szembenállást követeli. Mint maga mondja: az erőszakkal, a háboruval való leszámolás politikájához "szilárd alapelvekre, olykor brutális őszinteségre" van szükség, s a harcban "bátran kell vállalni a népszerütlenséget is". Ami a népszerütlenség vállalását is illeti, mint azt a varsói gettófelkelés áldozatai és hősei előtti térdhajtása is tanusitja, ez nem hiányzik belőle és nem hiányzik a fordulatért, az uj utakért való harc vállalásának elismerésre méltó szándéka sem. Egy politika pozitiv céljainak reális értékelése szempontjából legfontosabbnak azonban mégis e politika konkrét tartalmát, lényeges kérdések megközelitési módját, céljain és szándékain tul gyakorlatát és a politika legfontosabb elvi és társadalmi, nemzeti és nemzetközi összefüggéseiről vallott nézeteit kell mérlegelni.

Brandt az addig egyoldaluan kommunistaellenességből kiinduló politikával szemben mindenesetre ujat képvisel abban, hogy Nyugat-Németország politikája nem lehet reális, ha az csak valami ellen irányul, mert annak valamiért kell folynia. Brandt ezért a tudományos és müszaki forradalom uj követelményeit figyelembe véve a német kérdés feloldását is magába foglaló célkitüzésként az európai integráció, a kelet és nyugat közötti kapcsolatok normalizálásának, sőt kiszélesitésének politikáját állitja előtérbe. "A német nép állami egysége - önrendelkezési jogának elszigetelt megvalósitása - ma nincsen a gyakorlati politika napirendjén" - mondja. "Ez egy olyan történelmi folyamatnak lehet része, amely Németország két részét közelebb hozza egymáshoz és egybekapcsolja, s e folyamatban Európáról van szó." Ennek megfelelően véleménye szerint a nyugatnémet politikának nagyobb mértékben kell támaszkodnia az európai fejlődés és a német probléma közötti összefüggésekre, s arra kell összpontosulnia, hogy "a feszültségek és az ellentétek jelenlegi status quoját" megváltoztassa.

---

12) Willy Brandt, id. mü, 21. old.

13) Willy Brandt, id. mü, 102. old.

Ahhoz, hogy ez sikeres lehessen, azt "egyik oldalról sem szabad előzetes feltételekhez kötni".[14]

Brandt a politikai realitás utját kivánja járni azzal is, hogy a moszkvai és varsói szerződéssel kapcsolatban elsősorban Franciaországban és az Egyesült Államokban felmerülő aggályokkal szemben, messzemenően képviseli Nyugat-Németország korábbi kötelezettségei, szövetségi kapcsolatai változatlanságát. Ugyanakkor azonban Franciaországgal, és az Egyesült Államokkal szemben is kiemeli önálló politikai véleményre való igényét kijelentve, hogy: "Mi németek nem vagyunk a világpolitikai tanitómesterei. De kizárólag kengyelfutók, csatlósok sem akarunk lenni, akik mindent jónak és szépnek látnak, amit a nyugati vezető hatalom helyesnek tart..." Brandt igy például konkrétan is kifejezte véleménykülönbségét a délkelet-ázsiai hadüzenet nélküli háboru kérdésében, kifejtve, hogy ez a háboru "akadályozza a kelet és nyugat közötti feszültség további csökkenését. Magában hordja a kiterjedés veszélyét. Ezért a béke Vietnam ban közvetlen európai és német érdek is".[15]

Kérdés, hogy a viszonylagos önállóság, az európai harmadik erő politikájának Brandt által képviselt változata mennyiben reálisabb, mint a De Gaulle által képviselt ut? Az uj nyugatnémet koncepció realitását több tényező is támogatja. Igy elsősorban Nyugat-Németország gazdaságának Franciaországét felülmuló korszerüsége, lényegesen nagyobb gazdasági és tudományos potenciálja, de e koncepció nagyobb realitásához tartozik az is, hogy az Amerikával való szakitás és szembefordulás helyett az Amerikával való szövetség fenntartását, az arra való támaszkodást hangsulyozza. Igy a Brandt politika, bár belpolitikailag s a kapitalizmuson belüli strukturális változtatások tekintetében semmivel sem megy tul a de gaullei koncepción, a revanspolitikával való szakitás következtében belpolitikailag és nemzetközileg mégis lényegesen pozitivabb fordulatot képvisel, mint képviselhetett De Gaulle. Mégpedig azért, mert a német burzsoázia s a monopoltőke jelentős része is előtérbe helyezi a szocialista országok békés versenyben való tulszárnyalását. A szociáldemokrata párt által képviselt politika realitásának végül igen lényeges eleme, hogy a tudományos és müszaki forradalom uj lehetőségeit kiaknázó monopolkapitalizmusban megvan a hajlam és a reális lehetőség is a dolgozók életviszonyai nem lebecsülhető javitásának, a dolgozók javára teendő szociális engedményeknek. Mindez az ellenkező cél ellenére sem áll ellentétben a szocialista országok s a nemzetközi munkásosztály érdekeivel. Ugyanakkor az európai versenyképesség és önálló erő érdekében a Schreiber által már francia oldalról is elkerülhetetlennek minősitett, de Pompidou által változatlanul elutasitott föderalizmustól Nyugat-Németország, mint az erősebb gazdasági potenciált képviselő hatalom, nem fél. Ellenkezőleg mint érdekében állót, maga sürgeti az önállóbb s korszerübb fejlődés érdekében a nemzetekfeletti hatékony centralizáció megvalósitását. Természetesen a nyugatnémet állam monopoltőkés jellege következtében egyelőre nem láthatók a

---

[14] Willy Brandt, id. mü, 148. old.

[15] Uo. 88. old.

biztositékai annak, hogy az valójában az össz-európai érdekek, a demokratizmus kiszélesedését szolgálná, vagy pedig uj hatalmi politika támaszává válna.

Mindezek a kérdések messzemenően aláhuzzák a nyugatnémet politikai fejlemények, a Brandt kormány által képviselt uj alternativa jelentőségét. A Brandt kormány politikájának lényeges irányváltozását, ujszerüségét s rendkivüli jelentőségét elsősorban a szovjet-nyugatnémet és a nyugatnémet-lengyel szerződések megkötésének kapcsán szinte az egész nemzetközi sajtó egybehangzóan kiemeli. Minden bizonnyal a legjelentősebb kézfogásra került sor a második világháboru utáni Európa történetében - irja a pillanat izgalmát kifejezve Robert Bell 1970 decemberében a "Fortune"-ben "A tárgyalások korszaka Európában" cimen megjelent tanulmányában. Brandt és Koszigin kézszoritása a moszkvai szerződés aláirása alkalmából "nyári villámcsapásként" cikázott és a világsajtó cimoldalain. Az eseményt azonban jellemzően a higgadt párizsi Le Monde is "fordulópontként" értékelte a modern Európa történetében. Az eseménnyel kapcsolatban Brandt maga is "uj lap nyitására célzott", a Fortune tanulmánya pedig azzal jellemezte a változás lényegét, hogy "nyugatnémet kormány kilépett a hidegháboru lövészárkaiból és elhatározta, hogy amennyire csak lehetséges, rendezi a második világháboru örökségét".

A szerződés, mint azt a kommentátorok kiemelik, jelentőségéhez képest viszonylag rövid dokumentum. Lényege, hogy Nyugat-Németország elismeri a második világháboru nyomán létrejött uj határokat, s a két fél kölcsönösen lemond az erőszakról, mint a közöttük felmerülő vitás kérdések megoldásának eszközéről. Az európai béke fenntartása szempontjából ebben az alapvető két kérdésben való megállapodáson tul - a nemzetközi sajtóban kialakult általános vélemény szerint is - a szerződésnek az a különleges jelentősége, hogy a fejlemények láncolatát inditja el.

Brandt célja az - mint ezt az uj politikát értékelő sajtó nagyobb része megállapitja -, hogy a katonai veszély csökkentésével a Bonn és Kelet-Európa közti kapcsolatok "normalizálásával" széles utat nyisson a Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelmi és kulturális kapcsolatok növekedése előtt. A jobboldali birálók ezt azzal ellenzik, hogy a kapcsolatok növekedése a kommunista befolyás európai növekedéséhez, a NATO és a nyugat-európai egység aláásásához fog vezetni. E politika tárgyilagos elemzői viszont a szerződés és a Brandt politika különleges vonásának tekintik, hogy a Brandt kormány éppen az európai status quo elfogadásával nyit kaput maga számára, amennyiben a meglevő határok "realitásának" elfogadásával, Bonn diplomáciai és gazdasági mozgási szabadságot nyer Kelet-Európában. J. Servan Schreiber, aki saját eszméinek megvalósitását látja a Brandt politikában, s azt mint ilyent csodálja, nyiltan azt jósolja, hogy e politika Nyugat-Európa "utlevele" lesz Keletre.

A Brandt politika élénk mozgást, uj lehetőségeket számba vevő politikai eszmélkedést és tevékenységet inditott el, ugyanakkor nemcsak Franciaországban, hanem az Egyesült Államok egyes politikai köreiben is érzékenységet, fenntartást váltott ki. Ez azonban csak bizonyos keretek közt mutatkozott meg. "Az amerikai vezetés nem játszott aktiv szerepet az élénk európai diplomáciai tevékenységben - olvasható a Fortune előbb idézett tanulmányában. Meglehető sen negative esik latba azonban - hangoztatja a tanulmány -, hogy bármely in-

tézkedés, amelyet a közös piac integrációjának a megerősitése érdekében hoznak, valószinüleg kedvezőtlenül érintené az amerikai exportot." Az amerikai diplomaták azonban - teszi hozzá a tanulmány irója - "már nem játszhatják a prokonzulok szerepét Európában, mint Franciaországban az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején". A moszkvai és a varsói szerződés aláirását a világ nagyobb része uj reménységgel, pozitiv várakozással fogadta. Mutatkoznak azonban komoly ellentmondások is. Ezek nemcsak egyes amerikai körök fenntartásaiban, egyes szövetségesek aggályaiban jelentkeznek, hanem sokkal messzebbmenően tapasztalhatók magában Nyugat-Németországban, ahol a fasiszta és szélsőjobboldali csoportok uszitóhadjáratukban Brandtot árulónak és a moszkvai szerződést árulásnak minősitik, a CDU és a jobboldali erők pedig Brandtot fékezni, tevékenységét gáncsolni igyekeznek. Igy Brandtnak és a szociáldemokrata pártnak, amennyiben komolyan ki akar tartani uj politikája mellett, elszánt ellenzékkel kell számolnia, következetes és hosszu harcot kell vállalnia. Ez pedig a politika mélyebb társadalmi, történelmi és ideológiai tisztázását is megköveteli.

Brandtból nem hiányzik a készség, hogy az eddiginél élesebben és határozottabban forduljon szembe a fasizmussal és a militáns nacionalizmus jegyében keresett nemzeti egység utjával. "Korunkban - irja - a nemzeti egységet már nem vérrel és vassal kell megteremteni, még akkor sem, ha egy őrült erről ábrándozott." De vajon csak egy őrült ábrándozott-e? Brandt politikai felfogásában és tevékenységében első alapelvként a realizmust hangsulyozza, reálisan pedig a második világháboru semmiképpen sem magyarázható egy személy, Hitler őrültségével. A második világháboru a német monopoltőke érdekeiből következett, a német monopoltőke terve volt. De mint ilyen is irreális és őrült terv volt, melynek megvalósitását csak egy őrült módján lehetett megkisérelni. Igy pedig számba kell venni, hogy hasonló őrültségek kizárásához nem elég a politika egyik vagy másik képviselőjének őrültté nyilvánitása. Hasonló őrültségek lehetetlenné tételéhez azok forrásának, tényleges alapjainak, azaz a monopoltőkés erőknek a korlátozása, végső soron felszámolása az, ami elengedhetetlenül szükséges. Brandtnak ezért tovább kell jutnia a realizmus elvi és történelmi értelmezésében.

Brandt, itt elemzett beszédgyüjteményének bevezetőjében politikai eszméiről, irányelveiről szólva realizmusa történelmi példaképének Bismarckot tartja, - azt a Bismarckot, akinek "politikájától idegen volt a "dogma" szó, szókincséből hiányzott a "doktrina". S aki ezt tekinti példaképének "annek nem kell az opportunizmus vádjától tartania". A következetesség a politikában, idézi Brandt saját politikai irányát Bismarckot igazolandó, könnyen válik hiábavalósággá és önfejüséggé. "Alkalmazkodni kell a tényekhez, a dolgok állásához, a lehetőségekhez, számolni kell a viszonyokkal, a hazát szolgálni a körülmények, nem pedig saját véleményünk szerint kell, amely gyakran előitélet" - mondta 1871 januárjában röviddel birodalmának megalakitása után Bismarck.[16]

Mint az idézett bevezetőből ez kitünik, Brandt példaképül Bismarckra hivat-

16) Willy Brandt, id. mü, 8. old.

kozva az opportunizmus, az árulás vádja ellen kiván védekezni. Bismarck azonban a junker burzsoá kompromisszum: a kis német egység nagyhatalmi - angol, orosz hozzájárulással, kompromisszummal való megteremtésének volt a képviselője. Bismarck kompromisszuma - realizmusa - ugyanakkor egyben a forradalmi német demokrácia eltiprásának és a német militarizmus születésének szimbóluma, akinek politikája és öröksége a forradalmi demokratikus ut elvetésével egészen Hitlerig Németország s egyben Európa számára uj meg uj katasztrófáknak volt a kiindulópontja. Igy pedig az, hogy Brandt a jobboldal árulást kiáltó vádjával szemben Bismarckot emeli védpajzsul, lényeges ellentmondást magában hordó pozíciót jelent számára. Ez a pozició ugyanis azt teszi világossá, hogy Brandt és a német szociáldemokrata párt vezetése az SZDP-nek és az általa képviselt munkásságnak a német monopoltőkével való egységét tekinti az uj német nemzeti koncepció bázisának, s a korszerüséget ebben ugy érti, hogy a modern termelőerők tudományos és müszaki forradalom által meghatványozott növekedése a munkásság anyagi igényeinek fokozottabb kielégitésével, élet és munkaviszonyainak javitásával lehetővé teszi Bismarck és Bebel egyesitését. "A távolság - irja - az akkori (száz évvel ezelőtti helyzet) és a ma már magától értetődővé vált demokratikus és szociális jogok között világossá teszi, hogy Bismarck és Bebel csak együttesen közvetitik a német császárság történelmi képét."[17]

Reális lehet-e azonban uj nemzeti szintézisként Bismarck és Bebel örökének egyesitése? A német történelem az utolsó száz év minden fázisában ennek az ellenkezőjét tanusitja. Igaz, hogy Bismarck kompromisszuma alapját képezte a német kapitalizmus jelentős fejlődésének s ebben a munkásság egy része életviszonyai javulásának is. De a szociáldemokrata és birodalmi politika egyesitésére irányuló, ennek érdekében a munkásosztály politikáját tőkés érdekeknek alárendelő reformista politika 1914/1918-ban és 1933/1944-ben egyaránt csak a katasztrófát, s nem a német nemzeti probléma megoldását hozta magával, nemcsak a német munkásság, de a német polgárság nagyobb része számára is.

A történelem igy éppen azt bizonyitja, hogy a birodalmi gondolatot képviselő erők vezetésével, mely nyilt vagy burkolt militáns és imperialista nacionalizmusával szögesen ütközik a népek többségének s a német nép békére irányuló érdekeivel is, lehetetlen a német probléma megoldása. És ahogy Bebelt és Bismarckot nem lehetett az eddigiekben, ugy nem lehet a huszadik század második felében sem, mint az uj német nemzeti szintézis két összetevőjét egyesiteni. Nem lehet a munkásság anyagi helyzete, életviszonyai lényeges javitása ellenére sem. Sőt, mert a gazdasági és hatalmi struktura változása nélkül az életszinvonal változása önmagában csak megnyugtat, s a Bismarcki örökséget: a birodalmi eszmét képviselő erők vezető szerepének adaptációját segiti, még növeli is a tőkés vezetés veszélyeit.

Brandt és a szociáldemokrata vezetés szerint Nyugat-Németország számára "amely kisebb mint a Bismarck korabeli Poroszország volt és tökéletesen megváltozott európai környezetben él" a militarizmus és a nagyhatalmi politika ka-

---

[17] Willy Brandt, id. mü. 10. old.

landorutját megváltozott nemzetközi helyzete teszi lehetetlenné. A kérdés azonban távolról sem ilyen egyszerű. A Német Szövetségi Köztársaság ma valóban kisebb, mint az egykori Poroszország, nem lehet azonban számításon kivül hagyni, hogy az egykori Poroszországnál kisebb Nyugat Német Szövetségi Köztársaság gazdaságilag viszont lényegesen nagyobb sulyt képvisel szomszédaival szemben, mint az egykori Poroszország képviselt annak idején akár Franciaországgal, Ausztriával, vagy egész nyugat-európai környezetével szemben, s ezért a hatalom tőkés meghatározottságának törvényei szerint nem véletlenül hordja magában a politikai vezető szerep igényét is. Az alternativa tehát ujra adottá válhat a mai európai környezetben, a megváltozott világban a Német Szövetésig Köztársaság számára is.

E válaszut kibontakozása érezhető nemcsak az 1970. augusztusi moszkvai szerződéssel szembeforduló ellenerők fellépésében, de világosan kitapintható ez ideológiailag is. Brandt békepolitikájának koncepcionális kialakitásánál J. Kennedy 1960-as koncepciójára: a Nyugat és Kelet közötti közelités és hidverésre, elméletileg pedig Rostow, Galbraith, Aron elemzései szerint az ipari társadalmakká átalakuló kapitalista és szocialista országok közt érvényesülő konvergencia elméletére támaszkodik - ez utóbbit tekinti politikai elképzelései, békés gazdasági versenyre irányuló politikája elméleti bázisának. Brandt állitása szerint "a világforradalom egyes régebbi prófétái is kezdik belátni, hogy vannak fontosabb érdekek és fejlemények, mint egy ideológiai rendszer győzelme". "Az atomfegyver és az ürrepülés korában az ideológiai forradalmár tipusának a mult relikviumává kell válnia. Európa végül is meg fogja érteni, hogy Kelet és Nyugat népeinek, függetlenül mindattól, ami elválasztja őket, közös a sorsuk." ... "Ily módon az európai közösség kiépitésén és az európai hidverésen akarunk munkálkodni. A magasan fejlett ipari államok társadalmi szervezési problémái a müszaki-tudományos fejlődés folyamán mind hasonlóbbá válnak. Ez megkönnyiti közöttük a megértést, és tudatosabbá teheti bennük az érdekek közösségét."[18]

Brandt európai politikájának bázisául szolgáló ezen elmélet a Kennedy-vezetés és körének volt ideológiai bázisa. Nixon azonban sem gyakorlatában, sem elméletében nem elsősorban erre támaszkodik, sőt hogy gyakorlatában milyen éles összeütközésbe kerül ezzel, azt aligha kell részletezni. Eléggé tanusitja ezt a konvergencia elmélet, a békés verseny harmadikutas ideológusainak, mint Galbraithnak is, élező kritikája az amerikai vezetés agressziv irányával szemben. Tanusitják ezt egyes amerikai politológusok ujabb nyilatkozatai is, akik a konvergencia-elméletet egy előző átmeneti korszak ideológiai szükségleteként minősitik és azt huzzák alá, hogy a konvergencia tézis hány féle igényt elégit ki és milyen sokféle reményt ébreszt. "Az amerikaiaknak és nyugat-európaiaknak a hosszutávon egyedül felismerhető kiutat igér egy reménytelen és végtelen hatalmi harcból. A neutrálisoknak poziciójuk történelmi igazolását kinálja. A titoistáknak bizonyitékkal szolgál a kommunista közösségtől történt elkülönülésük jogosultságára. A kinai kommunistáknak magyarázatul

---

[18] Vö.: Willy Brandt, id. mü, 215., 216., 217. oldalaival.

szolgál arra, miért maradtak a szovjetekkel ellentétben töretlenül hűségesek az ortodox marxizmus-leninizmushoz." Ennél is tovább megy azonban, s talán nem véletlenül, hanem lehet, hogy Brandtnak is figyelmeztetésül a nyugatnémet Karlheim Kleps, aki: "Van-e alapja a konvergencia-elméletnek?" cimen megjelent tanulmányában álomnak minősiti a szocializmus és kapitalizmus kölcsönös közeledéséről kidolgozott koncepciót."[19]

A konvergencia-elmélet e birálata joggal ugy tünhet fel, hogy az a tapasztalat, a helyzet alakulásának reális számbavétele. A hatvanas évek tapasztalata valóban nem tekinthető biztatónak a konvergencia elméletre támaszkodó felsorolt remények és várakozások oldaláról. Ugyanakkor azt kell kérdezni, hogy ez a kritika nem jelent-e egyben visszalépést, nem jelenti e egyben a megmerevedés igazolását a konvergencia képviselőinek elképzeléseivel és törekvéseivel szemben? Nem abban a tekintetben, hogy a konvergencia a békés egymáshoz közelités képviselői ugy képzelték volna, hogy a kapitalizmus alakul át szocializmussá, hiszen az elmélet lényege tudvalevően az, hogy a gazdasági növekedés s az ennek megfelelő piacgazdálkodás utján az ipari társadalommá való átalakulás közben a szocialista országok hasonulnak a fejlett kapitalista országokhoz. De ezt a célt a konvergencia-elmélet képviselői mindenesetre az agresszió korlátozásával, kiküszöbölésével, a békés versenyt előtérbe állitva kivánták elérni. Ezzel szemben a konvergenciát tagadó álláspont a törvényszerü elkülönülés tételével lehet az agressziv politika igazolása is. A konvergencia elmélet ellentmondása nem a közeledés lehetőségének feltételezésében, hanem abban van, hogy azt egyoldaluan a kapitalista alap változatlanságát képviselve tételezte. Természetes, hogy ez a tendencia a szocialista országok részéről visszautasitásra talált. Ugyanakkor a konvergencia, s az uj utak abszolut tagadása a Nixon-féle agressziv irány igazolásává válhat. Mert ha a nyugati országok elképzelése szerinti konvergencia, azaz a szocialista országok átmenete a kapitalizmusba nem lehetséges, akkor számukra inkább igazolhatónak látszik az elkülönülés és megmerevedés, a háboru szélén való lavirozás politikája.

A Die Zeit tanulmánya jellemző módon a kétféle gazdasági irányitási modell: a piacgazdálkodás és a centralizált gazdaságirányitás szembeállitásánál teljességgel figyelmen kivül hagyja a termelési viszonyok szerepét és jelentőségét. Csak gazdasági modellekről beszél, függetlenül a hatalmi viszonyoktól. A történelmi fejlődés szakaszaitól függően azonban hasznos lehet egyik is másik is, s hasznos lehet a kettő egyesitése is. A fő kérdés azonban az, hogy melyik osztály érdekében és milyen rendszer javára - az agressziót kizáró, vagy annak veszélyét s azt magát is ujratermelő rendszerek javára történik ez. A Die Zeit tanulmánya a közeledést illuzórikusnak minősitő pozicióját a Szovjetunió és a szocialista országok gazdasági elmaradottságával, s azzal összefüggő politikai fejlődésképtelenségével magyarázza. Valójában, mint éppen a moszkvai megegyezés tanusitja, a Szovjetunió a szocializmus alapjainak félreértést nem türő védelme mellett Nyugat-Németország fejlett s expanzióképes kapitalista

---

[19] Die Zeit, 1970. 44-46. szám.

gazdálkodása ellenére az agresszió kizárása mellett készséggel vállalja a békés egymás mellett élést szolgáló politikai együttműködést. Az agresszió éppen nem a Szovjetunió és a szocialista országok politikájára, hanem a termelőerői szintjét tudományos és müszaki potenciálját tekintve legfejlettebb, de monopóliumát, elsőbbségét leginkább féltő Egyesült Államokra jellemző. Ez azonban azt is magában hordja, hogy a békés versenyt és közeledést képviselő amerikai és európai harmadik ut erői és képviselői lesznek kénytelenek szembenézni azzal, hogy ha ki akarnak tartani politikájuk mellett, akkor legalább a békét veszélyeztető agressziv erőkkel szemben el kell jutniok a termelési viszonyok s a társadalmi és hatalmi struktura agressziót megfékező reformjának szükségességéhez, ennek során pedig az ebben leginkább érdekelt dolgozó osztályok társadalmi és politikai erőivel való együttmüködéshez.

Kérdés, hogy minderre hogyan reagál a nyugatnémet politika? Előre vagy hátra mozdul? Ez a szociáldemokrata vezetőszerep ellenére sem csak a munkásosztály politikai magatartásának kérdése. A Brandt kormány uj politikája, amint az az eddigiekből is világos, nem elsősorban munkás-politika, hanem a német burzsoázia s a monopoltőke jelentős részének a politikája: lépés egy ilyen értelmü uj nyugatnémet nemzeti politika érvényesitésére. Az amerikai politika megmerevedése kétségkivül differenciálódást, harcot hoz magával a nyugatnémet burzsoázia harmadikutas és jobboldali erői között is. A Brandt kormány által képviselt politika az adott erőviszonyok mellett továbbra is csak a burzsoáziával való koalicióban lehetséges, viszont az is kétségtelen, hogy ha a német burzsoázia harmadikutas és önállóbb nemzeti politikára törekvő része életérdekeinek megfelelően saját politikája vonalán tovább akar jutni, akkor az agressziv irányhoz való visszatérés belső és külső erőivel szemben saját bázisát kiszélesitendő fokozottabban kell támaszkodnia az agressziót korlátozó s ennek érdekében strukturális reformot képviselő erőkre is. Az uj nyugatnémet politika fordulatának tudvalevően az eddigiekben is az volt a forrása, hogy az agressziónak való egyoldalu elkötelezettséggel szemben bizonyos mértékben burzsoá oldalról is érdekké lett a változás: a Brandt kormány által képviselt szakitás az agresszió utjával. Az uj nyugatnémet nemzeti politika előrejutása igy döntő módon attól függ, hogy a monopoltőke vezető szerepével szemben mennyiben képes előrejutni éppen a nemzeti érdek védelmében is a dolgozó osztályok érdekeinek messzebbmenő érvényesülése és vezető szerepe felé.

Hol tart e téren a nyugatnémet politika jelenleg hatalmat gyakorló ereje, a Szociáldemokrata Párt? Elég messze. A párt 1958-as godesbergi programjával osztálypártból néppárttá való átalakulásának megfelelően inkább általános demokratikus polgári, mint kifejezetten munkáspárt, mely a termelési, társadalmi és - tulajdonviszonyok mondhatni minden változtatása nélkül a szociális reformok politikáját, s a demokratikus jogállam biztositását tekinti programjának. Jól látható ez a párt moszkvai tárgyalásokkal párhuzamos 1970. májusi saarbrückeni konferenciájának tárgyalási anyagából, mely Willy Brandt referátuma alapján behatóan foglalkozott a párt 1970-es évekre vonatkozó irányvonalával. Külön foglalkoztak a gazdasági és szociális reformokkal, külön sulyt képezve tárgyalták az oktatásügyi reform s a tudományok fejlesztésének kérdéseit, de az egész konferencia vitája során szóba sem került a monopoltőkés

rendszer, vagy a termelési és társadalmi struktura reformjának kérdése. A referátumok és a vita az uj európai politika célkitüzései mellett egészében megmaradt a gazdasági és társadalmi irányitás fejlesztésének az adott strukturán belüli megoldása, valamint a szociális és oktatási reform keretében.

A nyugatnémet SZDP programjának ez a párt által is elismerten praktikusnak - valójában ökonomistának minősülő korlátozottsága, a strukturális és elvi kérdések megkerülése annál kirivóbb, mert ugyanakkor maga a megnyitó az uj Brandt kormányt mint a hatalom átvételét minősiti, s külön hangsulyozza, hogy a párt ezt a szót tudatosan használja és teljes egészében magáévá teszi. Lehet-e azonban a hatalom átvételéről beszélni ott, ahol a gazdaság mondhatni egészében közvetlenül a monopoltőke kezében van? Nyilván nem, s a párt társadalompolitikai, elvi célkitüzéseinek tisztázatlansága olyan zavart jelent, mely elől maga a pártvezetés sem térhet ki. Tanusitja ezt a kongresszuson elhangzott felszólalások egyike-másika is, melyek jelzik az ideológia, az elméleti vákuumot, azt, hogy a párt praktikus kérdésekre szoritkozva nem ad választ a társadalmi program elvi kérdéseire, nevén nevezve: a kapitalizmus és a szocializmus vonatkozásában testet öltő elvi kérdésekre. "Németország Szociáldemokrata Pártjának - teszi szóvá ezt Günther Grass felszólalása - a Godesbergi Program óta szükséges modernizálása ideológiai vákuumot teremtett. Egyfelől a pragmatizmussá dogmatizált ésszerü pragmatikus magatartás szolgál pártideológiaként, másrészt az uj baloldal hajlandó kölcsönözni a maga üdvözitő tanitását."[20]

Az elméleti, az ideológiai vákuumot nem vonja kétségbe Brandt sem. A demokratikus szocializmusnak, - mondja referátumában - a modern szociáldemokrácia átfogó elméletének időre van szüksége. Szerinte azonban ennél is sürgősebb szüksége van a pártnak egy társadalompolitikai, értsd szociálpolitikai összkoncepcióra, a német szociáldemokraták minősitett távlati programjára. De ahogy ez Brandt felszólalásából is kitünik, e távlati programban sem szerepel a tőkés struktura semmilyen változtatása, vagy a monopoltőkének akárcsak korlátozása sem. Brandt az ilyen elképzeléseket utópiának minősitve arra hivatkozik, hogy az emberek "a gyakorlati ésszerüség, nem pedig forradalmi akrobatika politikáját várják". Brandt megnyitó beszédében a következőkben összegezte a kongresszus és a párt általános célkitüzéseit és programját: "Ha életerőt akarunk önteni a demokráciába, akkor vonakodás nélkül arra kell torekednünk, hogy az egyén a lehető legnagyobb mértékben részesüljön a nemzeti vagyon gyarapodásából, a tudás fejlődéséből és a lehetőségek szaporodásából, tanulási lehetőségeinkből, a minden területen és sikon folyó döntések jogából."

Helytelen volna e célkitüzések progressziv jelentőségét nem kellően értékelni. A nagy kérdés azonban az, hogy mennyiben érvényesülhet ez - különösen az, hogy az egyének részesüljenek "minden területen és sikon folyó döntések jogából" - a tulajdonviszonyok érintetlensége, s a strukturális változást képviselő erőkkel való frontális szembefordulás, azaz a szocializmussal szem-

---

20) Vorwärts, (Bonn), 1970. május 21.

ben a kapitalizmust előtérbe helyező elvi és gyakorlati politika alapján? Márpedig hogy itt tulajdonképpen erről van szó, az a saarbrückeni konferenciánál is világosabban kitünik az SZDP 1970-es novemberi nyilatkozatából.

"A politikát a jelenben a jövőnek csinálunk - szögezi le Brandt a saarbrückeni kongresszuson. - Ez csak akkor lehetséges, ha visszaemlékszünk a multra. Tudnunk kell honnan jövünk mi és a többiek, hogy felismerhessük hova tartunk a többiekkel együtt." Az ideológiai kérdések tisztázásához vezető ut első reális lépése valóban a multra való emlékezés lehet. Az SZDP 1970. novemberi nyilatkozata azonban sajnos mit sem mutat a mult tanulságainak megértéséből. A nyugatnémet SZDP e nyilatkozatában a kelet-európai országokban történelmileg megvalósult szocializmus ideológiai megitélése semmiben sem különbözik a CDU-étól, melynek ideológiája a kommunizmust puszta erőszakkal, a szocialista országokat az erőszak uralmával azonositja. A nyilatkozat lényegében a polgári demokrácia s a kapitalizmus melletti hitvallás. Márpedig a társadalmi struktura fokozatos megváltoztatására törekvő demokrácia és a szocializmus erőivel való együttmüködést elutasitó nyilatkozat és azt megvalósitó politika nem segitheti kellőképpen a szociális reformok következetes megoldását sem, még kevésbé juthat előre a belső és nemzetközi politikai kérdések terén.

"A Német Szövetségi Köztársaság - olvasható a moszkvai szerződés aláirásával egyidejüleg a baloldali együttmüködés utját elzárni törekvő nyilatkozatban - első szociáldemokrata vezetés alatt álló kormánya a moszkvai szerződéssel nagy lépést tett a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatok megjavitásáért." Ezt a Kelet-Európa kommunista kormányaival kötendő megegyezések további lépései fogják majd követni - szögezi le a nyilatkozat. Ugyanakkor a nehézségeket jellemzően nem a kapitalizmuson belül meglevő még jelentős agressziv erőkben, hanem elsősorban abban látja, hogy "olyan államok kapcsolatainak a megjavitásáról van itt szó, amelyek politikai rendszere alapvetően eltér egymástól. Szabad demokrácia az egyik, kommunista pártdiktatura a másik oldalról". A nyilatkozatból az is világos, hogy a békét s a szabadságot, amelyre a nyugatnémet SZDP vezetése törekedni kiván, elsősorban a kommunizmussal s a tőke korlátozására, strukturális átalakulásra törekvő baloldallal szemben kell védeni. Éppen ezért érzi szükségesnek a pártvezetés, hogy a moszkvai megegyezést követően sietve leszögezze, miszerint "minden aziránu fáradozása mellett, hogy külpolitikai egyetértésre jusson a kommunista államokkal, sohasem fogja megengedni azt, hogy elmossák azokat az alapvető ellentéteket, amelyek a szociáldemokraták és a kommunisták céljait, valamint e célok megvalósitásának módszereit elválasztják egymástól." A nyilatkozat szerint a párt változatlanul kitart azon régóta vallott feladata mellett, hogy szabad jogállamért s annak demokratikus rendszerében valamennyi dolgozó ember szabadságjogainak és lehetőségeinek állandó kiszélesitéséért, a társadalmi igazságosság előmozditásáért harcoljon "különös tekintettel a szociális biztonságra s az esélyek egyenlőségére, a demokratikus gazdasági, szociális, pénzügyi és oktatási politika minden eszközével együtt".

A nyilatkozat ilyenformán ugyanugy, mint a májusi saarbrückeni konferencia, változatlanul megmaradt a szociális reformok keretében, s hasonlóan mint

ott, itt sem oldódik fel az az alapvető ellentmondás, hogy hogyan lehetnek egyenlők az esélyek a tőkés tulajdon egyenlőtlenségeinek érintetlenül hagyása mellett, hogyan lehet a "beleszólás" érdemleges döntési joggá a monopoltőke érintetlen gazdasági és társadalmi hatalma mellett. A nyilatkozat a munkások és dolgozók mindennapi tapasztalatát figyelembe véve azt is elismeri, hogy az adott nyugatnémet társadalom az eddig kiharcolt javulás ellenére is "milyen messzire van az esélyek és a társadalmi igazságosság valódi egyenlősödésétől". De ugyanakkor leszögezi, hogy "e célért való harcot a jövőben sem lehet egy dogmatikus "végcél" (a köztulajdon, a szocializmus) elérésével lezárni... A tapasztalat szerinte sem azt a konzervativ dogmát, amely szerint a politika és a szellemi szabadság csak az ellenőrizetlen kapitalista tulajdon alapján lehetséges, sem pedig azt a kommunista dogmát, amely szerint a demokráciát csak a termelési eszközök államositása biztosithatja, nem igazolta". Jóllehet ebben a nyilatkozatban van igaz mag is, mégsem fogadható el, mert ugyanakkor vulgáris leegyszerüsitést tartalmaz. A köztulajdon - a termelőeszközök állami tulajdonbavétele - ugyanis önmagában valóban nem végcél, hanem csak lehetőség, ugyanakkor nélkülözhetetlen előfeltétele a szocializmusnak. A szocializmus sokkal de sokkal több, mint a köztulajdon, ezért nem lehet egyenlőségjelet tenni a kettő közé, ahogy a nyilatkozat teszi. A nyilatkozat azonban lényegesen tovább megy, mert annak utána, hogy a tapasztalatra hivatkozva első közelitésben nyitva hagyja a demokrácia lehetőségeit a szocializmusban és a kapitalizmusban, végül is határozottan a kapitalizmus és a magántulajdonon alapuló rendszer védelme mellett foglal állást azzal, hogy: "A szabad demokráciát - mint a modern ipart is - egyelőre még csak a magántulajdonrendszerü országokban valósitották meg." Minthogy pedig a nyilatkozat szerint a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági rendszere a fennálló tulajdonviszonyok alapján politikailag stabilnak, gazdaságilag teljesitőképesnek és szociális szempontból fejlődőképesnek mutatkozott, a német szociáldemokrata párt számára a godesbergi program érvényben marad. "A magántulajdon igényli a védelmet és a támogatást, amennyiben ez nem akadályozza meg egy igazságos szociális rend felépitését." Engedményt a nyilatkozat annyiban tesz az eddigiekkel szemben, hogy elismeri: amint a magántulajdon sem szükségszerüen vezet a fasizmushoz, ugy az állami tulajdon sem kell hogy szükségszerüen vezessen a sztalinizmushoz, azaz a kommunizmus is lehet különböző és nem megváltozhatatlan.

Igy az ideológiai poziciót, e nézeteket tekintve alig lehet biztatót mondani. Egyelőre a nyugatnémet szociáldemokrata párt az agressziv iránnyal való szakitásra törekedve sem jutott tovább a szocializmus pártdiktaturával, elmaradottsággal való azonositásánál. Ismeretes, hogy az adott körülmények közt a szocializmus épitésének eddigi utja nem volt ellentmondások, sőt időnként sulyos ellentmondások nélküli. Nagy hiba volna azonban csak ezt látni. Nem szabad elfelejteni, hogy milyen utat kellett megjárnia a fejlettebb országok segitsége nélkül a szocializmust épitő országoknak. Az sem kerül itt bele a számvetésbe, hogy az örökölt óriási elmaradottság ellenére ipari hatalommá vált első szocialista országnak milyen szerepe volt a fasizmus szétzuzásában, s ezzel a nyugati demokráciák második világháborut követő fejlődésének előfeltételeiben. Ettől az is kifelejtődik, hogy a kapitalizmus főerejével szemben

milyen szerepe van a szocialista világhatalom létének és erejének az uj agresszió korlátozásában, s abban, hogy e hatalom a szocialista országokkal együtt ma is előfeltétele annak, hogy a nyugat-európai országok sora, köztük Nyugat-Németország is, legsajátabb kapitalista érdekei védelmében reálisan törekedhet viszonylagos önállóságának biztositására a nemzetközi politika, a gazdaság s a tudomány fejlesztésében - végső soron Európa és a világ sorsának alakitásában. Végül az is figyelmen kivül marad, hogy mialatt a Szovjetuniót és a szocialista országokat egyszerüen dogmatizmussal vádolják, ugyanakkor a Szovjetunió és a szocialista országok kommunista pártjai ma nem a nyugatnémet szociáldemokrata vezetésnek a kommunista pártokat egyértelmüen negative értékelő, az azokkal való együttmüködést eleve elutasitó magatartásból, hanem a német munkásosztály és a polgárság többségének érdekeiből indulnak ki. Tanusitva, hogy emlékeznek a harmincas évek szociáldemokráciát, reformizmust fasizmussal azonositó politikájának végzetes következményeire, s a maguk részéről minden segitséget készek megadni ahhoz, hogy a döntő ponton - a béke tekintetében uj utat kereső német munkásosztály és német polgárság többsége is előbbre jusson. Ez a politika nem teszi az együttmüködés feltételéül a nagytőke általános felszámolását, a termelési viszonyok alapvető megváltoztatását, de feltételül tekinti az uj Brandt-kormány politikájának következetes érvényesitését, szerződésben leszögezett megállapodásainak érvényesitését. Ez pedig teljesen változatlan hatalmi viszonyok mellett nem valósitható meg, hanem megköveteli a monopoltőkés vezetés bizonyos korlátozását - bizonyos strukturális változások fokozatos keresztülvitelét. A szocialista országok biznak abban, hogy a német munkásosztály a német nép többségével együtt nemcsak Hitleren, hanem a reformizmus mai korlátain is tul fog jutni - el fog jutni oda, hogy Bismarck és Bebel egyesitése helyett a német kérdés megoldását a szocializmussal szövetséges és az imperializmussal szembefordulo demokrácia utján keresse.

CSATÁRI DÁNIEL

SZOCIALIZMUS ÉS NEMZETI KÉRDÉS

Mód Aladár professzor széles eszmei horizontu és elemző előadásában korunk egyik jellemvonásaként utal a nemzeti kérdés megnövekedett szerepére. A jelenség magyarázatának igényével fellépő egyoldalu, zavarokat okozó, s éppen ezért elfogadhatatlan eszmei tendenciák természetét is meghatározza. "A nemzeti érdekek nemzetközi érdekek fölé való helyezése, mint ismeretes, egyik sulyos problémájává vált a szocialista országok előrejutásának is - állapitja meg -. Ennek az ellentmondásnak a kiéleződése a szocialista országok körében és a kommunista pártok politikájában érthető módon elsőrendü kérdéssé tette a nacionalizmus elleni harcot. Ugyanakkor azonban annak felismerését is szükségessé teszi, hogy a probléma eredményes feloldását nem a nemzeti eljelentéktelenitésben, tartalmatlanná tételében, hanem a nemzetköziségnek, mint elsőrendü nemzeti érdeknek, mint a nemzeti fejlődés feltételének és erőforrásának érvényesitésében kell keresni."[1)]

A nemzeti kérdés megnövekedett szerepének mibenlétét vakvágányra terelő szellemi tendenciák, a nacionalista magyarázatok vagy eljelentéktelenitő álláspontok természetrajzának teljesebbé tétele érdekében szeretnék rövidre szabott hozzászólásomban a fenti gondolatmenethez kapcsolódni.

Azok közül a szakmunkák és tanulmányok közül, amelyek a korunkban megnövekedett nemzeti kérdés mibenlétének meghatározására vállalkoznak, jónéhány valóban a szocializmus és nemzeti kérdés közötti szakadékokat bizonygatja. Ezek a szellemi pólusok igy fogalmazzák meg vizsgálódásaik kiinduló kérdését: vajon a nemzeti kérdés ujabb feszültségeket hoz-e létre korunkban, vagy talán az egyéniség és a szabadság védőfala? Ijesztő rejtély vagy alkotó elv? A rossz lelkiismeret érzelmi pótléka, vagy az egyformasággal szembeni védekezés eszköze? Földtől elvonatkoztatott agrármitosz, vagy a történelmi fejlődés felett lebegő misztérium? Értelmetlen hüség a maradványok, vagy feltétel nélküli hódolat a nemzeti jelleg örök, biológiailag meghatározott volta iránt?

A tudományos munkák által megfogalmazott hamis alternatívák a mindennapi

---

[1)] L. e füzet 54. oldalán.

életben is jelentkeznek. Egyesek a népek közeledését és testvériesülését féltik a nemzeti kérdéstől, abban kizárólag és egyértelműen történelmi rekvizitumot látnak. Megint mások a nemzet etnikai és származási tényezőit óvják attól a társadalmi folyamattól, amelyben ennek megujulása végbemegy.

Két szélsőséges, polarizált álláspont feszül tehát egymással szemben. Az egyik oldalon a nemzeti mivoltot s problémát tagadó, kizárólag a folyamat társadalmi tényezőit figyelembe vevő antinacionalista álláspont áll. A másik oldalon pedig a nemzetit csupán etnikai öncélként felfogó, annak mai valóságtartalmát semmibe vevő megközelítés fogalmazza meg a maga érveit.

E végletes szellemi poziciók egyoldalusága abból fakad, hogy történelmietlenül bizonyos, a kérdésre vonatkozó tételek dogmatikus felfogásához ragaszkodnak. Ahhoz egyfelől, amely a nemzeti kérdés jelentkezését kizárólag a kapitalista társadalmi formációval kapcsolta össze, másfelől pedig ahhoz az elvhez, amely a nemzeti fejlődés csucspontjának a polgári társadalom szintjét tekinti. Mindkét szellemi pólus következtetése világos. Ha a nemzetté válást, a nemzeti mozgalmakat, a nemzeti öntudatot és ideológiát, a nemzeti érzést és hazafiságot a kapitalista társadalmi rend kelti életre - állitja az első álláspont -, akkor mindezek a jelenségek anakronizmussá válnak abban a pillanatban, amikor a történelmi fejlődés a szocialista társadalom feltételeit már megteremtette. A szocialista forradalom győzelmének kivivásában és a szocialista társadalom felépülésében érdekelt proletariátusnak tehát nincs mit kezdenie ezekkel az osztályharcát és a társadalmi felszabadulást akadályozó jelenségekkel.

Ha a társadalmi felszabadulásért küzdő proletariátus kizárja mozgalmának és szocialista társadalmának látköréből a nemzeti fejlődés lehetőségeit - érvel ezzel a gondolatmenettel szemben a másik szellemi pólus -, akkor a "nemzethalál" bekövetkezését a szocialista társadalmi felszabadulás folyamatának korlátozásával, az erre alkalmas nacionalista ideológiának az ébrentartásával lehet és kell akadályozni.

Ugy véljük, az egyoldalu szellemi pólusok okozta félreértések és zavarok eloszlatásához az a történelmi szemléletü álláspont adhatja a legnagyobb segitséget, amely a nemzeti kérdést meghatározó társadalmi követelmények s etnikai tényezők bonyolult kölcsönhatásának mindenkori megállapitására képes.

Közdutott, Marx és Engels sem tagadta soha, hogy az egy nyelvet beszélők részéről a területi egység megteremtésének igénye, a középkori vallásos mitoszok ellen fellépő racionalista világnézet izmosodása, a közös vonások felismerése, az egységes nemzeti nyelvek kialakulása, a nemzet történelmének felfedezése a polgári társadalmi felszabadulás talaján jöttek létre. Azt sem vitatták, hogy a nemzeti érzést is az ipari fejlődés előtt álló feudális akadályok elháritására, a feudális nagybirtokrendszer feloszlatására, a nemzeti nyelvü s tudatu kultura tömeges elterjesztésére, a független nemzeti kormányok és a polgári szabadságjogokat biztositó intézmények kialakitására irányuló polgári társadalmi törekvések váltották ki. "A középkor vége óta - irta pl. Engels Az erőszak szerepe a történelemben c. cikkében - a történelem azon munkálkodik, hogy Európát nagy nemzeti államok alkossák. Csakis ilyen államok felelnek meg az európai uralkodó polgárság normális politikai berendezkedésé-

nek, ugyanakkor elengedhetetlen előfeltételei a népek harmonikus nemzetközi együttműködésének is, amely nélkül a proletariátus uralma nem állhat fenn. A nemzetközi béke biztositása csak akkor lehetséges, ha előbb kiküszöbölnek minden elkerülhető nemzeti surlódást, minden nép független és ur a saját portáján. A kereskedelem, a földmüvelés, az ipar fejlődésével és egyszersmind a burzsoázia társadalmi hatalmi pozíciójának kialakulásával tehát mindenütt megnövekedett a nemzeti érzés, a szétforgácsolt és elnyomott nemzetek egységet és önállóságot követeltek. Az 1848-as forradalom ezért Franciaországon kivül mindenütt a nemzeti és ugyanakkor a szabadságkövetelések kielégitését is célozta."[2]

A nemzet tehát nem a holtak, hanem az élők egyesüléseként jött létre, mégpedig abban a társadalmi folyamatban, amelyben az emberiség tullépett a feudális partikularizmus történelmi lépcsőfokain. A korabeli társadalmi felszabadulásban érdekelt osztályok azonban görcsösen ragaszkodni kezdtek a multtá vált jelenhez, miközben a társadalmi fejlődés dinamikus tényezői az emberiség felemelkedésének uj lépcsőfokait kezdték épiteni. Mindez a nemzeti kérdés funkcióváltását is magával hozta. A nemzeti érzés a feudális elnyomás alóli felszabadulás és a polgári jogok kivivásának eszközéből egyre inkább olyan önmagáért való végcél lett, amelyet az uralkodó osztályok jól fel tudtak használni a maguk álláspontjának igazolására. "A hadsereg a parcellás parasztok point d'honneurje (becsületbeli ügye) volt - irta Marx e funkcióváltást a francia hadsereg változásaiban kimutatva -, őket magukat hősökké változtatta, akik kifelé uj tulajdonukat védték, az éppen kivivott nemzetiségüket dicsőitették, a világot kifosztották és forradalmasitották. Az egyenruha volt a saját diszruhájuk, a háboru a költészetük, a képzeletben meghosszabbitott és kikerekitett parcella a hazájuk, a hazaszeretetük pedig a tulajdon érzésének eszményi formája volt. De az ellenségek, akikkel szemben most a francia parasztnak meg kell védenie tulajdonát, nem a kozákok, hanem az hiussier-k (birósági végrehajtók) és az adószedők. A parcella már nem az ugynevezett határban van, hanem a jelzálogkönyvben. Maga a hadsereg már nem a parasztifjuság virága, hanem a paraszti lumpenproletariátus mocsárvirága."[3]

A racionális eszmei irányzatként induló nemzeti ideológia pedig a társadalmi problémák elhallgatásával kizárólag a nemzeti elem szerepét kezdte kidomboritani. Ugy folytatta a mult eszményitését, hogy kihuzta belőle annak társadalmi valóságtartalmát. S egyre jobban elszakadva az uj kor uj valóságától, olyan előitélet-rendszerré kezdett válni, amely a kialakuló uj társadalmi osztályellentétekkel szemben a mindenben kiváló és becsületes saját nemzetbeliek és az alávaló idegenek ellentétpárjának tételére korlátozódott. Amikor a párizsi Réforme az 1848-as juniusi forradalom vérbefojtása után igy siránkozott: "a legszomorubb ezekben a belső viszályokban az, hogy kialszanak, elvesznek a hazafias, a nemzeti érzések", Marx és Engels megjegyezték: "azaz éppen az az ábrándozás, amely által mindkét osztály a maga meghatározott érdekeit, az

---

[2] Marx-Engels Müvei 21. kötet, Bp., 1970. Kossuth, 335. l.

[3] Marx-Engels Müvei 8. kötet, Bp., 1962. Kossuth, 199. l.

életfeltételeit hazafias és nemzeti mázzal vonta be. Amidőn ezt 1789-ben tették, még a valóságos ellentétük sem volt kifejlődve. Ami akkor a helyzet megfelelő kifejezése volt, ma csupán kibuvó a helyzetből. Ami akkor test volt, ma ereklye". "A Réforme áttólja az ügyet a "lelkiismeret" területére, és most a morális fecsegés kisegit minden bajból. Burzsoázia és proletariátus ellentéte tehát e két osztály eszméiből származik. És honnan származnak ezek az eszmék? A társadalmi viszonyokból. És honnan ezek a viszonyok? Az ellenséges osztályok anyagi, gazdasági életfeltételeiből. A Réforme szerint mindkét osztályon segitve van, ha elveszitik valóságos helyzetüknek és valóságos ellentétüknek tudatát és megmámorosodnak a "hazafias" érzések meg az 1793-as szólamok mákonyától".[4]

Marx és Engels figyelmét az sem kerülte el, hogy az alapvető társadalmi viszonyok megváltozása a nemzet és a haza fogalmát sem hagyta érintetlenül. "A párizsi munkásokat elnyomta a tulerő, de meg nem törhette őket. Megverettek, de ellenfeleik legyőzettek. A brutális erőszak pillanatnyi diadalának ára a februári forradalom összes illuzióinak és képzelgéseinek megsemmisülése, az egész ó-republikánus párt felbomlása, a francia nemzetnek két nemzetté, a vagyonosok nemzetévé és a munkások nemzetévé való hasadása volt. A trikolor-köztársaság már csak egy szint visel, a megvertek szinét, a vér szinét. Vörös köztársasággá lett."[5]

Kelet-Európában a kép annyiban is eltér az előbb megrajzoltaktól, hogy a nemzetet létrehozó társadalmi alapok csak részben s többnyire a feudális maradványok felszámolása nélkül alakultak ki. Ebből következően a nemzetté válás társadalmi kötelékei, az ipari fejlődés, a jobbágyság felszabaditása, a népet a nemzet valóságos testébe integráló polgári demokratikus szabadságjogok, a racionális nemzeti tudat sokszor csak korlátozott szerephez jutottak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a nemzetileg nagyon kevert területen a feudális vagy burzsoá osztályelnyomás nemzeti-nemzetiségi elnyomással párosult és az utóbbi formájában jelentkezett, megérthetjük, hogy a szocialista forradalom előtti korszakban a nemzeti érzés miért futott itt gyakran vakvágányra. Mélyenszántó, történelemformáló politikai tettekre is buzditott, de a társadalmi elmaradottság következtében nem egy esetben nemzeti-népi-faji és vallási feszültségeket konzerváló erkölcsi-etnikai kategóriaként jelentkezett.

Arra vonatkozóan, hogy ez az elmaradottság, a feudális s a polgári elnyomás összefonódása s konzerválódása hogyan befolyásolta a nemzet helyzetét, Veres Pétert idézzük: "A nemzeti közösség élete - irta - ... nemcsak jelvényekből, zászlókból, indulókból, diszruhákból, ünnepélyekből, fehér és zöld asztal melletti fogadkozásokból ..., hanem főképpen sok-sok munkából és nehéz küzdelemből áll ... Ebben a küzdelemben aztán az elméletileg egységesnek látszó nemzet megoszlik: az egyik irányit, a másik dolgozik; az egyik parancsol, a másik engedelmeskedik; az egyik uralkodik, a másik szolgál, és

[4] Marx-Engels Müvei 5. kötet, Bp., 1961. Kossuth, 433. l.

[5] Uo. 123. l.

természetesen az egyik duskálódik, a másik nélkülöz, sőt sokszor szenved, nyomorog és éhezik."[6]

Nyilvánvaló, hogy ez a társadalmi állapot a nemzet etnikai tényezőit is károsan befolyásolta. "A mezőgazdasági termelés alacsony szinvonala, az egészségtelen birtokmegoszlás, széles rétegek nagy nyomorusága és fogyasztóképtelensége, az ipari termelés kezdeti nehézségei, az agrár- és mezőgazdasági szociálpolitika abszolut hiánya és általában a feudálkapitalista berendezkedés társadalmi, gazdasági és szociális fogyatékosságai voltak a kivándorlás közvetett okai" - irta Kovács Imre.[7]

Minthogy az eddigiek során a nemzeti kérdés fejlődésében szerepet játszó társadalmi tényezőket elemeztük, felmerülhet az a kérdés, hogy az internacionalista proletariátus közömbös lehet-e a nemzeti mozgalmak és a nemzeti elnyomás bármilyen formái iránt. " A munkásoknak nincs hazája - ez azt jelenti, hogy gazdasági helyzete (le salariat) nem nemzeti, hanem nemzetközi; osztályellensége nemzetközi; felszabadulásának feltételei szintén azok; a munkások nemzetközi egysége fontosabb a nemzeti egységnél. Vajon ez azt jelenti-e, vajon ebből az következik-e, hogy nem kell harcolni, amikor az idegen nemzeti elnyomás megdöntéséről van szó?? Azt jelenti, vagy sem? A gyarmatok háboruja a felszabadulásért? Irország Anglia ellen? Vajon a felkelés (a nemzeti felkelés) nem a haza védelme-e?"[8]

Annak bizonyitékait, hogy a proletariátus nemzetközi létfeltételei és internacionalista ideológiája nem jelenthetett s nem is jelenti a nemzeti vagy nemzetiségi elnyomás semmilyen formájának a tudomásul vételét, még tetszés szerint sorolhatnánk. Ebből a sokoldalu bizonyitóanyagból ehelyütt mindössze két olyan gondolatot emelünk ki, amelyek a szocializmust a nemzeti közömbösség álláspontjának igazolására felhasználók két nagyon elterjedt szólamának cáfolására alkalmasak. Vannak ugyanis, akik ugy vélik: ha a nemzetközi proletariátus a nemzetek közeledéséért, megértéséért s a nemzeti elzárkózás ellen küzd, akkor ebből mindenféle nemzeti mozgalom mindenkori elitélése következik. Holott köztudott, hogy Lenin, aki valóban nem értett egyet a nemzeti-nemzetiségi mozgalomban felbukkanó szeparatista törekvésekkel s elkülönülési tendenciákkal, tiltakozott az ellen, hogy a szeparatizmustól való félelmével indokolják és szentesitsék a nemzetek vagy nemzetiségek üldözésének s jogfosztásuk fenntartásának politikáját. "A marxisták sohasem fogják engedni, hogy nemzeti jelszóval - akár nagyorosz, lengyel, zsidó, ukrán vagy más jelszóval - megszéditsék őket - irta 1913. julius 16-án Kadétok az ukrán kérdésről cimü cikkében -. De a marxisták arról sem feledkeznek meg, hogy minden demokrata elemi kötelessége harcolni az ellen, hogy bármely nemzetet üldöz-

---

[6] Veres Péter: Husz év, Bp., 1947. Misztótfalusi 289-290. l.

[7] Kovács Imre: A kivándorlás, Bp., 1938. Cserépfalvi 55. l.

[8] Lenin Müvei 35. kötet, Bp., 1956. 227-228. l.

zenek "szeparatizmus" miatt, kötelessége harcolni a nemzetek teljes és fenntartás nélküli egyenjoguságának és önrendelkezési jogának elismeréséért."[9]

Mindez azonban csak a szocialista forradalom győzelme előtti periódusra vonatkozik - hallható néha a fentebb jelzett álláspont másik, nem kevesebb zavart okozó következtetése. A társadalmi felszabadulás győzelme után már nincs szükség a nemzeti felszabadulás folyamatának politikai megjelölésére. Velük szemben is Leninre hivatkozunk, aki, abból az alapvető felismerésből kiindulva, hogy a történelmi fordulat utáni helyzetben a nemzeti elnyomás a társadalmi (lett légyen feudális vagy kapitalista) elnyomás maradványait konzerválja, szembeszállt a társadalmi felszabadulás automatikus hatásában reménykedő (valójában a nagyon is bonyolult uj problémákkal szembeni riadtságot s tanácstalanságot leplező) álláspontokkal. Ezért nemcsak azt az elméletet utasitotta vissza, amely a társadalmi felszabadulásnak a nemzeti felszabadulásra gyakorolt automatikus hatását hirdette, hanem nagyon határozottan leszögezte: "Azt állitottuk, hogy a szocializmus elárulása volna, ha a szocializmusban lemondanánk a nemzetek önrendelkezésének megvalósitásáról. Azt válaszolják nekünk, hogy az önrendelkezési jog nem alkalmazható a szocialista társadalomra . Ez lényegbevágó nézeteltérés." ... " Tudjuk - hangoztatják ellenfeleink velünk szemben -, hogy a szocializmus megszüntet minden nemzeti elnyomást, minthogy megszünteti az osztályérdekeket, amelyek a nemzeti elnyomásra vezetnek. Mire való ez a bölcselkedés a nemzeti elnyomás megszüntetésének gazdasági előfeltételeiről, amelyek már régesrégen ismeretesek és vitathatatlanok, amikor a vita a politikai elnyomás egyik formája körül, mégpedig az egyik nemzetnek egy másik nemzet államának határai között való erőszakos visszatartása körül folyik? Hiszen ez egyszerüen kisérlet arra, hogy kitérjenek a politikai kérdések elől! És további okoskodásaik még jobban meggyőznek minket ennek a megitélésünknek a helyességéről. (Semmi okunk nincs arra a feltevésre, hogy a nemzet a szocialista társadalomban gazdasági és politikai jellegü egység lesz. Minden valószinüség szerint csak kulturális és nyelvi jellegü egység lesz, minthogy a szocialista kulturkör területi felosztása, ha ilyesmire sor kerül, csak a termelés szükségletei alapján történhet, amikor is ennek a felosztásnak kérdését magától értetődően nem az egyes nemzeteknek külön-külön, saját szuverén hatalmuk birtokában (mint az "önrendelkezési jog" követeli: kell eldönteniük, hanem ezt illetőleg az érdekelt állampolgárok együttesen fognak rendelkezni...).[10]

Tudjuk, a történelmi fejlődés bebizonyitotta, hogy azon a talajon, ahol és abban a történelmi helyzetben, amelyben a szocialista forradalmak győztek, a társadalmi felszabadulás után a nemzetek nemcsak kulturális és nyelvi jellegü, hanem - a lényeges törvényszerüségeket tekintve - ugyan egymással megegyező, de mégis önálló gazdasági és politikai jellegü egységek is lettek.

A társadalmi felszabadulás uj utjait kialakitó és ezzel a nemzeti és mindenfajta elnyomás megszüntetésének feltételeit egyengető szocialista átalakulás

---

[9] Lenin Müvei 19. kötet, Bp., 1955. Szikra, 259-260. l.

[10] Lenin Müvei, 22. kötet, Bp., 1951. Szikra 335-336. l.

sodrában igy indulhatott meg Kelet-Európában is az a folyamat, amely először integrálta véglegesen a néptömegeket a nemzet testébe, öntudatra ébresztve és saját sorsuk kialakitójává téve őket.

Az évszázadok óta szunnyadó vagy önemésztésre itélt népi energiaforrások végre tartósan felszabadultak. A polgári forradalmi átalakulás hiányából származó elmaradottság felszámolásának sikerélményei pedig nemcsak a nemzeti érzés ébredésének feltételeit, hanem annak a polgáritól elütő társadalmi és tudati alapjait is kezdték kialakitani.

Mi lehet, mi legyen ebben a folyamatban a nemzeti szerepe? Régi előitéletrendszer marad csupán, amelyen a társadalmi felszabadulás folyamata előbb-utóbb tullép, vagy az egy nyelvet beszélők olyan védelmi eszköze, amely alkalmas e folyamat korlátozására?

Ugy véljük, e kérdésekre azok tudtak helyesen megfelelni, akik világosan látták a nemzet keletkezésének történelmi körülményeit és azokat az uj tényezőket, amelyek további szerepét meghatározzák. A magyar kommunisták tudták, hogy a nemzetté válás és a nemzeti fejlődés nem az elmaradottság jele, hanem a feudális elmaradottság felszámolásának lényeges lépcsőfoka. Ezért a társadalmi osztályharc és a nemzeti felszabadulás összefüggéséből indultak ki: a haza olyan társadalmi képződmény - vallották -, amelynek arculatát osztályérdekek, a politikai jogokban való részesedés mértéke is meghatározza. Ezért tudták 25 évvel ezelőtt egy korábban elképzelhetetlen - a nemzet sorskérdéseinek megoldásához nélkülözhetetlen - társadalmi találkozás szellemi feltételeit megteremteni. A nemzetköziséget büszkén vállaló s nemzetietlennek bélyegzett forradalmi magyar proletariátus és a nemzet többségét képviselő, de a nemzetből korábban kirekesztett dolgozó osztályok és rétegek végleges egymásra találásának első napjait kezdte akkor irni a történelem. A nemzet többségének sorskérdései a korábbi kilátástalanság vakvágányáról az emberi haladás nyilegyenes sinpárjára futottak át.

Mit hozott magával e történelmi találkozás pillanatára évtizedek homályából a nemzet, és mit az osztály?

A nemzet dolgozó osztályai sok elvetélt forradalmi energiát, vágyukat az uj emberi életért, amely annyi sikertelen próbálkozás után talán végre beteljesedik. Azt a tapasztalatot, hogy minden olyan kisérlet, amely az osztályharc háta mögött, annak alapvető kérdéseit kikerülve igyekezett a nemzet ügyét előrevinni, egy tapodtat sem haladt előre, ellenkezőleg, megbénitotta, lefékezte és tétlenségre itélte a nemzet egyébként cselekvésre kész erőit. És a kétséget, amely évszázadokon keresztül lassan, de a fában percegő szu biztonságával ette bele magát a nemzet idegrendszerébe, és a forradalmi hónapok reményeinek ellobbanása után még inkább elhatalmasodott.

A soraiban megtizedelt, lelkileg és fizikailag megalázott forradalmi osztály magával hozta a magyar történelem megértésének képességét, egy olyan eszmét, amely fel tudta oldani annak ellentmondásait és képes volt arra, hogy a kétség hangulatait az értelmes cselekvésből fakadó remény és bizonyosság érzése váltsa fel.

Melyek voltak ennek a programnak a legfontosabb felismerései? A mélypontra zuhanás okát nem abban látta, hogy mi, magyarok alávalóbbak vagyunk más

népeknél, nem nemzeti-etnikai tulajdonságaink végzetszerüségével magyarázta, hanem egy olyan, társadalmilag elmaradott ország viszonyaival, amely a nép erőfeszitései ellenére is csak a feudális erőkkel kompromisszumra lépve és ellentmondásosan tudta napirendre tüzni a polgári forradalom követeléseit, holott történelmileg már évtizedek óta a szocialista forradalmak korszakába léptünk. Ezért a szocialista átalakulás feltételeinek megteremtéséért küzdő munkásosztálynak radikálisan meg kell oldania a polgári forradalom minden elodázott kérdését is. E program szerint viszonylag rövid időn belül fel tudjuk számolni az évszázados társadalmi elnyomás által fenntartott nemzeti elmaradottságunkat, ugy, hogy közben nem nélkülözzük majd a nemzetközi haladás erőinek, mindenekelőtt a Szovjetuniónak a támogatását.

Anélkül, hogy kétségbevonnánk az azóta, immár negyedszázada zajló folyamat kitérőit, ellentmondásait, konfliktusait, annyit összefoglalólag mégis megállapithatunk: a szocializmus épitésével korunk követelményei szerint teremtjük meg a nemzeti felemelkedésnek azokat a társadalmi-politikai-kulturális kötelékeit, amelyeket évszázadok történelme részben vagy teljesen elmulasztott.

A korszerü ipar, a modern technikát meghonositó s befogadó szocialista mezőgazdaság, a kultura területén végrehajtott társadalmi igazságszolgáltatás, a szocialista demokrácia kiterjesztésére és kiteljesitésére irányuló törekvések a társadalmi felszabadulás és a nemzeti felemelkedés együttes és együvé tartozó tényezőivé váltak.

Most példának okáért a "gyepsori ebédek" eltünése és szocialista nemzetünk kulturális felemelkedése közötti nyilvánvaló összefüggéseire utalunk. Sokan emlékeznek még Dankónénak arra a jó napjára, amikor hetven fillért keresett, és elhatározta, csinál egy jó ebédet. "Vesz a székben egy negyedkiló tehénfaggyut - boldogabb időkben szappant főztek belőle -, hozzá tiz deka valódi disznózsirt, olyat, amelyikben a hentes már kolbászt és pecsenyét sütött, nagyon finom izü és igen olcsó, és főz egy kis jó tört krumplit. Sója, paprikája most van, ami pénze megmaradt, azon meg vesz mindért krumplit, a legolcsóbbikból, a valódi takarmánykrumpliból, abból többre telik... Lelkendezve várták otthon. Akár az öreg fecskét az eresz alatt a pocosszáju fiókák. - Na, menjetek tüzrevalóért, én meg hámozok krumplit - mondta nekik. Azok elszaladtak a mezőre, és szedtek egy-egy kötő vagy ingalj ganéjt - némelyiknek nincs is kötője. Retkes térdük és fehérlő combjuk messze látszott, ahogy felfogva az ingüket, hátrafeszülve cipelték a tüzelőt. Hogy piszkos lesz az ingük, nemigen törődtek vele, mert már amugy is fekete volt. Dankóné ezalatt a küszöbön átkozódott. Szidta a boltost, mert rossz krumplit adott. Fekélyes volt és poshadt, felét el kellett hányni, s mire meghámozta, vörös, majd kékesbarna szint játszott. Mindegy, már régen nem ettek meleg ételt, málén és rozskenyéren tengődtek, néha főzött egy kis köménymagos levest, köménymag és zsir nélkül, teát minden nélkül vagy lebbencslevest krumpli és szalonna nélkül. Most jóllaknak egyszer. A faggyuval összesütött pecsenyezsirnak csuda jó szaga volt, betöltötte az utcát. A gyerekek ott lebzseltek a katlan körül, fujták a tüzet, mert nyers volt a ganéj és füstölt, a szunyogok befulladtak volna

a pitvarban. S minden pillanatban belenyultak egy csorbaszélü fakanállal a kondérba, megnézni, hogy megfőtt-e már. Amit megnéztek, megették félnyersen."[11]

Ilyen társadalmi elesettségben nemzetünk többségének szellemi felemelkedése s magának a szellemnek a virágzása is puszta vágyálomnak tünt. "Nem luxus-e, nem ködverés kulturáról, irodalomról beszélni, mig a nép, amelynek ezt a kulturát meg kellene teljesitenie, testét, halló- és látószerveit is alig tudja müködésben tartani - tette fel a jogos kérdést a három millió koldus Magyarországában a harmincas években Illyés Gyula.-. Mi értelme dalodnak, ha a fül, amelynek be kellene fogadnia, az éhség vérapadásától dobol, s a szájat, amely dalodat ismételné, vacogással tölti meg a hideg?"[12]

A gyepsori ebédek köddéválása után emelkedhetett csak ugrásszerüen népünk müveltségi szinvonala; a tanyasi kollégium, az ének és zenei általános iskola, a népkönyvtári hálózat, a müvelődési otthon, az öntevékeny müvészeti csoport nem verhetett gyökeret a gyepsori életforma szikes talaján. És szellemi felvirágzásunk olyan lényeges feltételének, mint az anyanyelvnek a jövőjét sem kell a gondolat mind egyetemesebb horizontokat fürkésző igényességétől féltenünk.

"Az anyanyelv az anyaöl érzők bujtató melege - irja Fábry Zoltán -. Az anyanyelv: gyökérszükséglet, gyökérnosztalgia, gyökértapadás. Az anyanyelv az elsodródás horgonybiztositéka. De a költő világot néz és világot lát. A költészet: világszemlélet, és ha a költő hangja - visszhangbiztositón - nem ütközik világhorizontba, akkor elful, önzsirjába fullad. Az anyanyelv csak a világgal egyező és világkorrespondeáló ritmusban leli meg teljesebb mondanivalóját - az emberiség anyanyelvét - és igy visszhangját. A visszhang, a visszhangbiztonság... két tényezőn mulik: a nyelvhüségen, a nyelvjövőn és a világtudaton, a világhorizonton. Ahol csak az egyik érződik, ott nem adódhat teljes visszhang... Tapadó, anyaölként visszahuzó röghüség nyelve nem verhet adottságokon tuli visszhangot, és megforditva: a világba tárulkozás nyelvhüség nélkül hitelét veszti."[13]

Az uj nemzeti felemelkedést megalapozó társadalmi változás nemcsak egy uj társadalmi tudat kialakitását inditotta el, hanem a történelemformáló nemzeti érzést is megujitotta. Ennek a nemzeti érzésnek nem a szoborrá merevitett mult, hanem az élő nemzet a tárgya, nem vallásos mitoszokat konzervál, hanem az uj magasságok felé törő erőfeszitéseket táplálja. A nemzethez való tartozás érzésvilága mindinkább a társadalmi felszabadulás racionális tudatával olvad össze.

---

11) Veres Péter: Ebéd a gyepsoron. A Husz év c. kötetben. Bp. 1947. Misztótfalusi, 138-140. l.

12) Idézi Fábry Zoltán: Emberek az embertelenségben. Bratislava, 1962. Szlovákiai Szépirodalmi Évk. 53. l.

13) Fábry Zoltán: Harmadvirágzás. Szlovákiai magyar irodalmi adalékok. Bratislava, 1963. Szlovák Szépirod. kiadó. 195-196. l.

Ha korunkban az egyetemes fejlődés teremtette meg a nemzetté válás, néhány esetben a nemzetté ébredés követelményeit, akkor ez a folyamat nem az elzárkózás tendenciáit fogja végső fokon erősiteni. Olyan egyenrangu népek közösségében, amelyek évszázados társadalmi elmaradottságuk felszámolásával egyenlitik ki a közöttük feszültségeket létrehozó egyenlőtlenségeket, nincs szükség semmilyen, az agresszivitást leplező érzelmi pótlékra. És mivel a népek közeledése nem a szóban forgó nemzetek sajátosságainak vagy különbözőségeinek megszüntetésével megy végbe, a nemzeti fejlődés sem lehet az elzárkózás eszköze. Egy egyetemes eszmény ugyanis mindig összeköt, sohasem elkülönit, s csak az uniformizálással szembeni megkülönböztetést akarja, nem az osztályozást.

Mindezzel korántsem a kép problémamentességét kivántuk bizonyitani. Mindössze csupán azt a vitathatatlan összefüggést kivántuk érzékeltetni, hogy a nemzet évszázadokig elvetélt, önemésztésre vagy tétlenségre itélt energiáit a szocializmus szabaditotta fel. S miközben a nemzeti felemelkedés korszerü kötelékeit létrehozta, az uj valóságtartalommal telitődő és a mult legjobb hagyományaiból is táplálkozó nemzeti érzés történelmi pályáját is kijelölte.

Ami a mult tárgyi emlékeinek tényleges megóvását, megőrzését és megbecsülését illeti: forditottak-e pl. valaha is annyi gondot, szakértelmet és pénzt a visegrádi, szentendrei, ráckevei, vértesszentkereszti, soproni, diósgyőri, egri, hollókői, sárospataki, simontornyai, sümegi, szigligeti, martonvásári, siklósi, pécsi, szombathelyi, esztergomi, székesfehérvári és budapesti müemlékek rekonstruálására, restaurálására, mint éppen napjainkban?

De nemcsak a tárgyi emlékek, hanem az élő s eleven hagyományok ápolásáról, felkarolásáról és végrehajtásáról is szó van. Vajon tettek-e valaha is többet Széchenyi: Magyarország nem volt, hanem lesz! jelmondata feltételeinek megteremtéséért, amelyeket Vajda János még 1888-ban igy fogalmazott meg:

Ha mint megannyi Cortez Nándor, multunk
Hajóit eltökélten fölgyujtottuk,
Hogy itt az uj világot, melyhöz értünk,
Meghóditjuk, de vissza már nem térünk,
Nem pislogunk a sirba dicsőségér',
Csak szent ereklye már az ősi cégér,
Eltünt, s uj diszbe öltözött a puszta,
Szebb délibáb - jólét fényébe uszva,
Kinvallató pandur s futó betyár
Helyén sürün a mozdony griffje jár...,
Nadrágszij, csáti bot, cigányok sátra,
Nemesség bibliája: ferbli kártya,
És - tisztesség nem eshetik kimondva -
Rojtos gatya kerülnek muzeumba:
Akkor telik be jós igéd, Széchenyi:
Dicsőség, boldogság lesz itten élni...

Mult-jelen-jövő, szocializmus és hazafiság, társadalmi és nemzeti felszabadulás ilyen szerves kapcsolata és együvé tartozása, átalakulásunk politikai vezető erejének sarkalatos eszméje. "A mi célunk az, hogy legjobb - haladó és ezért maradandó - nemzeti hagyományaink mind szervesebben összekapcsolódjanak a szocializmus haladó és maradandó eszméjével - mondotta Aczél György elvtárs -. Hovatovább nem kell majd a munkásosztály államában külön szocialista jelzővel emliteni a hazafiságot, mert aki ezt a hazát szolgálja, magától értetődően a szocialista haza hive, eszméinek vállalója. Mi ebben a tekintetben is azt tartjuk: a csak kontinuitást, a történelem folytonosságát hangsulyozó álláspont ugyanugy hamis, mint a csak diszkontinuitást, a szüntelen történelmi ujrakezdést hangsulyozó felfogás. Egyetlen néppel sem lehet mindennap ujra és ujra megtagadtatni azt, amit tegnap kinok és keservek között megteremtett. A jót megőrizve, meghaladni, a rosszon - elvetve azt - tullépni, azt hiszem, ez a helyes utja népnek és irodalomnak egyaránt. Mindez más szóval azt jelenti, hogy a magyar nemzet legjobb hagyományait a szocialista nemzetről szóló lenini tanitás szellemében akarjuk folytatni. Nincs és nem is lehet szocialista nemzeti egység internacionalizmus nélkül, a világ haladó és szocialista erőivel való bensőséges kapcsolatok, összefogás nélkül. A nemzeti egység nem lehetséges a Szovjetunió iránti tisztelet, testvéri barátság nélkül."[14]

Nem egyszer fordult elő, hogy a haza birtokbavételének folyamatában korábban terméketlennek tünő tájakat is az emberi boldogulás szolgálatába tudtuk állitani. A Magyar Alföld szikes hátát mélyen, az elevenig megfurva pl. gyógyitó forró vizek s hatalmas energiák szabadultak ki és szökkentek a felszinre.

Szocializmus és hazafiság korszerü egybeötvözésének folyamatában a helyes szellemi poziciók a természetinél is nagyobb energiaforrások kiszabadulását és felszinre szökkenését segithetik. Alkotó emberi erőket elzáró forrásokat nyithatnak meg, hogy azoknak a tiszta és bővizü folyamatoknak a vizét táplálják, amelyeket - Ady Endre hasonlatával élve - sohasem ölhet meg az iszap.

---

[14] Aczél György: Eszmék erejével. Bp., 1970. Kossuth, 145-146. l.

G. MÁRKUS GYÖRGY

A MANIPULÁCIÓ TÁRSADALMI FUNKCIÓJA A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

Szeretném mindenekelőtt kiemelni Mód elvtárs rendkivül sokoldalu, gondolatgazdag beszámolójának azt a Leninre visszavezetett tézisét, amelyet a legfontosabbnak, legaktuálisabbnak tartok: a mát nem téveszthetjük össze a tegnappal, nem magyarázhatjuk a tegnap vagy a tegnapelőtt analógiájára, hanem - idézve a szerzőt - "önálló stratégiai jelentőséggel kell vizsgálni a ma születő korszak minden lényeges kérdését és ezek fő összefüggéseit".

A beszámoló gerincét a fejlett tőkésországok helyzetének elemzése képezi. Mód elvtárs részletesen elemzi Galbraith és Marcuse müveinek fényében a gazdasági-politikai helyzet ideológiai vetületét. Marcuse korunk jellegét a "mindenható", a mindent magábaolvasztó technika uralmára vezeti vissza. Hasonlóan Galbraith is az "ipari rendszer" által determináltnak tartja a társadalom egészét. Hozzászólásomban arra szeretnék rámutatni: mi van valójában a technicista determinizmus ideológiája mögött, milyen politikai-gazdasági realitást takar a technika uralmának látszata.

Az igazság az, hogy nem a technika uralkodik az embereken - mint ahogy ezt Galbraith és Marcuse vélik -, hanem a burzsoázia állitja a maga elnyomó érdekeinek szolgálatába - ellentmondásosan, de sajnos nem minden siker nélkül - a modern tudomány eredményein nyugvó technikát. A tőkések a technikát mint uralmi eszközt:

- felhasználják a nyilt erőszak és agresszió erősitésére (ezt a problematikát ismertette Mód elvtárs beszámolója),
- felhasználják azokra a kisérletekre, amelyekkel a munkásosztályt igyekszenek integrálni, leszerelni a termelési folyamaton belül (ezzel a kérdéssel Tolnai elvtárs korreferátuma foglalkozik majd),
- felhasználják arra, hogy a munkást a termelésen kivül, életmódjában, fogyasztásában, szabadidejében tegyék passzivvá, apolitikussá, a polgári normákhoz igazodóvá. Ezt az utolsóként emlitett jelenséget szeretném hozzászólásomban behatóan tárgyalni.

Hozzászólásom témája tehát a manipuláció társadalmi funkciója a fejlett tőkésországokban. Manipuláción a hamis tudatnak a modern tömegtermelésre és a modern tömegkommunikációs eszközökre alapozott termelését értem, amely lényegét tekintve arra irányul, hogy az átlagember szükségletrendszerét az uralkodóosztály partikuláris érdekéhez szabva alakitsa ki.

Célkitüzésem, hogy a gazdasági, még szükebben fogyasztási manipulációt ismertessem és értékeljem. A témának ezt a leszükitését azzal támasztanám alá, hogy éppen a fogyasztás manipulálása az a bázis, amelyre az összes többi manipulációszint - a politikai, kulturális stb. - ráépül.

A szükségletekkel való spekulálás, mint a magántulajdonban rejlő lehetőség akkor válhat társadalmilag számottevő determináns tényezővé, amikor a tőkés rendszer termelőapparátusa az uj és egyre ujabb termékek tömeges kibocsátására képes (és kénytelen), s amikor a termelési viszonyoknak és a politikai intézményeknek olyan integrálódó rendszere alakul ki, amelyben az egyes magántulajdonosok "spekulációi" egymást erősitve egyesülhetnek, osztálytartalommal telitődve egy irányba terelődhetnek.

Korunkban a tőkés termelési mód nagyipari tömegtermeléssé, a tőkés gazdasági mechanizmus spontán-anarchikus szabadversenyes piacgazdaságból integrálódásra és tervezésre kényszerülő állami monopolkapitalizmussá alakul át, az egymással konkurráló egyéni tőkések kényszerüen "eszmei össztőkéssé" egyesülnek. Elég világosan körvonalazódik, hogy a manipuláció e társadalmi-gazdasági alakulatnak egyik lényeges kategóriája. A nehézséget a kutatások jelenlegi stádiumában az okozza, hogy a rendszernek mint egésznek átfogó ismerete nélkül igen nehéz, szinte lehetetlen gondolatilag adekvátan megragadni e rendszer egyik centrális alkotóelemét, másrészt a globális kép kialakitásához külön-külön is ismerni kellene a rendszer főbb komponenseit.

Egy ilyen totális elemzés hiányában is elhatárolhatjuk magunkat néhány közkeletü, a mai kapitalizmusra vonatkozó koncepciótól:

- hogy a kapitalizmus a szakadék szélén áll, már csak a "belelökés" hiányzik pusztulásához;
- hogy maga a kapitalizmus annyira megszilárdult, megerősödött, hogy minden ellene irányuló forradalmi akció eleve kudarcra van itélve, másrészt a munkásosztály integrálódott és szubjektive sem képviseli a rendszer tagadását;
- hogy a mai fejlett nyugati országok gazdasága, társadalma olyan minőségi változásokon ment át, hogy a tőke kiszorult uralmi pozíciójából, a kapitalizmus megszünt kapitalizmus lenni.

A legfejlettebb tőkés gazdaságok fennmaradása és funkcionálása azt bizonyitja, hogy a kapitalizmus mindmáig képes volt a fejlett termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondást saját termelési módjának a keretein belül áthidalni, sőt sikerült a termelési-gazdasági viszonyokat, a politikai strukturát és a társadalmi tudatot ugy átformálnia, hogy a gazdaság további - irányitott -

növekedése közvetlenül ne a társadalom forradalmasodását, hanem a fennálló uralmi viszonyok konzerválását segitse elő.

Polgári ideológusok a liberális kapitalizmus átalakulását gyakran dirigizmusnak, intervencionizmusnak nevezik, s képtelenek megmagyarázni, hogyan lehetséges, hogy ami a magántulajdon szempontjából rendszer-idegennek számit (a tulajdonnal való rendelkezés korlátozása), a rendszer egyik alkotóelemévé, rendszerimmanenssé vált, hogy a magántulajdon rendszerének fenntartása csak a magántulajdon, az egyes tőkés szabadságának korlátozása árán lehetséges.

Voltaképpen annak a tendenciának a folytatódását tapasztalhatjuk, amelyről már Lenin is szólt, még 1917 áprilisában: a kapitalizmusnak tervszerü formába való közvetlen átnövéséről van szó.

Ez a "tervszerüség" (ahogy azt Lenin is értelmezte) azonban csak magasabb szinten konzerválja, megszüntetve megőrzi az anarchiát, s nem tudja a mammutvállalatok, a nemzeti tőkés érdekek és a tőke nemzetközi szervezetei közötti gyilkos konkurrenciaharcot feloldani.

A tőkések közvetlen szabadságvesztése csak látszólag sulyos ár a fennmaradásért, valójában kompenzálja az a megnövekedett szabadság, amelyet mint osztályának tagja, mint "eszmei össztőkés" közvetetten élvez: mig multszázadbeli szabadversenyes kollegája termelését az béklyózta meg, hogy kénytelen volt a kereslet után kullogni, addig a mai tőkés a szükségleteknek is szabályozója. A tőkés társadalom keretein belül az egyéni csere helyébe a társadalmat átfogó, a monopóliumok által diktált csereviszony, a kistermelők anarchiájának helyébe a tudományosan megtervezett, produkált és konzervált irracionalitás szervezettsége lépett.

A tudományos-technikai forradalom (amely a fejlett tőkésországokban a gazdaság egészét tekintve ma még előbbrehaladott stádiumban van, mint a gazdasági-kulturális elmaradottság örökségével és az ellenséges környezettel megbirkózni kényszerülő szocialista államokban) igazolja annak a Marx által már ugyancsak jelzett törvényszerüségnek az érvényesülését, amelyet Mód elvtárs referátuma is idéz, hogy a termelés alakulása, az emberi gazdagság termelése egyre inkább a közvetlen termelési folyamaton kivül eső szférák (kultura, tudomány, szabadidő) függvénye, s hogy ez összeegyeztethetetlen a csereértékben és a munkaidő ellopásán alapuló termelési mód fennmaradásával.

De ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az "eszmei össztőkés" olyan elidegenitett szabadidőre, elidegenitett tudományra, onmaga ellentétévé vált "kulturára" alapozza termelését, hogy a mai fejlett tőkésországokban még mindig létező "nyomoruságos bázis" ("az idegen munkaidő ellopása, amelyen a jelenlegi gazdaság alapul") csak a totális elidegenedés áttörésén keresztül szüntethető meg.

Bár az emberi társadalmak megszüntethetetlen törvénye, hogy a szükségleteket közvetlenül vagy közvetve a termelés mikéntje teremti meg, a szükségletek jellegében, mozgásformájában fordulat áll be az ipari termelés meghatározóvá válásával. Minthogy a társadalmi termelés nincs többé közvetlenül a természeti feltételekhez kötve, a szükségletek skálája is kitágul, gazdagabbá, rugalmasabbá válik. Az embernek mint társadalmi lénynek, mint individuum-

nak a kialakulása abban is kifejezésre jut, hogy termelőképességének tökéletesitése, fejlesztése, társadalmi viszonyainak egyre komplexebbé, közvetettebbé válása következtében szükségleteinek rendszerét is egyre magasabb szintre emeli, a "természeti korlátokat" a szükségletek megteremtése és kielégités vonatkozásában is "visszaszoritja". Lukács György szavait idézve: "Ez azt jelenti, hogy a társadalmi kategóriák egy egyre összefüggőbb réteget alkotnak, amely az ember fiziológiailag adott léte fölé emelkedik, sőt módositja azt."[1]

Ez a minőségi változás együtt járt a mennyiségi korlátok áthágásával is. A tőkés jellegü ipari termelés egyre inkább tömegtermeléssé, viszonylag olcsó fogyasztási cikkek tultermelésévé vált.

Mindez azt eredményezte, hogy a szükségletek rendszere - minél inkább biztositva volt az elemi, főleg biológiai jellegü igények kielégitése - társadalmilag irányithatóvá, közvetlenül befolyásolhatóvá vált. A burzsoázia számára az intenziv fejlődésbe való átlépéskor kolonccá válik az akkumuláció kikényszeritette puritán garasoskodás, s a tömegtermeléssel adekvát tékozlást tette a fogyasztás és egyáltalán a nemzetgazdaság normájává. (Mindez természetesen csak makroökonómiailag áll: az egyes tőkés a maga profitja védelmében igenis garasoskodik, mégpedig tudományos, szervezési, racionalizálási módszerek, forszirozottan növelt munkaintenzitás és munkafegyelem révén, ami csak még kirivóbbá teszi a tőkés termelési mód egészének irracionalitását.)

A többlettermeket már nem célszerü elégetni vagy tengerbe önteni; a fogyasztó általi "megsemmisités" jobban biztositja a profitot - de a pillanatnyi profiton tulmenően még valamit: a rendszer f e n n m a r a d á s á t. Hiszen a mennyiségi határok felszámolása a fogyasztásban csak erősitette az adott struktura, az adott minőség uralmát, mind a termelés folyamatában, mind a társadalom egészében.

A manipulált tömegfogyasztásban megnyilvánuló irracionalitás "édestestvére" a fegyverkezési hajsza. A tőkés gazdaság bornirtságából következik a pusztitási potenciál folyamatos növelése. Az automatizáció terjedése a tőkebefektetések terének szükülését eredményezi. A társadalmi többlet adva van, de hiányoznak hasznositásának, értékesitésének természetes csatornái. A beruházási javak fölöslege nagyméretü munkanélküliséghez vezetne, s ez felborithatná a manipuláció jól müködő mechanizmusát. A gazdaság megteremti tehát a kapacitás-szükités, a pusztitás termelői szükségletét - alátámasztva ezt a háborus pszichózis keltésével, ami egyébként nagyon is jól összevág a fogyasztási tobzódással. A katonaság, a hadiipar foglalkoztatottjainak száma a fogyasztók táborát növeli. A "bőség" társadalma a félelem, a rombolás, az agressziv kalandorkodás uralmához kötődik.

A manipulált fogyasztás során háttérbe szorul maga az objektiv hasznosság. Ehelyett szubjektiv kellemesség érzésének keltésére törekednek, és ez alapjában ellentétes azzal az elidegenedett társadalmi szituációval, amelyben a fogyasztás aktusa végbemegy. A fogyasztásra való késztetés és maga a fogyasztás cselekedete is egyértelmüen ideologikus (hamistudati) mozzanatokat ölt

---

[1] Gespräche mit Georg Lukács. Herausg. von Theo Pinkus - Hamburg, 1967. 96. old.

magára. Az objektivitás megerőszakolását ékesszólóan példázza egy - az egész manipulációra nagyon tipikus - "blickfangos" slogan: "13 million Americans can't be wrong", "13 millió amerikai nem tévedhet". Vagyis nem az számit, milyen a dolog, vagy a helyzet önmagában véve, hanem, hogy más mit gondol róla.

A reklámnak és a divatnak alávetett életmód már implikálja a társadalmi berendezkedés hierarchiájából eredő presztizsfogyasztást is. A többet és mégujabbat fogyasztás a vásárlóban a társadalmi felemelkedés illuzióját kelti. Ahogy a divatrajongás pszeudoindividualizáló jellegében is kifejeződik: az egyén elhiszi, hogy ő az, aminek a többiek tartják, s hogy a többiek minek tartják, az viselkedésétől függ: ha ugy viselkedik, vagyis olyan fogyasztási és életmód-normákat vesz át, anyagi lehetőségeihez képest, vagy éppen anyagi lehetőségeit meghaladva, mint az ugynevezett felsőbb rétegek, akkor voltaképpen már ő is feljebb került. Ha a vásárlók a valódi materiális-politikai hatalom nemlényegi ismérveit elsajátithatni, illetve imitálhatni vélik, könnyü elhitetniük magukkal, hogy ezáltal magához a gazdasághoz, magához a hatalomhoz jutottak. A politikai életben az uralkodó osztályok szinte minden különösebb módositás nélkül is igen hatékonyan tudják alkalmazni a manipuláció, a reklámozás módszereit. Ám nemcsak a külsőségek, a lényeg is azonos a két manipulációs modellben. A pluralitás látszata mögött a monolit konzervativizmus, a mozdulatlanság uralma rejlik. Hermann István gondolatmenetéhez kapcsolódva: a manipulációban az alternativák a hamisak, a kérdésfeltevés maga ugy manipulál, hogy azt elfogadva - bármilyen választ is adunk, csak a fennálló viszonyokat erősitjük.

A reklám és a manipulált szerepjátszásra épülő presztizsfogyasztás a tömegtermelés érdekeinek szolgálatában fogyasztási pszichózist teremt. Együttes hatásként a manipulált fogyasztás, mint ideológia jelenik meg, a fetisizált áru megteremti a maga hamis tudatát, amelynek ultima ratioja: az vagy, annyit érsz, amennyit és amit fogyasztasz.

A manipuláció tudatformáló mechanizmusának az alapja egy affirmativ tautológia. A tőkés profitérdekeinek megfelelően divatot kreál, azután - mintha csak egy próbababát készittetne el - (utalok itt Tviggie szerepére az angol divatban), a tömegkommunikációs eszközök, a "kulturipar" minden lehetséges felhasználható eszközével - termékéhez kiszabja, összeszerkeszti, átgyurja az adekvát fogyasztót, hogy azt mondhassa neki: ime, csakis Érted, csakis Neked gyártom ezt a ruhakölteményt, amely a Te igényedet elégiti ki.

A manipuláció természetesen csak akkor lehet hatékony, ha kiterjeszthető a tömegekre. Ennek viszont - a megfelelő.termelési kapacitás létrehozásán kivül - két előfeltétele van: egyrészt fogyasztóképessé tenni a munkásosztályt a jövedelemszinvonal emelésével, másrészt időt engedni a konzumálásra, vagyis csökkenteni a munkaidőt. A tények azt bizonyitják, hogy - ha nem is ellentmondásmentesen - a munkásosztály és általában a lakosság többsége részére biztositva van a legfejlettebb tőkésországokban e két előfeltétel, vagy legalábbis ilyen irányu tendencia tapasztalható. Ugy tünik - első hallásra -, mintha a tőkések "áldozatot" hoznának a munkások és a néptömegek javára. Valójában szó sincs áldozatról. Először is, a tőkésosztály nem annyira a maga

jószándékából hajlandó bizonyos engedményekre, hanem a munkásosztály harcának nyomása alatt és a szocialista világrendszer létezésének hatására, a forradalmi tendenciák leszerelésére tette meg kénytelen-kelletlen az emlitett intézkedéseket. Másodszor, amit a tőkés odaadott a jobbkezével, visszavette a ballal. Hogy értsük ezt?

Nézzük a bérkiadások növekedésének következményeit. A tőkés célja nem a használati érték, hanem a csereérték, az értéktöbblet termelése. Már az 1929-30-as világválság megmutatta, hogy a tultermelés a kapitalizmus pusztulásához vezethet. (A stagnálás ugyancsak ellentétes a tőke alaptendenciájával.) A világháboru kimenetele világossá tette, hogy korunkban a piacprobléma megoldásának tul kockázatos eszköze a háboruskodás. A fegyverkezés, a gazdaság militarizálása megőrzi a kapitalizmus napjainkban főleg helyi konfliktusokban manifesztálódó, de globális politikájában is tapasztalható agressziv természetét, de emellett a tőkésosztály rákényszerül a belső piacnak a munkásosztály fogyasztóképessé tétele által történő bővitésére.

A manipulált fogyasztás büvölete és az infláció nyomása magasabb kereset elérésére, végeredményben több munkaóra - tulóra, másodállások, be nem vallott alkalmi munkák stb. elvégzésére késztet sok munkást, továbbá feleségeik, családtagjaik munkábaállitására is. Az eredmény: eltolódás a szabadidő/munkaidő arányban a közvetlen értéktöbblet-termelés javára. A manipulált fogyasztás legfőbb következménye a potenciális szabadidő csökkentése.

Amikor Marx és Engels a Kommunista Kiáltványt irta, a világforradalom aktualitásával számolt. A forradalmi helyzet társadalmi bázisát abban látta, "hogy a burzsoázia képtelen arra, hogy továbbra is a társadalom uralkodó osztálya maradjon és szabályozó törvényként raerőszakolja a társadalomra osztályának életfeltételeit", ami pedig a proletariátust illeti, "eletfeltételeiben már megsemmisültek a régi társadalom életfeltételei", "nincs tulajdona", semmije, "amit biztositania kellene". A multszázadbeli szituáció azonban módosult, a tőkének - hellyel-közzel - sikerült a "nyilt szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást" ujabb ideologikus és "politikai illuziókba burkolnia", a munkások és a lakosság nagy részére sikerült rákényszeriteni a profit, a vagyon, a "birás" logikáját. A munkásság széles rétegei, akiket korábban az anyagi bőségből kirekesztettek, életformájukban, fogyasztásukban kozelednettek a jómódu kispolgárok normáihoz, bár csak azért, hogy ezaltai konszolidálják a burzsoázia társadalmi uralmát.

A manipuláció egyik lehetséges veszedelmes következménye, hogy a szabadidő önmaga ellentétébe csap át, a konzumálás önkéntes rabjává válik ember szellemi képességeit nem fejleszti, sőt esetleg visszafejleszti. Az igy toltott szabadidő megerősiti kizsákmányoltságában, jogfosztottságában, intellektuális szegénységében, nem teremt uj ént, hanem az egyen regi enjet táplálja ujra és ujra fel, az elnyomás szituációját teremti meg ujra és ujra. A valóban gazdag ember sajátja az egyetemesség, ami abban nyilvánul meg, hogy - Marx szavaival - "saját történetét folyamatként fogja fel". A manipulált, önmagával absztraktan azonosuló ember éppen hogy a rögzitettség, az alkalmazkodás, a beilleszkedés rabja marad, s elveszti a folyamatot, a dialektikát szeme elől, vérévé válik a status quo. Az eszmei osztőkés a manipulációval a munkás-

osztály önfelszabaditását ugy próbálja megakadályozni, hogy a proletariátus elnyomását kevésbé nyilttá, de annál átfogóbbá, univerzálissá teszi. Az elnyomásnak ez az átfogóbb jellege abban fejeződik ki, hogy a közvetlen termelőfolyamatban történő egyenes kizsákmányoláson tul, a tőke megkisérli a munkást szabadidejében, fogyasztásában, egyáltalán életmódjában is uralma alá hajtani.

A manipuláció a mai kapitalizmus más jelenségeivel, igy az állam fokozódó beavatkozásával, a militarizálódással, a tervezés eszközeinek felhasználásával, a munkakörülmények elviselhetőbbé tételével stb. együtt hatva, mint a monopolkapitalizmus uralmi technikája, kétségtelenül haladékot adott a burzsoáziának, mint uralkodó osztálynak a továbblétezésére. De ez csak haladék és nem holmi csodaszer, amely a fennálló viszonyokat megörökiti.

A manipuláció legfőbb gyengéje kultura-ellenességében rejlik. A kultura ontológiai alapkérdését találóan fogalmazza meg Hermann István: "Az ember állandóan reprodukálja önmagát, és az egyetlen kérdés, hogy mialatt bővitetten reprodukálja a termelést, képes-e önmagát is bővitetten reprodukálni".[2] E kérdés ismét egy másik társadalmi összefüggésnek, a rendelkezésre álló idő társadalmi kihasználásának függvénye, azé, "hogy a társadalom mennyire orientálja az embert a szabadidő termékennyé tételére".

Hogy a manipuláció, lényegéből eredően, az ember kulturális fejlődését, szabadidejének értelmes kihasználását kimondottan gátolja, azt már láthattuk, s mivel a dinamikus, modern termelőerők a termékeny szabadidőt, a kulturára, müvelődésre, tudományra és tényleges kikapcsolódásra forditott termékeny időt a fejlődés töntő tényezőjévé teszik, részben ténymegállapitásként, de még inkább prognózisként kijelenthetjük, hogy az emberi univerzalitást beszükitő manipuláció a gazdasági fejlődésnek is fékjévé válik.

A tőkés gazdaság zavartalan müködését - ez egyre nyilvánvalóbb - a fogyasztás manipuláció irányitása sem tudja biztositani, a növekedéshez magát a társadalmi (és társadalmasuló) termelést is koordinálni, szabályozni, tervezni kell. A tudományos-technikai forradalom kibontakozásának korszakában a tervezés eszköze átfogóan, hatékonyan, hosszu távra nem állitható a profituralom konzerválásának szolgálatába. A tervezés intézményesitése olyan harci terep, amelyet kihasználva a kommunista pártok a szocializmus irányába mutató demokratikus strukturális reformok kivivására mozgósithatják a munkásosztályt és a lakosság széles tömegeit. Politikai aktivitásával, a tőkés rend egészének globális tagadásával, a szocializmusnak mint a kizsákmányolást, az elidegenedést felszámoló társadalom-igenlésével a munkásság leküzdheti a manipuláció elidegenitő eszközét is.

A gazdaságilag legfejlettebb tőkésországokban (fejtegetéseink ezekre az országokra vonatkoztak) a szükségletek manipulálása - hatékony, de korántsem mindenható - immanens tényezője a burzsoázia uralmi rendszerének, de ennek nem egyetlen fegyvere. A kizsákmányolás burkolt, megtévesztő, gondolkodás-

---

[2] Hermann István. A szocialista kultura problémái. Bp., 1970. 85. old.

bénitó módszerei kiegészülnek a nyilt gazdasági és politikai elnyomás, a brutális erőszak eszközeivel. A konzumkapitalizmushoz hozzátartozik rendőrterror is. S ahogy a kapitalista szervezettséggel még mindig szemben áll az anarchia és a spontaneitás tendenciája, ugy a többség anyagi jólétével szemben áll a nyomornegyedek sivársága, a célzatosan "tulkielégitett" álszükségletek mellett kielégitetlenül maradnak alapvető társadalmi igények: a kulturálódás, az információ, az egészséges biológiai-ökológiai környezet, a szociális-kommunális ellátottság, a tág értelemben vett társadalmi biztonság szükségletei.

TOLNAI GYULA

BURZSOÁ TÖREKVÉSEK A MUNKÁSOSZTÁLY INTEGRÁLÁSÁRA

A fejlett tőkésországok uralkodó osztályai elfogadott társadalom-politikai törekvéseiben, elméleti és gyakorlati téren egyaránt, egyik központi gondolat a társadalom egészének integrálódása, homogenizálódása. Ezen belül számukra leglényegesebb annak kimutatása, hogy a fejlett termelési eszközök alkalmazása során a munkásosztály is egyre inkább azonosul a kapitalista renddel, pontosabban integrálódik az ipari társadalmakba. Szerintük a munkásosztálynak már nincs saját, a rendszer lényegétől elütő perspektivikus politikai célja; legfeljebb alkalmankénti gazdasági, szociológiai ellentétek akadnak, amelyek az állam egyensulyozó szerepével feloldhatók. Mód Aladár főreferátumában említett, különböző iskolákhoz tartozó és különböző kaliberü, ideológiai utkeresők; a liberális Galbraith, a magát a kritikai iskolához soroló Marcuse, a radikálisnak nevezett Servan-Schreiber vagy a szociáldemokrata Willy Brandt más-más módon ugyan, de ezeknek az integrációs törekvéseknek is a szószólói.

Az integráció folyamatát a burzsoá szerzők egészében objektiv folyamatként értékelik, amely a tudományos-technikai fejlődés, a munka, a termelés modernizálása, a tudományos üzemszervezés magas szinvonala, a munkások aktiv részvételét követelő modern termelési folyamatok eredményeképpen alakult ki. Ennek az integrációnak szerintük jelentős gazdasági és társadalmi vonatkozása a fogyasztó munkás növekedett szükségleteinek kielégitése, illetve e szükségletek irányitása, amelynek fontos következménye, hogy társadalmi-politikai kérdések helyett elsősorban gazdasági és szociális tényezők felé irányitja az egyes munkás illetve az egész osztály figyelmét. Az emlitett szerzők, de mások is, elismerik azonban, hogy a munkásosztály integrálásához az objektiv tényezők mellett a tőke és a tőkés állam tudatos és tervezett politikai és gazdasági tevékenysége is hozzátartozik, sőt szükséges is. Például a munkásoknak Galbraith által megfogalmazott "azonosulása" is komoly politikai megfontolást, átgondolt és részletesen kidolgozott taktikát igényel.[1)]

[1)] J. K. Galbraith: Az uj ipari állam. Bp. 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (A motiváció és a technostruktura, valamint Az egyezés elve cimü fejezetek. 185-200. old.)

A burzsoázia által napjainkban hangoztatott integráció bonyolult, összetett jelenség. Ezért alaposabb megvilágitást követel csakugy, mint az integráció jeleiként értelmezett tények. Marxista értelmezésük azért is fontos, mert megérteti a fejlett tőkésországok forradalmi erőinek mai helyzetét, a munkásmozgalom stratégiai és taktikai törekvéseit, és visszautasithatunk jobboldali revizionista és balos elképzeléseket egyaránt.

A burzsoázia által a munkásosztály integrálódásának nevezett folyamatból nézzük először az objektivnek itélt oldalt. Tagadhatatlan, hogy a fejlett termelési eszközök alkalmazása, a tudományos üzemszervezés a munkások egyre fokozottabb és aktivabb közreműködését igényli egyénileg és csoportokban is. Az eredményes, az egyre termelékenyebb és pontosabb munka a folyamatok teljes áttekintését, a munkások növekvő szellemi aktivitását, a munkával való azonosulását igényli. Ez egyébként természetes folyamat a modern szocialista gazdaságban is. A munka alkotó jellegét magáénak érző ember természetes törekvése a munkájával való azonosulás és ezen keresztül a nagyobb termelékenység igénye. Ezt, nevezzük az integráció technológiai oldalának, valóban létező objektiv folyamatnak kell elismernünk, s valóban vannak olyan elemei, amelyek a tőkés-munkás együttműködést a termelés folyamatában bizonyos pontokon szükségessé teszik. Ez azonban, miként a társadalmi fejlődésnek csak a termelőerők fejlődésére való metafizikus visszavezetése, ahogy ezt az ipari és post-industriális társadalom koncepcióinak hivei teszik, a munkásosztálynak a tőkés rendbe való társadalmi-politikai integrálódását objektive nem tudja magyarázni. Magában a közvetlen termelési folyamatban sem közömbös a termelési viszonyok, a tulajdonviszonyok szerepe, az egyéb területekről nem is beszélve.

Ugyanakkor az objektivnek nevezhető technológiai oldal vizsgálatánál is komóly ellentmondásokat találunk, amelyek zömmel a kapitalizmus természetéből fakadnak, s amelyek egyértelmü érvényességét megkérdőjelezhetik.

A munkások fokozottabb részvétele, azonosulása a termelés folyamatával éppen a tőkés termelési viszonyok miatt a tőke gyarapodó profitját is jelenti, tehát ennek erősitése a tőkének szubjektiv érdeke is.

Másrészt éppen a termelőerők specializált fejlődése elsősorban az elidegenitő részmunkát, az áttekintést kevésbé igénylő idegölő hajszát erősiti, s az együttmüködésre sarkalló burzsoá igyekvés az ebből eredő elégedetlenségek leszerelésére is szolgál, noha ebből a törekvésből a munkásnak is származik némi előnye.

Az emlitett objektiv, de ugyanakkor ellentmondásos folyamatra épitve akarja a burzsoázia a munkásosztályt nemcsak a termeléssel azonositani, hanem a kapitalista rendszer egészébe integrálni; azaz osztálytudatától, politikai céljaitól eltériteni, nemcsak a termelés folyamatában, az üzemen, gyáron belül, hanem a társadalmi élet minden területén. Mivel "A kapitalista kizsákmányolás helye, a tőke és a munka közötti legdöntőbb összeütközések területe a tőkés vállalat, különösen a nagy monopolista vállalat, az a hely, ahol az integráció

politikája a kapitalisták számára különösen fontos."[2] Majd az üzemekből kiindulva próbálják társadalmivá szélesiteni az integrációt, felhasználva egyéb, e folyamatnak kedvező körülményeket vagy elkerülve illetve áthidalva az ellene szóló tendenciákat.

Az integrációs törekvéseknek van bizonyos társadalmi bázisa is a fejlett tőkésországok munkásosztályának soraiban; ez pedig a munkásarisztokrácia. A tőke igyekszik megbizható, jólfizetett törzsgárdát kiépiteni, hü vezetőket szerezni a különböző szinteken, akik a munkástömegek számára közvetitenék a tőkés elképzeléseket. Természetesen ez már nem a klasszikus értelemben vett munkásarisztokrácia, hanem a modern termelés folyamatában, szervezésében kialakult hierarchia üzemen belüli vezetői. Az integráció előnyeit elfogadó bázis különböző országokban különböző jelentőségü, de kétségtelenül objektiv tényező ez is. Itt kell számitásba venni azokat a "munkáspártokat" és szakszervezeteket is - pl. egyes szociáldemokrata pártok - amelyek elfogadják, sőt támogatják az integrációs lépéseket, az osztályegyüttmüködés gondolatát, s amelyeknek esetenként nem lebecsülendő a hatásuk.

A burzsoázia által egyértelmüen integrációnak minősitett jelenségeket is közelebbről kell megvizsgálnunk. Ugyanis az integráció érdekében hozott burzsoá intézkedésekben többnyire két tendencia mutatható ki. Egyrészt ezek az intézkedések a munkásosztály osztályharca révén kiverekedett eredményei, hiszen az üzemen belüli beleszólás, az üzemi tanács vagy a szakszervezetek igazi szerepéért, az üzemen belüli jobb körülményekért állandó harc folyik. Tehát a tőke részéről hozott intézkedések egy része a munkáskövetelések nyomán született. Másrészt a burzsoáziának esetenként a követelések elé sietö, leszerelő ajánlatairól is beszélhetünk, amelyek sokszor a burzsoá állam által szentesitett törvényekben is megfogalmazódnak, s amelyek elsőrendü feladata az, hogy a szociális feszültséget ne engedjék politikaivá szélesedni. Erre a lépésre azért kényszerül a tőke, mert a munkástömegek gazdasági és politikai harcainak jelentős eredményei vannak, olyan pozíciók, amelyek erőt jelentenek, és veszélyeztetik a hatalom zavartalan müködését. A tőke és állama kénytelen tehát ezeket a követeléseket vagy legalábbis ezek egy részét elfogadni, de igyekszik őket a saját érdekében átformálni, s a követelések által kiverekedett pozíciókat is az integráció jeleként értelmezni. Ily módon sok, egyértelmüen integrációnak értelmezett jelenség a munkásmozgalom számára uj harci pozíciókat is jelenthet. (Például a beleszólási jogok különböző formái.)

A munkásköveteléseket támogatja a szocialista világrendszer példája is; nem pusztán gazdasági, hanem átfogóbb társadalmi kérdésekben. Sajátos módon tehát a szocialista országok munkáspolitikájának a hatása is érvényesül a burzsoá integrációs politika alakulásában. Bizonyos intézkedések a szocialista országok példája következtében, illetve a két világrendszer létezése, a szocializmussal való világméretü verseny miatt kerülnek bevezetésre, ezzel próbálják csökkenteni a szocializmus hatását. Ez a sajátos befolyásoló tényező azért

---

[2] Jean-Claude Poulain, Formes nouvelles d'intégration dans la grande entreprise. (Economie et politique. 199. sz.)

különösen figyelemre méltó, mert nem pusztán gazdasági, hanem a munkásosztályra vonatkozó üzemen belüli is, és társadalmi kérdésekre irányul (pl. üzemi demokrácia, tanulás, képzés lehetőségei, szociális juttatások, a munkásoknak a társadalomban elfoglalt helye).

A burzsoá integrációs politika az előbbi objektiv tényezők - a termelésben, a munkafolyamatokban meglevő integrációs mozzanatok; a munkásarisztokrácia, a munkásmozgalom által kiverekedett pozíciók; a szocialista világrendszer hatása - mellett sok más körülményt is figyelembe vesz az osztályegyüttműködés politikájának alakításakor. Ilyenek például az adott ország gazdasági fejlettsége, az országon belüli osztálykonfliktusok élessége, a munkásosztály helyzete, szervezettsége, a munkásszervezetek, a munkáspártok és a szakszervezetek jellege, a kommunista pártok ereje és tömegbefolyása, a tömegmozgalmak, a politikai demokrácia fejlettsége, az ország hagyományai stb. A fentiek és ezek figyelembevételével alakitja aztán a burzsoázia tudatos integrációs politikáját. Csak az országonkénti konkrét vizsgálat mondhatja meg pontosan, hogy mely tényezők nehezitik, melyek könnyitik meg a munkásosztály integrálására irányuló burzsoá törekvéseket.

Összefoglalva tehát: a munkásosztály integrálására törekvő burzsoá lépések tudatos, osztályérdekből fakadó politikai törekvések, amelyek azonban a termelésben mutatkozó objektiv integrációs elemeket felhasználják, alkalmazkodnak a változó feltételekhez, és a körülményeket figyelembe véve, ezekre támaszkodva igyekeznek a munkásosztály osztálytudatát leszerelni, s az osztályegyüttműködés eszméjét egy szerintük integrált társadalomban a gyakorlatban óhajtják megvalósitani.

Az integráció elősegitésére, a munkásmozgalom leszerelésére a burzsoázia sokféle eszközt használ fel. Direkt politikai eszközöket, amelyek az államhatalom szerveivel erőszakkal nyomják el a proletártörekvéseket; manipulált politikai eszközöket, mint a burzsoá demokrácia, a választások, a sajtó, a tömegkommunkáció hatalma; gazdasági eszközöket, mint a fogyasztási modellek, a vásárlóerő fokozása; ideológiai eszközöket, különböző elméleteket, amelyek direkt vagy indirekt apológiák, s amelyeket nagy apparátussal dolgoznak ki és terjesztenek el; s végül az üzemen belüli konkrétabb integrációs kisérleteket.

A továbbiakban az üzemekhez, a termeléshez kötődő integrációs kisérletekből szeretnék bemutatni néhány jellemzőbbet.

Az integráló kisérletek korszerü formáit elsősorban a legfejlettebb tőkésországokban alkalmazzák, ahol a tőke sokszor jelentős anyagi erőket áldoz erre a célra (pl. társadalomtudományi kutatások). Hozzá kell azonban tennünk, hogy a békésebb, rafináltabb eszközök mellett még a legfejlettebb tőkés államokban is rendszeresen alkalmaznak erőszakos, sokszor brutális eszközöket a munkástörekvések leszerelésére.

Az integrációs kisérletek mai módszereitől a burzsoázia hosszabb távra szóló társadalmi-politikai céljai mellett profitja növekedését is reméli. Sőt, ha nem válságos, alapvető konfliktusról van szó, akkor az integráció finomabb eszközeit csak akkor alkalmazzák, ha az egyben az össztőke számára is hasznot jelent.

A munkásosztály követeléseinek depolitizálásával, a követelések leszerelé-

sével a "legszinvonalasabban" a legfejlettebb tőkésországban az Egyesült Államokban találkozhatunk. Az integráció termelésből fakadó objektiv elemei itt már régóta kifejlődtek. Hosszabb ideje foglalkoznak az üzemek, gyárak, hivatalok tudományos munkaszervezésével, a végletekig egyszerüsiteni és ésszerüsiteni igyekeztek az összes munkafolyamatot a termelékenység növelése, a profitszerzés érdekében. E folyamatban eljutottak oda, hogy "Az iparban felfedezték, hogy az alkalmazottak és a munkások emberek, és mint embereket valahogy másképp kell kezelni őket, mint a tárgyakat. Igy elkezdték a lelkiüket tanulmányozni, vizsgálni és igazgatni, hogy ilyen módon nagyobb teljesitményre tegyék képessé őket."[3] Ezekhez a vizsgálatokhoz a szociológia, a pszichológia adott segitséget, illetve az ilyen vizsgálatok során fejlődött ki az üzemszociológia, a munkaszociológia. Önmagukban ezek a tudományok sok nagyon hasznos eredményt értek el, de az adott kapitalista társadalmi környezet meghatározott célra használta ki ezeket.

A társadalomtudományi kisérletek a termelésben az 1920-as évek derekán kezdődtek az Egyesült Államokban. Hiresek voltak a Hawthorne-i kisérletek, amelyek a termelékenység és a munkafeltételek közötti kapcsolatokat vizsgálták. Hawthorne a Western Electric Company Chicago melletti üzeme, ahol az első üzemszociológiai kisérletek idején mintegy 25 000 munkás dolgozott. A vállalat több mint egy millió dollárt áldozott a kisérletekre.[4] E vizsgálatok során, különösen Elton Mayo szociológia professzor bekapcsolódása után, elsősorban a csoportokban dolgozó munkások magatartására, a munkakedvüket befolyásoló motivumokra terelődött a figyelem. Ettől kezdve alapos pszichológiai és szociológiai módszerekkel az emberek közötti kapcsolatokat vizsgálták, s hosszabb fejlődés után kialakult az ugynevezett emberi kapcsolatok tudománya, a science of human relations. Ez lényegében az üzem- és munkaszociológia eredményeit foglalja magában, de szélesebb társadalmi, politikai összefüggéseket is figyelembe vesz.

A törekvés lényegét az emlitett amerikai Loren Baritz egész pontosan leirja: "Egyszerü nyelven szólva a menedzserek rájöttek, hogy ha a vállalatvezetés megérti az alkalmazottakat, akkor jobban kézben tudja tartani őket, és ezzel növelni tudja a profitot. II. Henry Ford például ezt konkrétan igy fejezte ki: vállalatának müszaki fejlesztése biztositva van, de sokkal jobban meg tudná szilárditani helyzetét az autóiparban, ha alkalmazottait valamiképp fokozottabb együttmüködésre, azaz a termelés emelésére tudná rávenni. Noha a reformerek elhitették magukkal, hogy az ipar az emberekkel való törődés révén végeredményben humanizálódik - ennek a gondoskodásnak az okai és eredményei merőben mások voltak. A vállalatok a társadalomtudományi kutatásokat csak akkor inditották meg - és egyetlen pillanattal sem előbb - amikor meggyőződtek

---

[3] Marcuse: Humanizmus - van még ilyen? Neues Forum 1970. 1. sz.

[4] Részletesebb leirását lásd Loren Baritz: A hatalom szolgái. (A társadalomtudományok az amerikai iparban. Munkaszociológia. Bp. 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 24-39. old.

róla, hogy az eredményes és viszonylag olcsó eszköz a termelés és a profit növelésére."[5]

A leirt törekvés - noha voltak esetenként a munkások számára is kedvező hatásai: jobb környezeti feltételek, emberibb bánásmód és légkör - kapitalista körülmények között egyértelmüen a nagyobb kizsákmányolás eszköze. A szakszervezetek tiltakoztak is az ellen, hogy a pszichológusok és szociológusok a munkásoknál azokat a motivumokat keressék, amelyek segitenek olyan légkört teremteni, amelyben a munkások csak a munkában élik ki magukat, s kevesebbet törődnek majd bérükkel.

Az emberi kapcsolatok tudománya máig megtartotta ezt a lényegét: a fokozottabb, ugyanakkor elviselhetőbb kizsákmányolást elősegitő eszköz maradt.

Funkciójában lényege változatlansága mellett, azonban változás, szélesedés történt. A nagy gazdasági világválság, az ezzel párhuzamos erőteljes munkáskövetelések tanulságaként a burzsoázia egy fontos szempontot kiemelt a human relationsból. A tőkés egyre jobban meg akarja érteni munkásait, mert igy jobban elkerülhetők a sulyosabb vállalati és társadalmi konfliktusok; leszerelhető, lokalizálható az osztályellentmondás. Az volt a törekvés, hogy a vállalaton, üzemen, intézményen belül - mint szervezeten belül - valamennyi konfliktus integrativ módon megoldható legyen ugy, hogy a megoldás mindenki számára előnyösnek bizonyuljon. Ehhez kerestek megfelelő módszereket. Ekkor vált a munkások magatartásának motivációja mellett a "részvétel" a human relations központi kategóriájává: kezdtek biztositani apróbb beleszólási, döntési lehetőségeket a munkások számára, különböző módon érdekeltté próbálták tenni a dolgozókat.[6]

Ezek a kisérletek a kizsákmányolás fokozása mellett már szélesebb társadalmi, politikai jellegü kérdéseket akartak a tudatos manipuláció segitségével megoldani. Antagonisztikus osztályérdekeket igyekeztek integrálni, anyagi, morális, pszichológiai eszközökkel kompromisszumokra késztetni a munkásokat. Segitséget jelent ehhez az amerikai társadalom fogyasztásra orientálása, amit az élet minden területét átszövő reklámhadjárattal is biztositanak. Nagy reményeket füztek a fogyasztó munkáshoz, akinek igényeit a burzsoá társadalom a maga érdekében igyekezett meghatározni.

A human relations felhasználását jól jellemzi egy amerikai munkás véleménye: "A vállalatvezetés nem tudta megakadályozni sztrájkjainkat, a közvetlen erőszak taktikájával nem tudott urrá lenni rajtunk, ezért kezdték el tanulmányozni az emberi viszonyokat gazdasági, társadalmi és politikai téren, hogy kideritsék, hogyan lehetnének urrá a szakszervezetek felett."[7]

A társadalomkutatók, a szociológusok, s természetesen velük együtt a burzsoázia is, az egész törekvést a munkások körülményei és munkájuk humani-

---

[5] Loren Baritz: id. mü, 19. old.

[6] Vö.: Loren Baritz: id. mü, 59. old.

[7] Labor Looks at Labor. A Conversation. By Center for the Study of Democratic Institution. 1963. Idézi Herbert Marcuse: Az egydimenziós ember. 123. o.

zálásaként igyekeznek bemutatni. Azaz tulajdonképpen kényelmesebb munkahelyi viszonyokat teremtenek, barátságosabb sőt családias légkört akarnak az üzemben, a vezetés és az alkalmazottak közötti emberibb kapcsolatokat alakitják, az automatizált, részekre szabdalt munka monoton és érdektelen voltának megszüntetését sürgetik. Hozzáteszik ehhez azt is, ha ezek eredményeképp emelkedik a termelékenység, akkor a növekvő haszonból többet juttathatnak.

A részvétel koncepciója az amerikai példa nyomán terjedt el Európában a második világháboru után. Terjedéséhez kétségtelenül hozzájárult a háborut követő általános baloldali erőeltolódás is. Először az angol vas és acéliparban születtek a beleszólási jogra vonatkozó törvények.

Ma már a munkásosztály megnyerésének, az osztálybéke megteremtésének sok országban meglelhető kulcsszavai a részvétel, a beleszólás. Ez azt jelenti, vagy jelentenék hogy az üzemekben dolgozó munkásokat szervezett keretek között valamilyen módon be kell vonni az üzemek problémáinak a megoldásába. A részvétellel, beleszólással megoldható problémák általában két csoportba sorolhatók. Egyrészt a munka és a tőke közötti osztályellentétek feloldása, megszüntetése, másrészt a termelés folyamatában mutatkozó objektiv integrációs elemek olyan felhasználása, amelyben az érdekeltté tett munkás tevékeny közreműködése az üzemmenetet és vele együtt a profitot zavartalanabbul biztositja.

Itt ismételten szükségesnek tartjuk megjegyezni a burzsoá koncepció ellen, hogy a beleszólás jogáért a szervezett munkásság régóta küzdött. A mai küzdelmekben, az állammonopolista kapitalizmus idején a munkásság helyet követel az üzem irányitásában, szervezésében, bér és munka problémák, szociális juttatások eldöntésében. Mindez nemcsak üzemi keretekben, hanem állami szinten is jelentkezhet. A gond azonban az, hogy kapitalista viszonyok fennállása mellett ez a beleszólás vagy részvétel nem hozhat igazi megoldást, nem jelent társadalmi változást. A burzsoázia éppen ezt az elemet akarja kihasználni: a követeléseket, a rendszerétől idegen törekvéseket ugy akarja szelidíteni, hogy azok a rendszer részévé váljanak. Azt hirdeti, hogy ezek lényeges változások, amelyek egyuttal a rendszer megváltozott természetét is jelentik. A követeléseket egy-egy üzem vagy iparág területén belül szeretné megoldani, a kapitalizmus szervezett keretein belül; s a rendszer ellen irányuló támadásokat egy-egy problémakörre vagy területre kivánja szükiteni. Érvényesülni engedi tehát a rendszer keretében a követelések egy részét (nem tehet mást), ezt aztán igyekszik saját - termelékenységet, profitot növelő - érdekével egyeztetni, amit a résztvevő, közreműködő munkás nagyobb aktivitására épitene. Mindezt pedig ugy tenné, - és itt a politikai ravaszság - hogy az objektiv tényezőkre hivatkozva az osztálytudatos politikai erőket, a forradalmi munkáspártokat kihagyná a megoldási kisérletekből.

A részvétel, a beleszólási jog alkalmazásának egyik példáját a Német Szövetségi Köztársaságban láthatjuk, a Mitbestimmungot komolyan támogatják a német szociáldemokraták.

A Mitbestimmung az NSZK üzemi törvényében, a Betriebverfassungsgesetzben nyert jogi megfogalmazást. Eszerint a nagyüzemekben üzemi tanácsokat kell létrehozni, amelyeknek beleszólási joguk van az üzemek irányitásába.

Az üzemi tanács a munkavállalók gazdasági és szociális érdekeinek üzemen belüli képviselete, amelyet a munkások választanak. Az üzemi tanács elnöke általában függetlenitett funkcionárius, többnyire az üzem felügyelő, igazgatósági tanácsának is tagja. Minden intézkedést alá kell irnia, s elvben kérhet, kezdeményezhet is. Az üzemi tanács elnöke általában illő tiszteletdijban részesül. Az üzemi törvény szerint az üzemi tanácsnak negyedévenként be kell számolni az üzemi gyülés előtt.

Ez a törvény lehetőséget ad a munkásérdekek védelmére, de többnyire csak a formális elemei érvényesülnek. Valódi müködéséről érdekes leirást találhatunk. H. G. Wallraff könyvében, amelyben a nyugatnémet nagyüzemek munkásainak igazi életéről ir. (H. Günter Wallraff: "Szükségünk van rád!" Munkás voltam német ipari üzemekben. Kossuth, 1968.) A nyugatnémet munkásosztály feladata az, hogy ezeket a formális lehetőségeket valóságossá változtassa.

Az NSZK-ban tehát a burzsoáziának az a törekvése, hogy az ellentmondásokat üzemen belül, a vállalatvezetés és az üzemi tanács között oldja meg. Igy a szakszervezetet el akarják különiteni az üzemi tanácstól, mert a különválasztás eredményeképpen sok ellentét megmarad az üzem szféráján belül, s nem szélesedhet az iparág munkásait vagy a munkásság egészét érintő társadalmi problémává. Ezzel az egységes munkásfellépések ellen akarnak hatásos eszközt találni.

Természetesen ma is a vállalkozók és a munkavállalók nagy szervezett szövetségei a komoly konfliktusok hordozói. Ezért a tőke igyekszik a szakszervezetek integrálásával elkerülni a nyilt osztályösszeütközéseket. A szakszervezeti harcnak ma már közvetlen politikai jellege is van, hiszen az állammonopolista kapitalizmus idején a bérharcokba az állam is beavatkozik.

Az NSZK-ban a munkásosztálynak a kedvezőbb jövedelempolitikáért folytatott harcát a burzsoá állam igyekszik szabályozott keretek közé terelni. Kétségtelen, hogy ez a szabályozás a modern gazdaságban objektive szükséges is. Ez a szabályozás az ugynevezett "összehangolt akciók" mechanizmusa "amelynek lényegét az állami gazdaságpolitika, a vállalkozói egyesülések és a szakszervezetek képviselői közötti rendszeres konzultációk alkotják. E konzultációkon kisérlik meg, hogy az ugynevezett egyetemes gazdasági célokra (értsd: a nagytőke profitjainak növekedése és hatalmának megszilárditása) orientálják nemcsak az állam jövedelemszabályozási intézkedéseit, hanem a bértárgyaláson résztvevő felek döntéseit is."[8]

Ezek az összehangoló kisérletek 1956 után kezdődtek, 1963-ban egy közgazdászokból álló tanács alakult, amely meghatározta a szakszervezetek által támasztható követelések maximumát, majd 1965-től rendszeressé vált a vállalkozók, a szakszervezetek, az állam képviselői és a közgazdasági szakértőkből álló tanács összehangolása. S az 1967. junius 8-án kiadott stabilizációs törvény a hivatalos gazdaságpolitikai módszer rangjára emelte az "összehangolt akciókat". A terv atyja és kivitelezője a szociáldemokrata Karl Schiller igy

---

[8] Willy Gerns: Az állammonopolista jövedelempolitika és a szakszervezetek az NSZK-ban. (Béke és Szocializmus 1971. 3. sz. 99. old.)

fogalmazta meg e lépés célját: "ez az intézkedés valóban az integráció társadalmi folyamatát tükrözi".[9]

Az összehangolt akciók mechanizmusa lényegében a napjainkban felerősödő szerződéses politikának egyik reprezentánsa. A szerződéses vagy kontraktuális politika azt jelenti, hogy a munkások és a munkaadók közötti bérekről és szociális juttatásokról folyó tárgyalásokon olyan szerződések jönnek létre az állam közreműködésével, amely szerződésekben a munkásosztály is tekintettel van az össztársadalmi - azaz burzsoá - érdekekre; megérti a gazdasági nehézségeket, a nemzetgazdaság állapotát. A szerződéses politikánál ismét gyakran hivatkoznak a nemzetgazdaság objektiv helyzetére, amit a munkásosztálynak is meg kell értenie.

Ebben a szerződéses politikában, amelynek alapkoncepciója a szociális partnerség és nem a szembenálló osztályerők, az európai burzsoá a svéd és a nyugatnémet példákra hivatkozik.

A részvétel elvének az egész tőkés társadalomra méretezett felhasználási kisérletével leghatározottabban Franciaországban találkozhatunk. Charles de Gaulle politikai elképzeléseinek a kulcsszava a participation, a részvétel volt. Ez lett volna a mindent megoldó politikai, társadalmi eszköz a temérdek bajjal küzdő francia burzsoá társadalom számára. Az 1968-as válság után a kivezető lehetőséget De Gaulle a "század nagy francia reformjában" látta, amellyel meg akarta változtatni az ország létének morális és szociális feltételeit. "Arról van szó, hogy mindenütt, ahol emberek együtt élnek és dolgoznak, visszadjuk nekik a legemberibb, legméltóbb és ezen keresztül a leghatásosabb viszonyokat. Arról van szó, hogy senki se legyen passziv eszköz ott, ahol tevékenykedik, hanem aktivan részt vegyen saját sorsa alakitásában. Ime, ilyennek kell lennie a század nagy francia reformjának. A józan ész követeli, méghozzá első helyen, hogy a részvétel ott történjen, ahol azokat a döntéseket hozzák, amelyek a franciák életére vonatkoznak", - olvashatjuk az 1969 áprilisi népszavazás törvényszövegének elnöki bevezetőjében.

A participation megvalósitása az egész képviseleti, közigazgatási rendszer megváltoztatását jelentette volna. Az uj testületekben a tudatosan politikai érdekeket képviselő politikai pártok háttérbe szoritásával a pusztán gazdasági jellegü érdekképviseleti szervek (tulajdonosok, munkaadók, a szakszervezetek, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi kamarák, az értelmiség, egyetemi oktatók, családok, nők képviselői) domináltak volna. Az ilyen korporativ, hivatásrend jellegü ujjászervezés könnyebben szembe tudott volna szállni az igen jelentős kommunista és baloldali ellenzék hatásával. Ez a törekvés más módon ugyan, de ismét a baloldal politikai pártjai, a forradalmi szakszervezetek ellen irányult. Ugyanakkor összefogást, megértést tervezett a különböző érdekek között, s az érdekösszehangolást humanista elvekkel, az emberek közötti normális kapcsolatok kialakitásával támasztotta alá. Az elképzelés szerint mindenki a munkahelyén és a lakhelyén vehetett volna részt bizonyos döntésekben. A francia nép, még a burzsoázia jelentős része is, elutasitotta De Gaulle ter-

---

[9] Willy Gerns: id. mü, 100. old.

vét, és az elutasitással a társadalmi és külpolitikai téren a szocializmus és a kapitalizmus között szavakban harmadik utat hirdető tábornok nyugalomba bukott.

Az USA vagy az NSZK gazdasági erejével nem rendelkező burzsoá Franciaország számára azonban változatlanul szükséges olyan politikai eszköz megteremtése, amellyel az igen erős baloldalt leszerelheti.

Az uj köztársasági elnök, Georges Pompidou már kevesebbet hangoztatja a participation elvét. Az osztályharcos tömegmozgalmak ugy látszik arra figyelmeztették az uj elnököt, hogy az általa is fontosnak tartott uj emberi kapcsolatok megteremtését először a munkások körében szorgalmazza. Ő már amerikai módon akar részvételt, beleszólást adni a munkásoknak.

"Ez különben a modern ut, a hatásos ut, ez az, amely felé a legdinamikusabb amerikai vállalatok fordulnak. Ez ugyanakkor az az egyetlen ut is, amely reményt ad az embernek, mert a mechanizált ember mindig alacsonyabbrendü a gépnél, reményt ad az embernek, de csak olyan mértékben, amennyire teret adnak a kezdeményezésnek, az akaratnak, hogy felülkerekeshessen a gépen. Másodszor az is fontos, hogy ebben az együttesben a munkás tudja azt, mit jelent az ő viselkedése, mi felé igyekszik, milyen cél felé, milyenek a fejlődési lehetőségei, milyen nehézségekkel találkozik." mondotta Georges Pompidou 1969. szeptember 22-i sajtóértekezletén elhangzott nyilatkozatában.[10]

Az elnök szavaiban érződnek az 1968. évi megmozdulások ideológiájának bizonyos elemei; az elidegenedett, a kiszolgáltatott munkást félti elsősorban, az embert, s ezzel a kizsákmányolás tényéről, a kapitalista társadalom ellentmondásairól tereli el a figyelmet. Általános emberi problémává, a technikai haladás következményévé teszi az elidegenedést, s ezzel depolitizálni kivánja a munkástörekvéseket.

Pompidounak javaslata is van a munkások számára. Felhivja a figyelmet az 1967. augusztus 9-én még De Gaulle tábornok alatt elfogadott "a dolgozóknak a vállalatok eredményeiben való érdekeltté tételére" vonatkozó törvényre, amely kötelezővé teszi a száznál több személyt foglalkoztató üzemekben "a munkások részesedésének biztositását a vállalati fejlesztés eredményeiből".[11] E szerint a vállalat nyereségének egy részét a dolgozóknak kell kiosztani oly formában, hogy a juttatott részesedést a munkások folyószámlájára kell elhelyezni; ily módon tőkésiteni őket. Az érdekeltségi rendszerben résztvevő üzemek ugyanakkor adókedvezményben részesülnek. Ily módon ezt az egész részesedést jelentős mértékben ismét a tömegekre háritják, hiszen az adóbevételek korlátozása csökkenti az állami kiadások fedezetét.

E mellett a forma mellett Pompidou felveti a munkásrészvények gondolatát is, noha maga utal rá, hogy ez már eléggé lejáratott gondolat. Az állami tulajdonban levő Renault gépkocsigyár tőkéjének egy részét részvények formájában a munkásoknak akarta juttatni, mert ily módon reálisabbá válhatna a participation. Az összes ilyen részvényesitési kisérletben látszik, hogy a burzsoázia

---

[10] Le Monde 1969. szept. 24.

[11] Le Monde 1967. augusztus 10,

is érzi, hogy napjainkban is milyen szerepe van a tulajdonviszonyoknak. A részvétel tőkés tulajdonviszonyok mellett formális, s ezért törekednek valamiféle áthidaló megoldásra. Ilyen példát találhatunk a nyugatnémet Volkswagen cég esetében is. Ez ugyancsak állami tulajdon volt, s 1961-ben bocsátotta áruba részvényei egy részét az alkalmazottak számára bizonyos kedvezményekkel. Pompidou egészen határozottan ki is jelentette az ilyen akciókról: "Ez olyan tapasztalat lesz, amely talán látni engedi, hogyan lehet ledönteni az akadályokat a munkás és a tőke között, hogy ez az érdekeltségi forma, ami gazdaságilag a legegészségesebb, szociális szempontból a legkielégítőbb, válaszol-e a munkások reális és hosszantartó szükségleteire."[12]

Nem válaszolt, mert a francia munkásmozgalom egyik legforradalmibb osztaga, a Renault Müvek munkásai határozottan visszautasitották ezt a kisérletet.

A francia tőke azonban folytatja próbálkozásait, mert vele szemben egy erős, jól szervezett forradalmi munkásosztály áll. A Chaban-Delmas kormány határozottan a modern amerikai management és a science of human relations alkalmazását sürgetné a kontraktuális politika kisérletei mellett.

Az integrációs kisérletek egy sajátos formáját találjuk a kapitalista világ második legfejlettebb, legerősebb országában, az igen dinamikusan fejlődő Japánban.

A japán kapitalizmus látványos fejlődésének több más ok mellett egyik legjelentősebb forrása a nagyon olcsó munkaerő, a japán munkásosztály nagyfoku kizsákmányolása. Az ország társadalmi berendezkedésének van egy jellegzetes kétarcusága: a legfejlettebb kapitalista eszközök és módszerek mellett az iparilag hallatlanul korszerü Japán szokásaiban, hagyományaiban társadalmi életében igen sok feudális vonást őriz. A japán állammonopolkapitalizmus ezeket nem gátló tényezőkként tartja számon, hanem igyekszik felhasználni a régi, konzervativ tradiciók erejét a munkásosztály kizsákmányolásában. Ez annál is inkább érthető, hiszen a sajátos történelmi fejlődés eredményeképpen a nagymonopóliumok is feudális szerkezetü, dinasztikus vállalatokból fejlődtek ki.

Japánban jelentős bérkülönbségek vannak a kis és nagyüzemek között. A nagyüzem többet fizet, biztosabb a foglalkoztatottság, de nagy fegyelmet és engedelmességet követel. A munkások engedelmességét, termelékenységét sok módon ösztönzik. A kezdő bérek alacsonyak, és az eltöltött idő után emelkedik a bér. Ha valakit elbocsátanak, uj munkásként az uj helyén az alacsony kezdő bért kapja. Az évente járó jutalmak is a szolgálati évek számától függenek. Ezek a durva gazdasági eszközök a nagyfoku kizsákmányolás mellett a munkásokat szinte odakötik a vállalatokhoz, kénytelenek a magas termelékenységi és minőségi követelményeket mindenáron teljesiteni. Herbert Aptheker, a neves amerikai publicista joggal nevezte ezt a szisztémát az ipari rabszolgaság egy fajtájának.

A durva gazdasági eszközök mellett a kikényszeritett gazdasági, üzemi közösségen belül azonban más eszközökkel is igyekeznek megteremteni a "harmó-

---

[12] Pompidou előbb idézett nyilatkozatában.

niát" az üzem vezetése és a dolgozók között. Itt nagyban támaszkodnak az említett feudális maradványokra. A japán társadalomban még ma is élő hagyomány a vérségi köteléken alapuló nagycsalád; ez a feudalizmusban az illető társadalmi helyzetét eleve meghatározta. Ezt a vonást örökitették át a dzsaibacuk, a hagyományos feudalista monopóliumok, s ezt akarják örökletessé tenni a mai monopolkapitalisták is. Ma a különbség annyi, hogy "most már az alsó szinten a vérségi kötelékeknek aránylag csekély a szerepük, de a vállalatot nevezik ki nagycsaládd á, s ehhez igyekszenek kapcsolni igazi feudális hüséggel a vállalat minden alkalmazottját. A tulajdonos az apa szerepében tetszeleg, és gyermeki függésben igyekszik tartani alkalmazottait". [13]

Az üzemen belül igyekeznek családias légkört kialakitani, olyannyira, hogy a főnök véleményét még magánügyekben is illik megkérdezni. Ezt a családias légkört az üzem azzal is ösztönzi, hogy a dolgozóknak születésnapkor, házasságkötéskor, jubilieumokkor, ünnepeken jelentős ajándékokat ad. A tradiciók "ápolása" ha néha a vállalatnak sokba is kerül kamatostól megtérül. A gondoskodó, családias légkör a főnök, a tulajdonos tiszteletét parancsolja, a munkás teljes erőbedobását követeli. A munkásoktól javaslatokat, ötleteket várnak, s ezeket erkölcsileg és anyagilag is honorálják. A családi légkör sok helyen a szakszervezet szervezésére is kihat, van olyan üzem, és nem is kevés, ahol csak "saját" gyári szakszervezetek vannak, amelyek "családon belül" oldják meg a felmerülő ellentéteket, s nem engednek szélesebb, egységes gazdasági vagy politikai fellépést.

A munkásosztály integrálására irányuló burzsoá törekvéseknek egyes tőkés országokban kétségtelenül van hatása is. Mindezek a forradalmi munkásmozgalom számára is uj feladatokat jelentenek.

Fel lehet-e, fel tudja-e használni a munkásság uj harci pozicióként kapitalista körölmények között a részvétel adta lehetőségeket, tudja-e, lehet-e a részvételt igazi részvétellé változtatni? Lehet-e valós szerepe a munkáselienőrzésnek, a munkástanácsnak; a szakszervezeti bértárgyalások és szerződések osztályharcos gazdasági és politikai fórumokká válhatnak-e? Vagy pedig mindez pusztán az osztályharc leszerelésének eszköze, s egészében el kell utasitani?

A fejlett tőkésországok kommunista pártjai, forradalmi szakszervezetei foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, és stratégiájuk, taktikájuk kidolgozásakor figyelembe is veszik ezeket. Franciaországban, ahol az 1968-as válság után különösen felerősödtek ezek a törekvések, a francia kommunisták igy vélekednek ezekről a beépitési manőverekről: "Ezek a kisérletek az igazi részvétel növekvő igényétől, törekvéseitől, a vállalati és nemzeti szintü igazi demokrácia követelésétől akarnak eltéríteni, fékezik a tömegek mozgalmát, megosztják a tömegeket. Ellenük nem lehet másképpen harcolni, csak ugy, ha megmutatjuk, melyek a valódi participation utjai a különböző munkáskategóriák számára, ha következetesen bemutatjuk azoknak a politikai változásoknak a szük-

---

[13] Szekeres József, A japán csoda közelről. Bp. 1970. Kossuth, 187. old.

ségességét, amelyek a monopóliumok uralma helyett a szocializmus felé vezető utat nyitják meg."[14]

A fejlett tőkésországok társadalmi, politikai, gazdasági életének eseményei arra mutatnak, hogy a munkásosztály, a kommunista pártok és az antimonopolista tömegek megtalálják a mai körülmények között is az állammonopolista kapitalizmus elleni harc eredményes formáit.

14) Jean Magniadas: Sur les tentatives d'intégration des travailleurs au systeme capitaliste. Cahier du communisme. 1971. 4. sz. 29. o.

A VITA

A referátumhoz fűzött kiegészitéseket tartalmazó bevezető és a három korreferátum elhangzása után több hozzászólásra került sor. A felszólalók helyeselték és a tudományos szocializmus szempontjából nagyon fontosnak, időszerűnek tartották a konferencia témaválasztását. A vita során számos elvi kérdés került előtérbe, amelyben nézeteltérések mutatkoztak. A vita azonban a nézetek szembesitése és az álláspontok világosabb kifejtése következtében több ponton a közeledés jeleit tükrözte. Korunk kérdéseit illetően többen tettek módszertani észrevételt a referátumhoz, illetve a korreferátumokhoz. Egybehangzó vélemény alakult ki abban, hogy a témát további kutatásokkal és a kutatások kiterjesztésével, elmélyitésével folytatni kell.

Elsőként Simonovits Istvánné tanszékvezető egyetemi docens, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Filozófiai Tanszékének vezetője szólalt fel. Hangsulyozta a filozófiai, szociológiai, tudományos szocializmus és politikai gazdaságtan tanszékek illetve szakágak együttmüködésének jelentőségét és szükségességét az olyan fontos elvi kérdések tudományos feldolgozásában, mint amilyent a referátum is témájául választott. Simonovits Istvánné kifejtette, hogy a jövőben nagyobb sulyt kell helyezni a problémák együttes, totalitásukban történő vizsgálatára. Kiemelte továbbá, hogy korunk jellegének tudományos vizsgálatában milyen nagy jelentősége van a klasszikus marxista irodalom tanulmányozásának. E müvek ujraolvasása messzemenő segitséget adhat az uj helyzetek uj problémáinak megértésében és abban is, hogy uj felismerésekhez jussunk el.

Korunk objektiv tartalma és a kisebb korszakok objektiv jellegének kapcsolatával foglalkozott Aggod József egyetemi adjunktus (Agrártudományi Egyetem) felszólalásában. Egyetértett Mód Aladárral abban, hogy a mát nem lehet a tegnappal vagy a holnappal azonositani. Hangsulyozta azonban a kor objektiv tartalma és a kisebb időszakok (korszakok) objektiv jellegének szoros összefüggését. A kisebb korszakok objektiv jellegét nem lehet megérteni a szélesebb összefüggések kutatása nélkül. Példaként emlitette, nem lehet a szovjethatalom, de még a népi demokratikus forradalmak győzelmét sem csupán egy kisebb korszak gazdasági, katonai viszonyaiból levezetni. Lenin az imperializ-

mus törvényszerüségeit a kapitalizmus világtörténelmi korának talaján vizsgálta. Felszólalását igy folytatta:

Korunk objektiv tartalma - a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet - nem tegnapi, hanem mai kérdés is. Ezt azért is hangsulyozni kell, mert a két rendszer szembenállása annyira objektiv tény, hogy ezt ellenfeleink is elismerik és stratégiájuk kiinduló pontjának tartják. Hangsulyozni kell e tényt pedagógiai okokból is. A mi kezünk alól kikerülő szakemberek sem lehetnek kevésbé "megpatkolva" korismerettel, mint ellenfeleink. (Ahogyan a Krupp-müvek egyik vezérigazgatója néhány évvel ezelőtt kifejtette: a gazdasági döntések meghozatalánál ismerni kell "a világpolitikai széljárás irányát".)

A kisebb korszakok objektiv jellegzetességei által a kor objektiv tartalma bontakozik ki, bár nem egysikuan, hanem differenciáltan, kitérőkkel, visszaesésekkel. A jelenlegi korszak jellegéhez feltétlenül hozzátartozik a "harmadik világ". Ennek jelentőségét én most csupán pedagógiai szempontból emelem ki: számolnunk kell ugyanis a szakembereink iránti kereslet növekedésével ezen országok részéről. Korszakunk jellegzetességeihez tartozik még a tudományos-technikai forradalom. Fontos megemliteni a jelenségek vallási-egyházi és nemzeti "szinezetét" is, mely utóbbiról egy vonatkozásban beszélt Csatári elvtárs.

Az USA világhelyzete nem mérhető le csupán a jelenlegi korszak kereteiben, hanem szükséges ezt is a kor alapvető tartalmának folyamatában vizsgálni. Az USA ma a nemzetközi reakció fő bástyája. Ez nem pusztán szubjektiv törekvés eredménye. A kor tartalmának kibontakozása során olyan ponthoz érkeztünk, amikor a kapitalista világrendszer legerősebb államát tolja a reakció előterébe. (Nyilvánvaló, hogy az USA gazdasági és katonai fajsulya a kapitalista világban lényegesen nagyobb, mint a hitleri Németországé volt.) Tény, hogy az egész világ reakciós erői az USA világcsendőri szerepére támaszkodnak. Ez erősiti az USA uralkodó osztályán belül a legreakciósabb erők pozicióit. Ezzel együtt kialakult a katonai-ipari komplexum az országon belül, mely tartósan uralja a gazdasági és politikai életet. Az elnöki tevékenység külső és belső koordinátái hosszu időre adottak. Nem mindegy természetesen, hogy az uralkodó körök melyik képviselője az elnök, de a közelmult történelmében valamennyi elnök az uralkodóosztály valamelyik rétegének érdekeit képviselte, beleértve J. Kennedyt is. Igaz, Kennedy reálisabban akarta képviselni az USA uralkodó köreinek érdekeit a világban, de semmi olyat nem mondott, vagy tett, ami azt bizonyitaná, hogy nem ezt képviselte volna. (Az anyag egy másik részére vonatkozóan jegyzem meg, hogy Kennedy Kubában nem ugyanazzal a szakadékkal állt szemben, amivel Johnson vagy Nixon Vietnamban. Az utóbbi esetben a szocialista országok közötti "szakadék" elvileg csökkentette az USA politika előtt álló szakadék nagyságát.) A külső és belső koordináták keretei között mozog a jelenlegi kiutkeresés is a neoizolacionizmus és a globalizmus között.

Az elmondottakból következik, hogy az USA polgári demokratikus reneszánsza csak a jelenlegi katonai-ipari komplexum elleni harcban valósulhat meg, ezért tul is kell mutatnia a polgári demokrácia keretein. Az "amerikai nép uj nemzeti blokkja" nem gombolkozhat a roosevelti öltönybe, mert megváltoztak a

belső viszonyok, többek között részben a korszak jellegének változása következtében, részben éppen a roosevelti irányvonal következtében.

Az imperialista tábor "reális" irányzatai alkalmazkodnak a kor realitásához, de minden kétséget kizáróan a kor objektiv folyamatainak egyik oldalán állnak, mint J. Kennedy vagy W. Brandt. Ez utóbbi "Békepolitika Európában" c. könyvében sok más kijelentéséhez hasonlóan leszögezte: "Európának nincsen vesztegetni való ideje. Saját erejéből vállalnia kell e világfeladatoknak azt a részét, amely méreteiben és tartalmában megfelel egy harmonikusan tevékenykedő Egyesült Európa tömegei és energiái által elvégezhető teljesitménynek. Európa ezáltal nemcsak a jelenlegi feszültségek nagymértékü csökkentéséhez járulhatna hozzá, hanem sorsdöntő módon ahhoz is, hogy az egyébként biztosra vehető, mindenkire tragikus következményekkel járó forradalmakat a haladás rendezett pályájára lehessen irányitani". Semmi okunk nincs arra, hogy jobban "eltitkoljuk" pártosságunkat, mint ahogy azt ellenfeleink teszik. Ismételten szeretném leszögezni, nem mindegy, milyen irányzattal állunk szemben, de végső soron elsősorban azért nem mindegy, mert az emberiséget alapvetően megosztó problémák antiimperialista, szocialista jellegü megoldásán dolgozunk.

Csépányi Dezső egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tudományos Szocializmus tanszék) megismételte azt a korábbi javaslatát, hogy létre kellene hozni egy munkacsoportot, amely a tudományos-technikai forradalom kérdéseivel foglalkozna és amelyben a tudományos szocializmus oktatók, filozófusok, közgazdászok és más érintett tudományágak képviselői vennének részt. Ezt azért is sürgetőnek tartotta, mert az utóbbi egy-két évtizedben többek között a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával összefüggésben is lényeges változások történtek a kapitalizmusban. A tudományos-technikai forradalom felhasználása a szocializmust épitő országoknak is egyik fő gondjuk. Oktatási szempontból is szükséges lenne e témával mélyebben foglalkozni.

Ezután annak a véleményének adott kifejezést, hogy bizonyos értelemben van "ipari társadalom". Arra utalt, hogy az iparosodott országok - legyenek kapitalisták vagy szocialisták - sok vonatkozásban azonos problémákkal találják magukat szemben (pl. a természeti környezet megromlása). Osztályszempontból azonban fontosnak tartotta az "ipari társadalmak " felosztását "szocialista ipari társadalom"-ra és "kapitalista ipari társadalom"-ra, amelyeket a termelés eltérő céljai különböztetnek meg egymástól és amelyek kölcsönösen hatnak egymásra. Végül kifejezte azt az érzését, hogy a vitában a kapitalizmus sok jelenségét szubjektiv elemekkel magyarázták (propaganda, manipuláció), és háttérbe szorultak az objektiv tényezők, ami azonban a téma jellegéből is adódott.

Huszár Tibor felhivta a figyelmet arra, hogy a három ágazat mellett a szociológiát, mint marxista tudományt a marxizmus integráns részét is számba kell venni, melynek a modern kor helyesebb és teljesebb megközelitésében, megértésében lényeges szerepe van. Mód Aladár referátumához módszertani észrevételeket tett. Felvetette, hogy egy átfogó elemzés kiindulópontjául szolgálhatnak-e olyan polgári ideologikus munkák, mint Galbraith vagy Arthur

Schlesinger könyvei? Rámutatott arra, hogy Servan-Schreiber, Schlesinger, Galbraith és Marcuse nem azonos szintü, jelentőségü és irányzatu képviselői az ideológiai utkeresésnek. Vitathatónak itélte, hogy korunk jellegének elemzésekor a referátumban ilyen nagy mértékben kerül előtérbe ezeknek az említett ideológiai irányzatoknak az értékelése. Véleménye szerint korunk jellegével foglalkozva sokkal jobban kellene épiteni azokra a konkrét közgazdasági és szociológiai vizsgálatokra és elemzésekre, amelyek a bázis és a társadalmi struktura kérdéseit kutatják. E téren szükséges az együttmüködés a közgazdasági és szociológiai kutatókkal.

Mód Aladárné Tolnai Gyula korreferátumához füzött kritikai észrevételeket. Felszólalásában főként arra hivta fel a figyelmet, hogy a munkásosztály integrációja nem csupán szubjektiv jelenség, nem csak a burzsoázia törekvéseit tükrözik. Az integráció mögött a termelőerők fejlődéséből fakadó objektiv okok és szükségletek is meghuzódnak, amivel nemcsak a tőkés vállalkozók, hanem a szocialista gazdasági rendszer is szembekerül.

A konferencia referátumához utólag, irásban nyujtotta be hozzászólását Johancsik János egyetemi adjunktus (ELTE Természettudományi Kar). Hozzászólását az alábbiakban közöljük:

A második világháboru után a kapitalista társadalmak jelentős átalakuláson mentek keresztül. Ezt a változást a tudományos-müszaki forradalom elmélyitette. Abban a történelmi időszakban, amelyet az állami monopolkapitalizmus kibontakozásának nevezünk, a tulajdon-, a gazdasági és termelési viszonyokban végbement változásokon tulmenően jelentősen módosult a társadalom szerkezete és a politikai szféra is, s mindez egy sor uj tényezővel gazdagitotta az osztályharc és a politikai küzdelem feltételeit. Az állami monopolkapitalizmus tehát a kapitalizmus uj szakasza, amelyben az egységes alapon a belső és a nemzetközi erőviszonyok alakulásának következményeként több politikai szakasszal kell számolnunk.

Az állami monopolkapitalizmus a tőkés erőknek a termelőerők fejlődése és az osztályharc alakulása által teremtett uj helyzetekhez való alkalmazkodásának eredménye. Az alkalmazkodási törekvés nemcsak a tőkés gazdasági tevékenység, termelésszervezés vagy a politikai gyakorlat terén, hanem eszmei-ideológiai téren is jelentkezik. A polgári teoretikusok érvelésükhöz éppen a kapitalizmus uj jelenségeit használják fel, amelyek számos ponton megváltoztatták a kapitalizmus hagyományos képét és eltüntettek, vagy háttérbe szoritottak több olyan tényezőt, amelyek korábban válságok és konfliktusok előidézői voltak.

A fejlett tőkésországokban az utóbbi konjunkturális évtizedben is - jóllehet másképp, és másutt, mint azelőtt - felszinre bukkantak a kapitalizmus müködési rendellenességei, társadalmi ellentmondásai (az osztályharc szférájában pl. a sztrájk és a tömegmozgalom fellendülése, a baloldali eszmei-politikai irányzatok felerősödése mutatta ezt). A szocialista világrendszer kialakulása, a dekolonializáló és általában a forradalmi mozgalmak előrenyomulása elleni tőkés szolidaritás sem szüntette meg, hanem uj formákban felszinre hozta a tőkés csoportok és országok közötti ellentmondásokat. A polgári teoretikusok a valóság e tényeibe ütközve keresik a magyarázatot a jelenségekre és egyben

olyan, az összhang perspektiváját kináló kiutat, amely nem veti fel a rendszer strukturális átalakitásának szükségességét. A tőkés társadalmak jelenével és jövőjével foglalkozó komolyabb polgári munkák tükrözik a kapitalizmusban végbement változásokat, a jelenlegi szakaszban meglevő, és előtérbe került problémákat. Ugyanakkor okfejtéseik és megoldásaik a tőkés strukturák uj helyzethez való alkalmazkodásának, módositásának óhaját tartalmazzák. Ennek jellemző példái többek között a Mód elvtárs tanulmányában elemzett egyes munkák is és ezt mutatja a neves francia kutató, Jean Fourastié 1963-ban napvilágot látott könyve, "A XX. század nagy reménye" is.

A legutóbbi 150 év gazdaságfejlődésének tendenciáit tanulmányozó Fourastié uralkodó tényezőnek a technika fejlődését, a munka termelékenységének növekedését tartja. Véleménye szerint korunk sokfajta gazdasági és társadalmi konfliktusai arra vezethetők vissza, hogy a XVIII. század végén felbomlott a hagyományos civilizáció, elkezdődött egy átmeneti időszak, amelyet az egyensuly felbomlása (a gazdasági ágak arányának megváltozása, a munkaerő migráció, a válságok) jellemez és amely a harmadik civilizációhoz, az uj összhang, a stabilitás uj korszakához vezet. Ebben az összefüggésben a XIX. és XX. század nagy társadalmi és emberi szenvedései értelmet nyernek, olyan áldozattá válnak, amelyet a technikai haladás megkövetel és amelyet érdemes is vállalni a boldogabb jövő érdekében. Fourastié e jelentős objektiv folyamatok feltárásakor (pl. a termelékenység gazdasági szerepe és hatásai, a mezőgazdaság, ipar és a szolgáltatások szektorának átalakulási tendenciái és velejárói) korunk társadalmi változásainak és konfliktusainak okait egyoldaluan a gazdasági fejlődésre, a termelési technika hatékonyságának ugrásszerü megnövekedésére szükiti le. Következtetései megfogalmazásakor Marxra hivatkozik és azt állitja, hogy a társadalmi haladás nem oka, hanem következménye a gazdasági fejlődésnek. Ugyanakkor kétségbe vonja a termelési viszonyok, a tudatos társadalmi tevékenység szerepét a gazdasági fejlődésben. "Nem ott a leggyorsabb a gazdasági haladás, ahol a legerősebb a társadalmi akció" - állapitja meg. A társadalmi akció - irja - gyakran lassitja a gazdasági fejlődést, vagy visszafejlődést vált ki.

A példaként kiragadott Fourastié - mellesleg optimista - álláspontja tehát jól mutatja, hogy a korunk jelenségeire választ kereső polgári koncepciók jelentős részének tengelyében a technikai haladás áll, amely maga után vonta, illetve vonja a társadalmak fokozatos, automatikus átalakulását. A haladás iránt fogékony polgári társadalomkritikusok számára is - ugy tünik - a technikai haladás jelenti a reményt és az utat a megrázkódtatásoktól mentes, a strukturát nem érintő, azaz a kapitalizmust az uj körülményekhez adaptáló fejlődéshez. Korunk jelenségeinek és tendenciáinak vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kivül és nem is becsülhetők le a tudományos és technikai fejlődésnek a társadalommal szemben támasztott uj követelményei. Előtérbe azonban éppen azok a társadalmi korlátok, a tőkés termelési viszonyok feloldhatatlan ellentmondásai kerülnek, amelyek e követelmények kielégitését gátolják, következésképpen magának a tőkés strukturának tudatos átalakitását igénylik. Ily módon az válik döntő kérdéssé, hogy a technikai fejlődés és a gazdasági viszonyok jelenlegi feltételei között, beleértve a tőkés rendszerben az adaptáció érdekében végbe-

ment módosulásokat is, melyek a tőkés társadalmi struktura megváltozásának konkrét feltételei és melyek azok a társadalmi erők, amelyek képesek áttörni a tőkés kereteket. S igy elkerülhetetlenül eljutunk az osztálystruktura és az osztályharc kérdéséhez, amelyet a polgári kritikai elméletek jelentős része negligál, vagy alábecsül, illetve a kapitalizmus jelen szakaszán tulhaladottnak tart.

Kétségtelen, a második világháboru után a kapitalista világ jelentős része tulélte a fasizmus elleni harc, a demokratikus fellendülés nyomán kibontakozott válságot. A rendszer stabilizációja egyben a tőkések gazdasági erőfeszitéseit vonta maga után, amelyek a dinamikus gazdasági növekedés biztositását célozták. A hatvanas évek végén már egyre jobban kitünt, hogy az ennek során bevetett uj eszközök maguk is ellentmondásosak. Az állam gazdasági beavatkozása ujra és ujra szembekerül a megerősödött vállalatok függetlenségre való törekvésével. A tőkés vállalkozók szivesen veszik, ha az állam átvesz bizonyos terheket. Viszont az állami gazdaságpolitika, amely esetenként sérti a vállalatok közvetlen érdekeit, időnként az üzleti körök támadásainak kereszttüzébe kerül. A dirigizmus vádja a tőkés állam egyes intézkedéseivel szemben és az állami intézkedések elszabotálása nem ritka jelenség. Az európai tőkés integráció érdekében vivott látványos harc hátterében kialakultak a Közös Piac határain tullépő, főleg amerikai tőkére épülő multinacionális vállalatok. Ismeretes, hogy a dolgozók követelésmozgalmainak leszerelése céljából és a termelés uj technikai feltételei következtében bevezetett magasabb bérek, ösztönző bérezési formák, a munkásoknak a munka szervezetébe történő integrálására tett intézkedéseknek nem maradt el a hatása, ezek az intézkedések azonban nem tudták megszüntetni, hanem sok esetben még inkább felhivták a figyelmet a termelés emberi tényezőinek hiányaira. A tőkés struktura kereteiben tehát, miközben a gazdasági konjunktura feltételeinek megteremtésére tesznek erőfeszitéseket, rombolják a dolgozók emberi életének távlatokban is biztató feltételeit (elgépiesedés, bürokratizálódás, militarizálódás, háborus veszélyek).

A tőkés rendszer módosulásai, miközben egyes vonatkozásokban enyhitették, átmenetileg mérsékelték a tőkés struktura egyes ellentmondásait, más területeken kiélezték és uj ellentmondásokat, feszültségeket teremtettek mind a gazdaság, mind a társadalom és a kultura terén. A tőkés rendszerben végbemenő változások tendenciáinak feltárásához éppen ezeknek a régi és uj ellentmondásoknak, valamint ezek tudatosulási folyamatainak vizsgálatára van szükség.

Mód elvtárs tanulmányában közölt elemzésből következik az a kérdés, hogyan itélhetjük meg a munkásmozgalom, a forradalmi alternativa szempontjából az egyes polgári politikai irányzatokat? Pontosabban Roosevelt, Kennedy és Brandt nevéhez kapcsolt politikai irányzatot, amely a társadalomfejlődés, a nemzetközi erőviszonyok által előidézett uj helyzetek reális felmérésére törekszik és tudatosan uj utak és eszközök révén próbálja a tőkés rendszert az uj helyzethez igazitani; uj politikát kezdeményez a külpolitikában, jelentős reformokat helyez kilátásba a belpolitikában, hogy igy álljon ellent a tőkés rendszert fenyegető tendenciáknak. Miután a realitásokat jobban számba vevő, a módositásokra készebb irányzat nagyobb eséllyel képviseli a tőkés rendszer megmentését, esetleges átmeneti megszilárditását, látszólag nagyobb és ve-

szélyesebb ellenfelet képvisel a forradalmi mozgalmak számára. Vitathatatlan, hogy a kapitalizmus olyan válságainál, amikor a tőkés rendszer még nem találta meg az uj helyzethez való alkalmazkodásának módját vagy nem rendelkezik hozzá a szükséges anyagi és politikai erőkkel, nagyobb a lehetősége a közvetlen, viszonylag gyors lefolyásu áttörésének (pl. a demokratikus erőknek a fasizmus feletti győzelme idején). Ha azonban alaposabban elemezzük a tőkés rendszer adaptációjának tényeit, a fenti politikai irány által képviselt módositások és reformok következményeit, hamarosan kiderül, hogy a kapitalizmus ellentmondásai nem oldhatók meg a rendszeren belül, a "megoldások" viszonylagosak és a rendszert még inkább megkérdőjelező ellentmondásokat hoznak felszinre. A rövid távon megerősitett rendszer hosszabb távon még sebezhetőbbé válik. A forradalmi mozgalomnak azonban ujból és ujból ki kell tapogatnia a kapitalizmus sebezhető pontjait, meg kell találnia a harc korszerü eszközeit, és annak módját is, hogy meggyőzően felfedje a közvélemény előtt a "reformirányzat" igazi tartalmát.

E politikai irányzatok rendszerint egyes tőkés erők makacs ellenállásába ütköztek, jóllehet épp a rendszer megerősitését célozták. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal a kockázattal, amit korunkban a realitásokhoz való igazodás a tőkés strukturára nézve jelent. Érvényesülésük erősen függ attól, milyen belső demokratikus bázist tudnak maguk mögé felsorakoztatni. A demokratikus erők mozgásbahozása viszont a struktura felváltását képviselő erőknek nyithat utat. A kapitalizmus és annak állammonopolista formájának is igazi alternatívája a szocializmus. A szocializmus perspektivája szempontjából azonban nem lehet közömbös a polgári politikai irányzatok közötti eltérés. Az agressziv, makacsul reakciós magatartást tanusitó politikával szemben a realistább irányzat előrelépést jelenthet azáltal, hogy teret ad az osztály- és politikai erők szabadabb játékának, a strukturális változás végrehajtására képes erők kifejlődésének, nemzetközi szinten pedig a békés versenyen keresztül a két rendszer konfrontálásának.

A tudományos-müszaki forradalom és az "ipari társadalmak" kapcsán sok szó esik a technokraták szerepéről. E sajátos rétegnek a modern termelés vezetésében és a tőkés gazdaság igazgatásában megnövekedett szerepe nyomán polgári körökben divat a technokrácia uralmáról beszélni, a tőke-tulajdonosság jelentőségét a társadalmi uralom vonatkozásában tagadni és ezáltal kétségbevonni, hogy a termelőerők fejlődése a tulajdonviszonyok megváltoztatását igényli. A döntési mechanizmus előtérbe állitása elfedi azt a nyilvánvaló tényt, hogy a technokraták létezése, "felhatalmazása" a tőke és a termelőeszközök tulajdonosai profitérdekeinek szolgálatára van. Ez akkor is igaz, ha a modern technika követelményeiből adódóan a tőke körforgása módosul, és egyre kisebb rész válik osztalékként ismét szabadon felhasználható tőkévé, és egyre nagyobb részt nyelnek el a modern termelőberendezések és kutatások. A termelés alapvető célja továbbra is a versenyképesség, a mind nagyobb nyereség marad. A technokraták döntéseit alapvetően a tulajdonosok, a részvényesek érdekei szabják meg.

Azáltal azonban, hogy a tulajdonosok egyre jobban elszakadnak, távolabb kerülnek a termelési folyamattól, annak közvetlen irányitásától, kialakul az ütkö-

zések lehetősége a vállalatok működését közvetlenül biztosító technokraták és a tulajdonosok között. Ilyenkor a modern termelés szükségleteit képviselő szempontok és a mind nagyobb közvetlen nyereséget váró álláspontok kerülnek szembe, s gyakran a konzervativ tőkés, részvényesi magatartás és a merészebb, modernebb vállalkozói szellem konfliktusáról van szó. Ahelyett, hogy a technokratákban a közérdek, a társadalmi szempontok képviselőit látnánk, helyesebb e réteget a maga differenciáltságában szemlélni, a tőketulajdonosokkal szoros kapcsolatban álló felső technokrata vezető rétegtől a közép és alsó vezetői rétegeket megkülönböztetni. Franciaországban a hatvanas évek elején a szociológiai irodalom felhivta a figyelmet az utóbbiaknak, a műszaki értelmiségnek és alkalmazottaknak a munkásság mozgalmaiba, sztrájkharcaiba való bekapcsolódásra. A nemcsak a modern termeléssel, hanem a munkásokkal is szoros kapcsolatban álló műszaki vezetők szolidaritást vállaltak a munkások követeléseivel és a maguk sajátos követeléseivel szélesitették azt. Követeléseik főként az üzemi demokrácia megteremtésére vonatkoztak és ők kezdeményezték a "részvétel" (participation) követelését is, amit a gaulleizmus elferditve korporativ rendszer kiépitésére, a munkásság integrálására igyekezett felhasználni. A technokrácia egyes rétegei tehát képesek eljutni a tőkés struktura felszámolásának követeléséhez, ha kezdetben csak részkövetelésekről van is szó. Mint a francia példa mutatja, eljuthatnak a tőkés rendszert áttörni képes erőkhöz, a munkásosztályhoz és alkotó módon járulhatnak hozzá a rendszer elleni közös erőfeszitésekhez.

Szántó György, az MSZMP KB Politikai Főiskola tanszékvezető egyetemi tanára, a vitaülés elnöke, felszólalásában részletesen foglalkozott a főreferátummal. Hangsulyozta, hogy Mód Aladár irását gondolatébresztő, a kor ténylegesen legfontosabb problémáival foglalkozó irásnak tekinti. Számos kérdésben egyetért a referátummal, néhány esetben azonban bizonyos megállapitásokkal vitatkozik. Felhivta a figyelmet arra is, hogy hozzászólásában csak kritikai észrevételeit teszi meg, azokat a kérdéseket, amelyek megoldását elfogadja, nem emliti.

Észrevételeit, megjegyzéseit, kritikáját a referátumnak megfelelően három kérdés köré csoportositotta. Elsőként a kor jellegével kapcsolatos megállapitások egynémelyikével szállt vitába.

Teljes mértékben egyetértett Mód Aladárral abban, hogy a kor jellegének megitélése a mozgalom szempontjából rendkivül fontos. De vitatta azt az állitást, hogy e kérdésben a nemzetközi kommunista mozgalom elmaradt volna, vagy legalábbis lényegesen elmaradt volna a követelményektől. Szerinte nem igaz, hogy 1956 óta a mozgalom nem követné elég pontosan a változásokat, és hogy megelégedne a csupán globális értékelésekkel. Ezzel kapcsolatosan kitért az 1960. évi moszkvai értekezlet dokumentumainak rövid elemzésére és felhivta a figyelmet, hogy e Nyilatkozat számos kérdésben előrehaladást mutatott a kor jellegének pontosabb értékelésében. Globálisan ma is igaz - nincs is szükség változtatásra -, hogy korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora. Viszont a kor jellemző jegyeinek vizsgálatában ujat hoz ez az értekezlet, megállapitja, hogy a korszak a kapitalizmus "összeomlásának" korszaka. Kiemelte azt is, hogy e szakaszt nemcsak a proletárforradalmak, ha-

nem a szocializmus és a kommunizmus építése is jellemzi, hogy a klasszikus gyarmati rendszer szétesésének folyamata lényegileg lezajlott és hogy mindezek a változások a békés egymás mellett élés körülményei között mennek végbe. Ezekben a kérdésekben tehát uj elemek is jelentkeztek.

Egyetért viszont a szerzővel abban, hogy tovább kell lépni az elméleti munkában, de nem ugy, hogy a fő vonásokat el kell vetni, hanem ugy, hogy még mélyebben kell vizsgálni, értékelni, pontosabban elemezni azokat. Például: nem szabad megállni annál az igaz megállapitásnál, hogy e korszak a kapitalizmus összeomlásának korszaka, elemezni kell, hogy ez milyen módon zajlik le az egyes szférákban, a termelésben, a technikai fejlődésben, az integrációban stb. Vagy, elemezni kell a szocializmus-kommunizmus épitésének konkrét folyamatát, észre kell venni, hogy e folyamat bonyolult, hogy konfliktusok keletkezhetnek és meg kell keresni ezek okait. Ugyanigy a gyarmati rendszer felbomlásának kérdésében is konkrétan meg kell vizsgálni e folyamat összetevőit. Kétségtelen, a hatvanas nyilatkozat e kérdéseket nem elemezte eléggé mélyen, s megállapitásai nyomán helyenként illuziók is jelentkeztek.

Végezetül a referátum első részével kapcsolatosan arról beszélt, hogy az általa hibásnak itélt megállapitásoknak közös gyökere van, mégpedig az, hogy miközben Mód Aladár nagy figyelmet szentelt a kapitalizmus belső változásainak, a tőkés termelés fejlődésének, elhanyagolta a két rendszer egymáshoz való viszonyának, valamint a gyarmati felszabaditó harcok kérdéseinek elemzését, holott az osztályharcnak ezek a fő gócai, és az ezektől elvonatkoztatott vizsgálat - a szerző - többször kinyilvánitott szándéka ellenére - bizonyos technicista vonásokat kap.

Ezek után rátért a referátum második részével kapcsolatos észrevételek kifejtésére. E fejezetet a referátum gerincének, legfontosabb részének itélte. Bevezetőül a válság elméleti-fogalmi elemzésével kezdte. Helyesnek itélte azt a törekvést, hogy a tanulmány irója e fogalom értelmezésében bizonyos uj elemeket is bevont, hangsulyozva, hogy e fogalomnak jelenleg nagyobb a terjedelme, mint korábban. Igaz tehát, hogy e válság nemcsak a gazdaságra, hanem a politikára, ideológiára, az erkölcsre stb. is kiterjed. Az is igaz, hogy a gazdaságban való jelentkezés sem olyan formában történik, mint korábban. Viszont helytelenitette Mód Aladárnak azt a megállapitását, hogy a gazdaságban rejlő ellentmondások a tömegek számára rejtve maradnak, hogy azokat nem veszik észre. Hangsulyozta, hogy e jelek közvetlenül is kihatnak a tömegekre (infláció, munkanélküliség stb.), cselekvéseiket meghatározzák, és az összes válságjelenség lényegileg éppen ebből, az alapválságból következik, ezt fejezi ki. Ez a tőkés társadalmak válságát kutató vizsgálat számára kardinális kérdés, és bár Mód Aladár az ellenkezőjét sem állitja, mégis hiányolja e kérdés elemzését, hiszen csak ezen az alapon lehet e kérdés-komplexummal helyesen foglalkozni.

A következőkben rátért a fejezet fő kérdésére: hogyan látják és hogyan reagálnak a burzsoázia egyes vezetői erre a ténylegesen létező válságra. Ez a lényege a Kennedy-féle politika vizsgálatának is. Igazat adott a referátum azon megállapitásának, hogy a Kennedy által képviselt koncepció elődei és utódai felfogásától, törekvésétől is különbözött, sajátos, politikai, nemzetközi politi-

kai vonalat képviselt. Elfogadta azt a megállapitást is, mely szerint a Kennedy által nyitott uj vonalban további, nem realizált lehetőségek is voltak. Ez viszont nem jelenti azt, hogy teljesen más politikáról volt szó, hogy egy teljesen uj politika kiindulópontja lett volna. Hangsulyozni kell, hogy a Kennedy-politika kényszer politika volt, amelynek lényegét az atommonopólium elvesztésére való reagálás adta. De kényszerpolitika volt ez a szövetségeseivel szemben és a felszabaditó mozgalmakkal szemben is. Éppen ezáltal nemcsak poztiviumokat, hanem sulyos negativumokat is tartalmazott. Ilyen például Afrika neokolonializálása, a vietnami, a kubai politikája. Ezek is mutatják, hogy bár ténylegesen különbözik a második világháboru utáni amerikai kormányok által vitt politikától, nem azonos a roosevelti politikával sem. Kennedy politikájának lényegi, meghatározó vonása volt a szocialista világrendszerrel való szembeállása.

Hiányolta Kennedy bukásának elemzését. Véleménye szerint ennek valóságos oka a monopoltőkések csoportján belüli erőeltolódás, a modern monopoltőkés körök előretörése. A déli, nyugati, délnyugati monopolisták megerősödtek, egyenranguvá váltak a hagyományos monopolistákkal, és ez mutatkozik meg az amerikai politika változásaiban. A Kennedy vonallal szemben kirajzolódó Johnson, illetve Nixon vonal ezt a csoport-érdeket képviseli annak ellenére, hogy nem ugyanaz a párt adja az elnököt. Azt kell világosan látni, hogy melyik monopoltőkés csoport határozza meg a politikai vonalat, és hogy abban milyen érdekek tükröződnek. Tehát leegyszerüsités ugy beállitani ezt a politikai vonal-váltást, mintha ez egy politikai csoportosulás, egy uj adminisztráció "rövidlátásából" következne; valójában arról van szó, hogy zömében más monopoltőkés csoportok határozzák meg a politikát, méghozzá olyan politikát, amely a korábbinál inkább képviseli az ő érdekeiket. Ez a burzsoázia általános érdeke szempontjából "rövidlátásnak" tünhet, mert megkönnyitheti az e politikával teljesen szembeálló csoportok számára az ellene folytatott harcot, de ettől függetlenül ez nem szubjektiv hiba, hanem egy sajátos érdek kifejeződése.

Azt nem vitatja, hogy ez a politikai vonalváltás pl. az erőszak eluralkodását, s ezáltal az erkölcsi-politikai válság elmélyülését hozta, de nem ez az ok, ez következmény. Ennek figyelmen kivül hagyásából következett, hogy az ugynevezett Kennedy-tragédia képe a tanulmányban leegyszerüsitettnek tünik. Mert ha csak rövidlátásról lenne szó, akkor feltételezhetnénk, hogy e válságra az USA burzsoáziája is meg tudja találni a megoldást, hogy strukturális változások nélkül is visszaszorithatná az agresszív vonásokat, vagy hogy a kivánt strukturális változásokat maga a burzsoázia is végrehajthatná. Ezt az amerikai burzsoázia nem teheti meg.

Ez a várakozás hatja át a Mód Aladár által többnyire helyesen birált liberális kritikusok szemléletét is.

Felszólalása következő részében Szántó Gyorgy Mód Aladár referátumának harmadik, "A nyugat-európai harmadik ut" c. fejezetével kapcsolatosan mondta el véleményét. Előre bocsátotta, hogy ezzel a résszel van a legtöbb vitatkozni valója. Hibásnak tartja mindenekelőtt a tanulmány alapvető mondanivalóját, azt ugyanis, hogy a nemzeti momentumot tartja az USA és Nyugat-Európa közötti ellentmondások legfontosabb elemének.

A tanulmánynak azzal a megállapításával egyetért, hogy a nemzeti momentum nem avult el sem a monopolkapitalizmusban, sem a szocializmusban. De ez nem jelenti azt, hogy e momentum vizsgálatával a monopoltőkés országok közötti ellentmondások lényegét ragadhatjuk meg. A fő kérdés ez esetben is az osztályok viszonyának elemzésével oldható meg, s nem a nemzeti szempont által. A nemzeti elem keretet jelent csupán, az egyes monopoltőkés csoportok érdekeinek, a kizsákmányolás feltételeinek, módjának a keretét. Tehát a nemzeti momentum nem ugyanazt jelenti az egyes osztályok számára.

Kétségtelen, a munkásosztály támogathatja a monopoltőke bizonyos "nemzeti" törekvéseit is, de nem általában, hanem csak annyiban, amennyiben USA-ellenesek - tehát az imperializmus fő ereje ellen irányulnak -, illetve amennyiben bizonyos közelitést jelentenek a szocialista országok politikájának bizonyos elemeihez. De ennek ellenére látni kell, hogy a monopoltőke "nemzeti" törekvései hegemonikus, soviniszta politikát jelentenek, melynek a lényege a monopóliumok közti verseny. Ezt bizonyitja az is, hogy amennyiben érdekeiket a nemzeti keretek szétfeszitésével tudják megvalósitani, megteszik - a multinacionalista vállalatok szaporodása jól mutatja ezt a tendenciát (pro és kontra).

Még egyszer hangsulyozta, hogy bizonyos monopolista törekvések tartalmazhatnak olyan elemeket is, amelyek a munkásosztály számára is elfogadhatóak. Példaként megemlitette az olaszországi ENI-t, melynek erősitése érdekében áll a monopoltőkének, de a munkásosztálynak is. A nemzeti törekvéseket csak a munkásosztály elméleti plattformjáról lehet helyesen értelmezni, a nemzeti és nemzetközi közötti helyes kapcsolatot csak a munkásosztály tudja megteremteni. A monopoltőke nemzeti törekvéseit politikája meghatározó elemeként elfogadni már csak azért is nehéz, mert az imperializmus korszakában tiszta nemzeti tőkét nagyon nehéz találni, a tőke nemzetközivé válása igen előrehaladott.

A fentiekből adódóan tehát semmiképpen nem lehet közös vonásokat találni a tőkés és a szocialista országokban levő nemzeti törekvések között. Mig az előbbi csoportban jelentkező nemzeti momentumok vizsgálatával nem ért egyet, a szocialista országokban érvényesülő nemzeti törekvéseket illetően Mód Aladár elemzését elfogadja, egyet ért velük.

Brandt politikai személyiségének, az általa képviselt politikai vonal értékelésével is - bizonyos tulzások leszámitásával - egyetért. Valóban van hasonlóság Kennedy és Brandt politikai személyiségében, s persze különbségek is. A brandti politika lényegében abban különbözik a Kennedyétől, hogy az a német monopoltőke érdekeit képviseli. Ezt Mód elvtárs is helyesen állapitja meg. Viszont Szántó elvtárs ugy véli, hogy bár lényeges változás történt a Német Szövetségi Köztársaság politikájában, gyökeres változásról nincs szó. A monopoltőke van változatlanul hatalmon és ez határozza meg a politikai változások határait. Hiányolta, hogy a brandti vonal elemzésekor Mód elvtárs nem támaszkodott a Német Kommunista Párt elemzéseire, holott azok helyesen, élesen, osztályszempontból foglalkoznak a legujabb fejleményekkel is.

Természetesen e kritikai megjegyzések nem vitatják, hogy a Brandt-kormány a legpozitivabb nyugatnémet kormány az NSZK létrejötte óta.

Felszólalását zárva Szántó György még egyszer hangsulyozta, hogy a referátum nagyigényü, számos uj kérdést felvető, egyes elemeket uj megvilágitásban tárgyaló munka. Nagyon fontosnak tartja, hogy ilyen irányu elméleti tevékenység folyjék. Annak a meggyőződésének is hangot adott azonban, hogy már e referátum is nagyobb eredményeket érhetett volna el, ha a szerző a gazdasági strukturában végbemenő változásokra is kiterjeszti vizsgálódásait. Ez által el lehetett volna kerülni olyan leegyszerüsitéseket, amelyek nagy része abból adódott, hogy csak a politika és az ideológia oldaláról vizsgálta a jelen korszak néhány legfontosabb kérdését.

Felszólalása végén örömét fejezte ki a felett, hogy a vitában, amely marxisták közötti, szenvedélyes vita volt, a vitatkozók nézetei közelebb is kerültek egymáshoz.

ZÁRSZÓ

Mód Aladár zárszavában először a konferencia egészét értékelte. Jelentős előrelépésnek tekintette a korábbi ülésszakhoz képest a szervezettség és részvétel, a korreferátumok tartalmi kidolgozottsága és szinvonala tekintetében, s talán legfontosabb jellemzőjeként: a tényleges vita kibontakozása tekintetében.

A vita befejeződése után megállapitható, hogy a kiküldött tanulmányok alkalmasnak bizonyultak a vita kibontakoztatására és az érdemi munkára. Ez pedig kiindulópontot ad a további kutatáshoz és a kérdések minél teljesebb feldolgozásához.

Mód Aladár ezután az egyes korreferátumok és hozzászólások megállapitásait foglalta össze és értékelte. Csatári Dániel korreferátumáról szólva kiemelte, hogy a korreferátum bevezetőjében az érintett problémák, a hazafiság és nemzetköziség tárgyalásánál a kérdés korszerü vonatkozásait fogalmazta meg, bár a kérdés egyes problémáit, mint a nyugat-európai kapitalista országok és az USA közötti ellentmondások kifejtését, elhagyta. Pedig ennél a kérdésnél éppen az uj vonások elemzése a döntő, s erről nem szólt a korreferátum. Mindenképpen látni kell, hogy a nyugat-európai fejlett tőkésországok viszonylagos önállóságuk felszámolásának megakadályozására, ha polgári alapon is, de megoldást és védelmet keresnek az Amerikai Egyesült Államokkal szemben. A nemzeti és nemzetközi összefüggésekkel való beható foglalkozás - hivta fel a figyelmet Mód Aladár - nemcsak a tőkésországok teoretikusainak elméleti megközelitése szempontjából fontos, hanem a szocialista országok, a marxista elmélet szempontjából is. Figyelembe kell venni, hogy a tőkés társadalom keretei nem teszik lehetővé a probléma tényleges megoldását, mig a szocialista alap magában foglalja a reális válasz megadását. De itt sem automatikusan megoldódó kérdésről van szó, hanem inkább arról, hogy a problémával foglalkozó elméleti és gyakorlati munkálkodás lehetősége adott.

G. Márkus György tanulmányáról szólva, kiemelte témaválasztása jelentőségét. Hivatkozott arra, hogy Marcuse nézeteit, koncepcióját tekintve válik érthetővé a manipuláció különleges fontossága, a fogyasztási szükségletek széles kielégitésének szoros összekapcsolása a manipulációval. Megállapitotta,

hogy G. Márkus György jól egészitette ki a főreferátum által felvetett kérdéseket, s feltétlenül helyesnek minősitette a további elemző munkát.

Tolnai Gyula korreferátumáról Mód elvtárs annak a véleményének adott kifejezést, hogy a szerző több kérdésben kiegészitette és pontositotta előző álláspontját. Ennek ellenére bizonyos pontokon megmaradt vitatott nézeteinél, mint pl. az integráció értékelésénél, amelyet itt is szubjektiv folyamatnak tekint. Ezt az álláspontját a vita alapján módositania kell. Ugyanakkor Mód Aladár is azon az állásponton van, amit Szántó György fogalmazott meg ugy, hogy a munkásosztály integrációjánál mindenképpen figyelembe kell venni a szocialista, illetve a kapitalista rendszerből adódó, az alapokban meglevő különbségeket.

A korreferátumok értékelése után tért át Mód Aladár a hozzászólások által felvetett kérdések megválaszolására. Hasznosnak tartotta Simonovits Istvánné javaslatát, amely a marxista klasszikusok ujraolvasására hiv fel, a "Kommunista Kiáltvány" és a "Gazdasági és Filozófiai Kéziratok" által felvetett kérdések összekapcsolására. Ugyancsak egyetértett Huszár Tibor megjegyzésével is, amely a marxista szociológia fontosságát, a konkrét szociológiai vizsgálatok elvégzését emelte ki, mivel szerinte enélkül az elméleti kérdésekre sem lehet helyes választ adni. Ugyanakkor kiemelte, hogy a politikai-ideológiai problémák vizsgálatát össze kell kötni a gazdasági struktura vizsgálatával, ez elengedhetetlen, de nem lehet merev elsődlegességet követelni ez utóbbi számára, nem lehet ettől függővé tenni a politikai-ideológiai kérdések elemzését.

Aggod József és Szántó György felszólalását értékelve Mód Aladár ismételten megállapitotta, hogy érdemi vita bontakozott ki, egyes lényeges kérdésekben sikerült tisztázni és közeliteni az álláspontokat, más kérdésekben megmaradt a vita és az eltérő értelmezés lehetősége. Ez a különbség nem csupán hangvételből ered, hanem részben a jelenkori kapitalizmus problémáira adott válaszok eltéréséből.

Azonos álláspont alakult ki Mód Aladár és Szántó György között a kor jellegének megitélésében. Leszögezték, egyetértenek az 1960-as moszkvai nyilatkozat definiciójával. Mód Aladár viszont hangsulyozta, hogy nem elégséges csak ezt megállapitani, amivel Szántó György is egyetértett, mélyebben kell elemezni a konkrét társadalmi valóságot, tovább kell lépni az általános elméleti megállapitásokon. Mód elvtárs az SZKP XX. kongresszusáról szólva kiemelte annak fontosságát, hogy a kongresszus, amely már előzőleg feltárta a kor tartalmának ujabb vonásait, értékelésében kiindulópontot adott, de nem tekinthető ez végeredménynek, mivel az eltelt másfél évtized jónéhány uj vonással is szolgált. Feladat ezek elméleti tisztázása, a kérdések több oldalról való megközelitése.

A kapitalizmus válságának, illetve a válság jelentkezésének uj változataival kapcsolatban a főreferátum szerzője azon a véleményen volt, hogy természetesen a maga részéről is fontosnak tartja a kérdés gazdasági-szociális vonatkozásainak elemzését, de az eredményes elméleti munka és harc érdekében szükségesnek tartja a válság uj formáinak, problémáinak fokozottabb előtérbe állitását.

A Kennedy-féle politika értékelésénél Szántó György azon álláspontját, mely szerint az egyetlen fő kérdés az, hogy melyik monopoltőkés csoport kezébe kerül a hatalom, a szerző ezt kissé leegyszerüsitett álláspontnak tartja. Szerinte mindenképpen figyelembe kell venni, hogy miként és milyen előzmények után jutott el idáig az amerikai társadalom. Ezt azonban csak differenciált elemzéssel lehet helyesen megválaszolni. De még igy sem szabad figyelmen kivül hagyni a személyiség szerepét - jelen esetben az amerikai elnökét. Mód elvtárs hozzátette azonban, hogy a Kennedy-kérdés értékelése nem központi kérdése a főreferátumnak, mint az Szántó György kritikájából kiderül. A vita a "Korunk vitája" c. munkájának megjelenésekor kibontakozott polémiára nyulik vissza, bár már itt is egyetértett Szántó György azzal a törekvéssel, hogy fontos az amerikai monopoltőke differenciált elemzése. Az egyes országok politikai vonalvezetését nem az egyes személyek döntik el, de a személyek változása minden esetben kifejezi a politikai erőviszony alakulását, a politikai vonal változásait is. A politikai személyiségeknek ma is megvan a jelentősége a különböző monopoltőkés csoportok érdekeinek képviseletében. Ezért jelentős a politikus vagy államférfi politikai koncepciójának elemzése.

Szántó György azon kritikájára válaszolva, hogy a főreferátum az USA és Nyugat-Európa közötti ellentmondások legfontosabb elemének a nemzeti momentumot tartja, az előadó leszögezte, hogy munkájának nem ez az alapvető mondanivalója. E kérdés behatóbb vizsgálatára azonban - mivel a két csoport közti ellentét egyik lényeges vonása ez - szükség van - hangsulyozta -, s ezért tulajdonit nagyobb jelentőséget a nemzeti momentumok elemzésének, mint Szántó György.

Brandt politikájának értékelésére adott válaszában Mód Aladár kifejtette, hogy itt is figyelembe kell venni, mint ahogy az amerikai és a Kennedy-féle politika értékelésénél is figyelembe vette, a politikai változás elemzéséből adódó uj vonásokat. Ezek elemzésével adhatunk a marxista elmélet és a szocialista országok politikai gyakorlata számára megfelelő választ.

Szántó György azon megjegyzésére, hogy a nyugat-európai burzsoá harmadikutas elképzelések vizsgálatánál nagyobb sulyt kellett volna helyeznie a gazdasági struktura elemzésére, Mód Aladár elismerve a hiányt, megállapitotta, hogy ebben a munkájában nem törekedett a kérdés mindenoldalu megválaszolására, csupán elinditotta azt, s e fontos politikai kérdések megválaszolására további kutatásokra van szükség.

Befejezésül az előadó egészében ugy értékelte a konferenciát, amely jó lehetőséget adott arra, hogy vitán keresztül jusson el a közös eszmecseréig és a közös álláspont kialakitásáig a tudományos ülésszak.

(Az ülésszak ismertetését Johancsik János, Schlett István és Stemler Gyula állitotta össze.)